

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST

STUDIJE I RASPRAVE
KNJIGA XXIV

Urednik
Dr MIODRAG MATICKI

Recenzenti
Dr NIKŠA STIPČEVIĆ
Dr PREDRAG PALAVESTRA
Dr VESELIN KOSTIĆ

SIMHA KABILJO-ŠUTIĆ

POSREDNICI DVEJU KULTURA

*Studije o srpsko-engleskim književnim i kulturnim
vezama*

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST
BEOGRAD
1989.

Mojoj majci Klari

Ova knjiga nastala je kao rezultat rada na projektu „Komparativna izučavanja srpske književnosti“, a njeno štampanje pomogla je Republička zajednica nauke Srbije

PRVI DEO

ČEDOMILJ MIJATOVIĆ
I ELODI LOTON MIJATOVIĆ —
POSREDNICI IZMEĐU SRPSKE I ENGLJSKE
KNJIŽEVNOSTI I KULTURE

Predmet istraživanja onako kako je naznačen u samom naslovu ukazuje na specifičan vid sagledavanja uzajamnih odnosa između dve različite književnosti i kulture kroz posrednički rad dvaju određenih pojedinaca. Izvesno je da konkretan podatak da su ti pojedinci, on srpski pisac a ona engleska spisateljica, proživeli više od četiri decenije kao bračni par upućuje na pomisao da se u ovakvom određenju teme očituje zainteresovanost za bizarno, sklonost ka uočavanju biografsko-psiholoških kurioziteta. Međutim, razlozi za izbor ove teme su ozbiljnije književnoistorijske i komparatističke prirode.

Kada je reč o komparativnom izučavanju dodira između engleske i srpske književnosti i kulture, započeto još krajem XIX veka u srpskoj periodici, onda se mora konstatovati da se ono od tada gotovo isključivo odvijalo u oblasti istraživanja izvora, uticaja i pozajmica, odnosno kontaktno-genetskih veza, da bi već od treće decenije XX veka počelo da dobija oblike većih naučnih studija, najčešće rađenih kao doktorske disertacije, a metodološki zasnovanih na principima tradicionalne, akademske komparatistike. Rezultati takvih

istraživanja iskazuju se pre svega u monografijama o prisustvu velikih engleskih pisaca — Šekspira,¹ Bajrona,² Milтона³ ili Dikensa⁴ — u srpskom ili jugoslovenskom književnom prostoru, prisustvu koje se obično razmatra sa tačke gledišta stvaralaca uticaja; ređe su pisane monografije u kojima se, sa tačke gledišta primaoca uticaja, u središte razmatranja postavlja neki naš veliki pisac u čijem se delu otkrivaju engleski izvori, kao što je slučaj sa doktorskom tezom o engleskim uticajima na Dositeja.⁵ Drugu grupu ovih komparativnih radova čine obimne sintetičke, na hronološkom pregledu zasnovane studije, u kojima se istražuje recepcija engleske književnosti u celini u većim vremenskim razdobljima srpske književnosti⁶ ili recepcija određenog književnog žanra (engleski roman) u određenom vremenskom periodu.⁷ U tu grupu spadaju i one studije u kojima se u širem kulturno-istorijskom kontekstu ispituju uzajamne »kulturne veze« između jugoslovenskih zemalja i Engleske,⁸ shvaćene kao vid komu-

¹ Vladeta Popović, *Shakespeare in Serbia*, London, Oxford University Press, 1928.

² Ilija M. Petrović, *Lord Bajron kod Jugoslovena*. Prva knjiga, Požarevac, 1931; rukopis cele knjige, pod istim naslovom, pripremio je i objavio Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1989.

³ Dušan Puhalo, *Milton i njegovi tragovi u jugoslovenskim književnostima*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Monografije knj. 4, Beograd, 1966.

⁴ Ničifor Naumov, *Dikens kod Srba i Hrvata*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Monografije knj. 9, Beograd, 1967.

⁵ Vera Javarek, *English Influence on the Works of Dositej Obradović*, University of London, 1954. (Doktorska teza u rukopisu, iz koje je objavljeno više odlomaka u našoj i engleskoj periodici).

⁶ Snežana Kićović-Pejaković, *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku*, Institut za književnost i umetnost, Studije i rasprave, knj. IX, Beograd, 1973; Mirjana N. Matarić, *Engleska književnost kod Srba 1900—1945*. Kroz književne časopise, Beograd, 1980. (Doktorska teza u rukopisu u Univerzitetskoj biblioteci, Beograd).

⁷ Svetozar M. Ignjačević, *Engleski roman između dva rata na srpskohrvatskom jezičkom području (1918—1970)*, Beograd, 1978. (doktorska teza u rukopisu)

⁸ Veselin Kostić, *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*, Posebno izdanje SANU CDLVIII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 22, Beograd, 1972.

nikacije između različitih naroda i njihovih kultura. U treću grupu bi se mogle svrstati studije o odjecima naše književnosti — pre svega, narodne poezije⁹ — u engleskom književnom prostoru, koje se danas proširuju i sve više metodološki osavremenjuju u smislu istraživanja tipoloških analogija.¹⁰

Iako je u svim ovim monografijama i studijama bilo reči o posrednicima, pre svega o prevodiocima i prevodima, kao nužnoj, središnjoj, veznoj kaniki ovih interliterarnih veza, posredničko delovanje je retko kad bilo istaknuto u prvi plan kao osnovni predmet naših komparatističkih istraživanja. »Treba voditi računa o prenosioocu isto onoliko koliko i o stvaraocu i primaocu« — napisao je začetnik klasične komparatistike, Pol Van Tigem,¹¹ a naš savremeni istoričar i teoretičar komparatistike, Zoran Konstantinović uočava: »Kad je reč o posrednom kontaktu, uporedno proučavanje književnosti posvetiće posebnu pažnju ispitivanju posrednika i njegovoj ulozi u razmeni literarnih vrednosti.«¹² Posebnu pažnju zaslužuju, svakako, oni posrednici koji su krajnje svesno, opredeljeno prihvatili ulogu prenosioca između dveju književnosti i kultura. Takvi posrednici su bili Čedomilj Mijatović i Elodi Loton Mijatović.

Polovinu svog dugog životnog veka proveo je Čedomilj Mijatović (1842 — 1932) u Engleskoj, dok je njegova supruga Elodi Loton (Elodie Lawton, 1835 — 1908) četvrt veka proživela u Srbiji, svojoj drugoj domovini. I kao što je Elodi Loton odigrala značajnu ulogu u buđenju interesovanja kod svog supruga za različite vidove engleske kulture, tako je Čedomilj Mijatović u

⁹ Dragutin Subotić, *Serbian Traditional Folk-poetry in England, France and Germany in the Nineteenth Century*, Oxford University, 1927; Svetozar Koljević, *Osnovni pravci anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu poeziju*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1974, str. 69—112.

¹⁰ Zora Devrnja Zimmerman, *Serbian Folk Poetry: Ancient Legends, Romantic Songs*, Kosovo Publishing Co., Columbus, Ohio, 1986.

¹¹ Pol Van Tigem, *Uporedna književnost* (Prevod Mihailo B. Milošević i Nada Milošević), Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. 49.

¹² Zoran Konstantinović, »O savremenim teorijama o uporednom proučavanju književnosti«, *Uporedna istraživanja I*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, str. 22.

velikoj meri pomogao svojoj ženi da postane dobar znalac srpskog jezika, književnosti i istorije. Mnoga njihova originalna dela i brojni prevodi ukazuju na realnu pretpostavku da su aktivnosti Čedomilja i Elodi Mijatović na području englesko-srpskih, odnosno srpsko-engleskih književnih i kulturnih veza bile kompleksne, da su se u znatnoj meri preplitale i međusobno dopunjavale.

Kada je reč o posredničkom radu Čedomilja i Elodi Mijatović, neophodno je da istaknemo da znatan broj stranih studija iz uporedne književnosti značajno mesto posvećuju piscima drugog ili trećeg reda, koje inače domaća istorija književnosti ne pominje sa dovoljno uvažavanja ili preko čijeg dela čutke prelazi, a koji su, međutim, imali važnu ulogu kao književni posrednici i kulturni poslenici. Svesni da se merila vrednovanja koja primenjuje istoričar komparativne književnosti znatno razlikuju od onih kojima se služe istoričari pojedinih nacionalnih književnosti, mi pre svega moramo da konstatujemo da pesničko i prozno književno delo Elodi Loton nije dobilo mesto u istoriji engleske književnosti, dok je pripovedačko-romansijsko delo Čedomilja Mijatovića u istoriji srpske književnosti u različitim vremenima različito vrednovano. S druge strane, u našim daljim razmatranjima valja imati na umu da je u srpskoj kulturnoj istoriji ime Čedomilja Mijatovića zabeleženo po njegovim mnogostрукim i raznovrsnim delatnostima (Mijatović je bio književnik, političar, diplomata, istoričar, ekonomist), od kojih se samo jedna odnosi na posrednički rad između srpske i engleske književnosti, dok se u istoj istoriji prisustvo Elodi Loton može jedino vrednovati na osnovu te njene delatnosti.

1. VIDOVI POSREDNIČKOG RADA

Čudnu, nesvakidašnju, gotovo tragičnu sudbinu doživeo je u srpskoj kulturnoj istoriji Čedomilj Mijatović. Poligraf i polihistor, u najboljem smislu ovih odrednica, on je u svom dugom životnom veku posvetio bezmalo sedam decenija brojnim, raznovrsnim delatnostima

i za sobom ostavio bogat i raznorodan stvaralački opus. Pomenuti sve njegove aktivnosti, pobrojati sva napisana dela, prikazati sve značajne političke i kulturne događaje u kojima je učestvovao, sa namerom da se za ta mnogostruka delovanja nađu bar osnovni razlozi i objašnjenja i među njima uspostave odgovarajuće, relevantne veze, značilo bi, kako to kaže Uroš Džonić, »izložiti čitavo jedno istorisko doba i u njemu pratiti ulogu jednog aktivnog čoveka«.¹³

Mijatović je bio profesor Velike škole, potom političar, državnik i diplomata; pisac brojnih istorijskih dela, ekonomsko-finansijskih udžbenika i rasprava i filozofsko-religioznih spisa, on je istovremeno objavljivao i pripovetke, romane, putopise, memoare i kritike; bio je prevodilac, publicista i novinar, osnivač i aktivan član mnogih kulturnih i naučnih ustanova. U različitim vremenskim periodima njegovo raznovrsno naučno i književno delo bilo je različito vrednovano: visoko cenjeno, pa oštro osporavano, u jednom razdoblju izuzetno popularno i rado čitano, potom istisnuto iz školskih udžbenika i istorija srpske književnosti i kulture, ono danas nije dovoljno poznato ni stručnjacima užih profesionalnih orijentacija, dok samo ime njegovog autora gotovo da više nije prisutno ni u svesti najobrazovanijeg savremenog intelektualca.

I svojim stvaralačkim i svojim životnim putem Mijatović predstavlja jednu od najaktivnijih i najzanimljivijih ali i najkontraverznijih ličnosti u srpskoj kulturni druge polovine XIX i početkom XX veka. Višestruko nadaren, svestrano obrazovan, vrstan znalac nekoliko evropskih jezika, izuzetno marljiv, nemirnog i radoznalog duha, on je lako menjao i poslove i životne sredine. Pola svog životnog veka proveo je u Srbiji (do abdikacije kralja Milana, 1889. godine), a drugu polovinu u Engleskoj. Studirao je ekonomsko-finansijske nauke u Minhenu, Lajpcigu, Cirihu i Beču, a po povratku u Srbiju, dovodeći kao suprugu englesku spisateljicu Elodi Loton, on je uspešno započetu profesor-

¹³ Uroš Džonić, »Čedomilj Mijatović«, *Godišnjica Nikole Čupića*, 1933, knj. XLII, Izdanje Čupićeve zadužbine, sv. 75, str. 194.

sku karijeru na Velikoj školi ubrzo zamenio visokom državnom službom.

Za trideset godina aktivne političke delatnosti, od prvog ministროvanja do penzionisanja (1873—1903), Mijatović je u različitim kabinetima obrenovićevske vlade bio šest puta ministar finansija, dva puta ministar inostranih poslova, više puta srpski poslanik u Londonu, jedanput u Carigradu; bio je bliski savetnik i dvorski čovek kralja Milana, potpisivao je državne, mirovne i trgovinske ugovore,¹⁴ donosio ekonomsko-finanšijske zakone i uredbe,¹⁵ obavljao poverljive diplomatske misije u mnogim evropskim prestonicama.¹⁶

Kao ekonomski pisac, on je u šezdesetim i sedamdesetim godinama, prenoseći u Srbiju učenja najpoznatijih suvremenih nemačkih, engleskih i američkih ekonomista, pisao u nastavne svrhe udžbenike o političkoj ekonomiji,¹⁷ o finansijama,¹⁸ sa željom da se tada još mlada srpska ekonomska nauka razvija na novim naučnim saznanjima; u isto vreme, sa žarom vrsnog polemičara, on se na stranicama dnevnih listova,¹⁹ suprotstav-

¹⁴ Č. Mijatović je, u svojstvu ministra finansija i inostranih poslova Srbije, potpisao Trgovinski ugovor i Tajnu konvenciju sa Austrijom 1881. godine. Bontuov ugovor sa pariskom bankom »Generalna Unija« o gradnji prve srpske železnice, a 1886. godine u Bukureštu mirovni ugovor sa Bugarskom posle srpsko-bugarskog rata.

¹⁵ Kao višestrukom ministru finansija, Č. Mijatoviću se mogu direktno u zasluge pripisati sledeći zakoni: uvođenje metarskog sistema mera, dinarski sistem, odnosno kovanje »srpske srebrenne monete«, ustanovljenje Narodne banke, uvođenje stajace vojske, razvoj sistema posrednih poreza i početak gradnje srpskih železnica.

¹⁶ Po nalogu Milana i Aleksandra Obrenovića, a zatim i Petra Karađorđevića, Č. Mijatović je u više mahova obavljao poverljive diplomatske misije u Londonu, Beču, Budimpešti, Parizu, Carigradu i u SAD.

¹⁷ Č. Mijatović, *Izvod iz političke ekonomike*, Beograd, 1867; *Naučnost političke ekonomike*, Beograd, 1870.

¹⁸ Č. Mijatović, *Nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o financiji po Lorencu Stajnu i drugima*, Beograd, 1869; *Kratka nauka o državnom gazdinstvu ili nauka o financiji za širi čitalački krug*, Beograd, 1869.

¹⁹ Od 1865. do 1875. godine Mijatović je objavio veći broj stručnih članaka u *Srbiji*, *Vidovdanu*, *Jedinstvu*, zalažući se za osnivanje srpske Narodne banke, za gradnju železnica i za razvoj trgovine.

ljajući se duboko ukorenjenim predrasudama, borio za izgradnju železnica, za osnivanje banaka, za unapređenje trgovine; u naučnim časopisima, on je posle strpljivog istraživačkog rada, objavljivao obimne studije o finansijskim i trgovačkim poslovima srpske srednjovekovne države,²⁰ udarajući temelje jednoj sasvim novoj grani srpske medievalistike, privrednoj historiografiji. Kao mlad profesor Mijatović je okusio slast uspeha kada su njegova predavanja iz ekonomije na Velikoj školi posećivali ne samo studenti već i mnogi obični građani, trgovci i zanatlije; kao ekonomist-praktičar, i pored žestoke političke diskvalifikacije izazvane Bontuovom železničkom aferom, Mijatović je ipak doživeo da vidi ostvarenje svojih planova: izgradnju prve železnice kroz Srbiju i osnivanje Narodne banke; kao ekonomist-teoretičar, Mijatović je dobio naučnu satisfakciju u priznanju suvremenih stručnjaka i potonjih naučnika da njegovi radovi iz srpske privredne istoriografije predstavljaju pionirski poduhvat. Od devedesetih godina, iz Engleske, Mijatović nastavlja svoju ekonomsko-prosvetiteljsku delatnost u formi obimnih, opštih monografija o istoriji trgovine²¹ i uslovima uspeha,²² koje namenjuje Beogradskoj trgovačkoj omladini radi njene svestranije teorijske i praktične ekonomske edukacije, i u formi kratkih novinskih dopisa, koje godinama objavljuje u dnevnom glasilu ovog udruženja, od njegovog osnivanja pa gotovo do svoje smrti,²³ sa željom da uvek obezbedi aktuelne eko-

²⁰ Č. Mijatović, »Pisma o staroj srpskoj trgovini«, *Vi'a*, 1865; »Financije srpskoga kraljevstva. Politično-ekonomski pogledi. I Novčana sistema u srpskom kraljevstvu«, *Glasnik SUD*, 1869, knj. 25; »Financije srpskoga kraljevstva. II Izbori za finacijski dohodak u 13. i 14. veku«, *Glasnik SUD*, 1869, knj. 26; »Studije za istoriju stare srpske trgovine 13. i 14. veka«, *Glasnik SUD*, 1872—1873, knj. 33, 37, 38; »Trgovačka politika srpskih kraljeva i careva«, *Otadžbina*, 1875.

²¹ Č. Mijatović, *Istorija trgovine* (Preštampano iz *Trgovinskog glasnika*), Beograd, 1893^a.

²² Č. Mijatović, *O uslovima uspeha*. Pisma srpskoj trgovačkoj omladini. (Preštampano iz *Trgovinskog glasnika*), Beograd, 1892^a; Beograd, 1909^a.

²³ Od osnivanja *Trgovinskog glasnika* (1891), lista Srpske trgovačke omladine, pa do svoje smrti (1932), Č. Mijatović je u ovom glasilu objavio više stotina »Dopisa iz Londona« i drugih članaka.

nomsko-finansijske informacije. Pred kraj života, ostarelo i već zaboravljenom penzioneru, svom nekadašnjem uvaženom profesoru, Nikola Pašić poverava Mijatoviću da, zastupajući ekonomske interese Srbije, vodi u Londonu Srpsku trgovačku agenciju.

I u svet književnosti i istorijske nauke ušao je Mijatović u šezdesetim godinama, u doba Ujedinjene omladine srpske. Iste 1862. godine, kao dvadesetogodišnjak, Mijatović objavljuje i prvu pripovetku i prvi istorijski članak.²⁴ Od tada ove dve njegove stvaralačke delatnosti odvijaju se naizmenično paralelno i odvojeno, dok se u tematskom pogledu velikim delom ukrštaju i međusobno dopunjuju. U naredne četiri decenije, uz kraće ili duže prekide, Mijatović publikuje u popularnim listovima i naučnim časopisima desetine istorijskih članaka, studija i zasebnih monografija,²⁵ u kojima se, prvi u srpskoj historiografiji, posebno bavi istraživanjem do tada neispitanog perioda srpske prošlosti pod Turcima od XIV do XVII veka, da bi osamdesetih godina objavio i obimnu, dvotomnu monografiju o despotu Đurđu Brankoviću, najviše hvaljeno i najčitanije istorijsko delo u Srbiji druge polovine XIX veka. Uočivši još u ranoj mladosti značaj istorijske građe, Mijatović je započeo svoju istoričarsku karijeru prevodenjem do tada nepoznatih izvora o srpskoj sred-

njovekovnoj prošlosti,²⁶ a okonačao je šaljući iz Londona građu o novijoj srpskoj istoriji XIX veka, pohranjenu u engleskim arhivima.²⁷ Često proglašavan najvećim talentom u srpskoj istorijskoj nauci prošlog veka, Mijatović je u različitim periodima bio dijametralno suprotno ocenjivan: u jednom periodu on je hvaljen zbog svestranog korišćenja naših i stranih izvora, uvažavan zbog širine i originalnosti metodološkog pristupa zbivanjima iz srpske prošlosti, koje je tumačio u širem evropskom kontekstu i u uskoj povezanosti sa ekonomskim i kulturnim prilikama u datom razdoblju, posebno cenjen i rado čitan zbog živog, slikovitog prikazivanja prošlih događaja, čime je ostvarivao literarni, umetnički kvalitet svoje istorijske proze; u drugim periodima, on je kuđen i osporavan zbog nekritičkog korišćenja istorijske građe, zbog jednostrane, »romantičarske« idealizacije srpske prošlosti, zbog sklonosti ka domišljanju, konstrukciji i olakom uopštavanju, zbog neprimerenog, »poetičnog« načina pisanja istorijskih dela. Krećući se, u metodološkom smislu, između dva osnovna pravca srpske historiografije, između patriotskog, »romantičarskog« i naučnog, »kritičkog« pravca, koji su bitno obeležili omladinsko doba u kojem je on započinjao rad na nacionalnoj istoriji, Mijatović je pisao svoja istorijska dela tragajući za objektivnom, nepristrasnom istinom o srpskoj prošlosti pod turskom vladavinom, ali i sa jasno izraženom sveću o velikoj prosvetiteljskoj i nacionalno-političkoj ulozi narodne istorije kao posebno značajne nauke u srpskoj kulturi njegovog vremena.

²⁴ Č. Mijatović, »Zeka kapetan, jedna crta iz godine 1813«, *Licejka*, 1862. sv. 1; »Stevan Visoki«, *Licejka*, 1862, sv. 1.

²⁵ Č. Mijatović, »Uskoci«, *Matica*, 1866; »Beleške o vremenu Stevana Nemanje«, *Matica*, 1866; »Pre trista godina. Prilog k izučavanju izvora za istoriju našeg naroda«, *Glasnik SUD*, 1872; »Đurađ Branković«, *Otadžbina*, 1875; »Sta je želeo i radio srpski narod u XVI veku«, *Godišnjica Nikole Čupića*, 1877; »Srbija u senci sile turske«, *Javor*, 1878; »Pad Stare — Srbije pod tursku vlast«, *Javor*, 1878; »Pad Carigrada godine 1453«, *Godišnjica Nikole Čupića*, 1879; »Iz mletačke plave knjige ili jedna srpska diplomatska misija u XV veku, po zvaničnim dokumentima mletačke arhive«, *Otadžbina*, 1880; »Balšići, skice za istoriju Zete«, *Glasnik SUD*, 1881; »Gospoda Jela Balšića, kći kneza Lazara«, *Otadžbina*, 1882; »Balšići, geneološka studija«, *Glasnik SUD*, 1886; »Jedno veliko pitanje«, *Otadžbina*, 1891; »Senke, istorijska crta«, *Otadžbina*, 1891; »Stevan Zanočić«, *Otadžbina*, 1892; »Dinastičke vibracije«, *Otadžbina*, 1892; »Srpski odzraci iz rumunske istorije«, *Letopis Matice srpske*, 1896; »Propast janičara 3. juna 1826. godine«, Beograd, 1899; »Ko je kraljica Jelena«, *Letopis Matice srpske*, 1903.

²⁶ Č. Mijatović, »Nesto iz nekih kronika«, *Vidovdan* 1863; »Građa za istoriju srpske emigracije u XVI i XVII veku«, *Vidovdan*, 1863; »Kuripešićev putopis od 1530« *Vidovdan*, 1863.

²⁷ »Jedan konzulski izveštaj o Srbiji godine 1837«, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, 1892, knj. 17; »Knez Miloš i pukovnik Hodžes«, *Spomenik SKA*, 1892, knj. 17; »Prilozi za istoriju Srbije godine 1815«, *Spomenik SKA*, 1903, knj. 39; »Prepisi iz zvaničnih i poverljivih izveštaja engleske ambasade u Carigradu od godine 1804. do godine 1814«, *Spomenik SKA*, 1922, knj. 54.

Sezdesetih godina Mijatović objavljuje četiri romantično-istorijske pripovetke,²⁸ tog tipičnog žanra srpske omladinske proze, koji kod kritike i publike pobuđuju neskriveno očekivanje da će srpska književnost uskoro dobiti velikog, klasičnog pripovedača, sposobnog da joj, imajući znanja i talenta, podari pravi nacionalni istorijski roman. Tek trideset godina docnije, posle završene političke karijere, Mijatović objavljuje tri istorijska romana o srpskoj prošlosti iz razdoblja od kosovske bitke do kraja XVII veka.²⁹ Ovi romani, napisani u Londonu, koje objavljuju ugledne izdavačke zadužbine (Kolarčeva, Marinovićeva) i nagrađuju visokim priznanjem, koje čitalačka publika prihvata kao svoje najpopularnije štivo, a zvanična kulturna sredina ih uvažava uvrštavanjem u srpske čitanke i istorije književnosti, samo deceniju kasnije bivaju proglašeni književnim anahronizmom, koji po svojim umetničkim vrednostima ne zaslužuju da se nađu u korpusu srpske književnosti. U tridesetim godinama XX veka, ponovo posle pauze od tri decenije, Mijatović, na pragu devedesete godine života, objavljuje svoj poslednji istorijski roman o srpskoj prošlosti XIII veka, iz vremena nemanjićke vladavine,³⁰ koji publika i kritika dočekuju sa nevericom, gotovo kao pojavu »s onog sveta«, ali još uvek spremni da na Mijatovićevom slučaju razlučuju »književnost« od »neknjiževnosti«. U duhu nacionalnog romantizma, Mijatović se, iako sa pauzama dugim decenijama, uvek nanovo vraćao istorijskom romanu iz srpske prošlosti, duboko uveren da ova romaneskna vrsta ima posebnu, trajnu moralno-vaspitnu misiju.

²⁸ Č. Mijatović, »Zeka kapetan, jedna crta iz godine 1813«, *Licejka*, 1862; »Spomenik iz Srema«, *Danica*, 1864; »Serdar Mitar«, *Vila*, 1866; »Staro dobro vreme, po engleskom«, *Vila*, 1866.

²⁹ Č. Mijatović, *Ikonija, vezirova majka*. Pripovetka iz XVII veka. Beograd, 1891; *Veliki Bečkerek*, b.g.; Beograd, 1923; Beograd, 1928; *Rajko od Rasine*. Pripovetka s kraja XVII veka, Beograd, 1892; *Knez Gradoje od Orlova grada*. Pripovetka iz vremena boja na Kosovu (preštampano iz *Brankovog kola*, 1899), Sremski Karlovci, 1899; Beograd, 1929.

³⁰ Č. Mijatović, *Kraljična Anđelija*, Roman sa istoriskom osnovom, Beograd, Gece Kona, 1928.

Razdelivši svoj životni vek ravnopravno između Srbije i Engleske, Mijatović je znatan deo svojih stvaralačkih sposobnosti posvetio i zbližavanju i međusobnom boljem upoznavanju srpske i engleske književnosti i kulture. I kao što je u Engleskoj, na srpskohrvatskom jeziku pisao svoje memoarsko-putopisno delo o Carigradu,³¹ a na engleskom jeziku objavio svoje političke memoare jednog balkanskog diplomate,³² tako se Mijatović, prevodeći sa engleskog ili pišući na engleskom, ogledao u svim onim oblastima kojima se bavio i u srpskoj sredini i na srpskohrvatskom jeziku. Sa engleskog je, u periodu od 1868. do 1901. godine, preveo značajna putopisna, romansijska, istorijska, memoarska i religiozno-propovednička dela,³³ prenoseći u Srbiju ona engleska shvatanja, koja su, po njegovom mišljenju, mogla da utiču na pravilnije tumačenje političkog problema istočnog pitanja, na upoznavanje novih koncepcija istorijske nauke, na drugačije shvatanje religiozne problematike. Kao pripovedač, on je u osamdesetim godinama objavio na engleskom jeziku jednu romantično-istorijsku pripovetku iz srpske prošlosti,³⁴ koja je tek doonije prevedena na srpskohrvatski. Kao istoričar, on je na engleskom jeziku objavio dve zasebne knjige: jednu o padu Carigrada i slomu vizantijskog carstva,³⁵ drugu o tada akteulnom trenutku srpske istorije, o »majskom prevratu«, koji je uslovio gašenje vladarske loze

³¹ Č. Mijatović, *Carigradske slike i prilike*, Novi Sad, Matica srpska, 1901.

³² Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, Cassel & Co. Ltd., London, 1917.

³³ G. M. Makenzi i A. P. Irbi, *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, Beograd, 1868; H. T. Bokl, *Istoriju civilizacije u Engleskoj*, Beograd, 1871; Džon Bunjan, *Putovanje poklonikovo s ovog sveta na onaj drugi u prilici jednog sna*, Beograd, 1879; Stanlej Len-Pul, *Istorija Turske carevine*, Niš, 1890; *Život Bendžamina Franklina*, Beograd, 1901.

³⁴ Č. Mijatovich, »Boyana« u zbirci *In a Good Cause*, London, 1885; ova pripovetka prevedena je pod naslovom »Bojana, pripovetka iz srpskog seljačkog života« i objavljena u *Brankovom kolu*, 1896. godine.

³⁵ Č. Mijatovich, *Constantine, the last Emperor of the Greeks; or the Conquest of Constantinople by the Turks* (A. D. 1453), London, 1892.

Obrenovića;³⁶ znatan broj Mijatovićevih studija iz srednjovekovne i novije srpske istorije našao se na stranama poznatih engleskih časopisa s kraja XIX i početkom XX veka. Kao kulturni istoričar, Mijatović je publikovao u Londonu u prvoj deceniji našeg veka obimnu monografiju o Srbiji,³⁷ koja je za kratko vreme doživela više izdanja, a u kojoj je pokušao da na popularan način predstavi Englezima srpsku istoriju, tadašnje političko i državno ustrojstvo, viševjekovnu kulturnu tradiciju, narodnu i umetničku književnost. Kao publicista-novinar, »dežurni« posrednik između engleske i srpske kulture, Mijatović je u mnogobrojnim dopisima iz Londona obavestavao srpsku javnost o političkim, ekonomskim, kulturnim i književnim zbivanjima u Engleskoj, o običajima i načinu života engleskih ljudi, dok je s druge strane, sarađujući u mnogim engleskim listovima i časopisima, upoznao englesku čitalačku publiku sa društvenim, kulturnim i književnim životom u Srbiji.

Pošto se udala za Čedomilja Mijatovića 1864. godine, Elodi Loton je provela u Srbiji četvrt veka, posvetivši se negovanju englesko-srpskih književnih i kulturnih veza, da bi, kada se od 1889. godine sa svojim suprugom nastanila u Engleskoj, produžila ovaj rad do svoje smrti. O obimu i raznovrsnosti Mijatovićkinog književno-kulturnog rada mogli bismo steći određeniju predstavu ako taj rad sistematizujemo u nekoliko osnovnih oblasti. U oblasti književnog rada u užem smislu, valja reći da je ona na svom maternjem jeziku pesnik, pripovedač i pisac kraćih autobiografskih romana.³⁸ Njen prevodilački, istoričarski i publicistički rad je prevashodno utemeljen na ideji uspostavljanja veza između engleske i srpske kulture. Oblast njenog prevodilačkog rada obuhvata njene prevode sa engleskog na

nemački i španski jezik, ali još u većoj meri, njen dvosmerni prevodilački rad u okvirima srpsko-engleskih književnih veza: u oblasti njenog istoričarskog rada, valja izdvojiti pre svega njenu knjigu o istoriji moderne Srbije³⁹ i više istorijskih studija i članaka u engleskim časopisima;⁴⁰ publicistički rad, opet dvosmeran, podrazumeva tematski raznovrsne popularne brošure i članke u srpskoj i engleskoj periodici.

Ako bismo želeli konkretnije da naznačimo tematska usmerenja njenog posredničkog rada između engleske i srpske književnosti i kulture, onda možemo da ukažemo na četiri osnovna kruga tog rada, koji se u velikoj meri preklapaju, dodiruju ili nadovezuju na sličan rad Čedomilja Mijatovića: prvo, njen religiozno-prosvetiteljski rad obuhvata popularisanje engleske suvremene biblijske i propovedničke⁴¹ i zdravstveno-humanitarne literature⁴² u srpskoj sredini; drugo, upoznavanje sa onovremenom političkom problematikom takozvanog istočnog pitanja odvija se dvosmernom, budući da njeni prevodi i napisu u engleskoj periodici stoje u korelaciji sa njenim prevodima i napisima u srpskoj sredini;⁴³ treće, njeni prevodi iz suvremene anglo-američke

³⁶ Elodie Lawton-Mijatovich, *The History of Modern Serbia*, London, 1872.

³⁷ Među njenim istorijskim člancima i studijama valja izdvojiti: Elodie Lawton-Mijatovich, »Panslavism«, London, 1885 (preštampano iz *Fortnightly Review*, 1873, sv. 79) i »Montenegro«, *Eastern and Western Review*, 1893, sv. 2).

³⁸ Elodi Loton Mijatović je prevela s engleskog: *Džesikina prva molitva*, Beograd, 1873 (preštampano iz *Vidovdana*); Dr Makduf, *Priče o Vitlejemu*, Beograd, 1874, Beograd 1887² (preštampano iz *Škole*, 1873).

³⁹ Elodija Mijatovića, *Nešto o nezi bolesnika*, Beograd, 1864 (srpska adaptacija knjige čuvene engleske bolničarke Florence Nightingale, *Notes on Nursing*).

⁴⁰ Pomenute istorijske studije i članci koje je E. Mijatović objavljivala na engleskom (videti beleške br. 39 i 40) stoje u korelaciji sa njenim prevodom dvotomne knjige: H. Sandvit, *Hlečim-baša ili događaji Đuzepe Antonelija, doktora u turskoj službi*, Beograd, 1867 (preštampano iz *Vidovdana*). Ovo autobiografsko-memoarsko delo je »prerušeno u roman izricalo optužbu na račun turske vladavine« (*The Hakihm-Bashi; or the Adventures of Giuseppe Antonelli, a Doctor in the Turkish Service*, 2 vols., London, 1864). Hamfri Sendvit (Humphry Sandwith, 1822–1881), vojni lekar i publicista, koji je više puta boravio u Srbiji i koji se za vreme srpsko-turskog rata (1876–

³⁶ Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy: Being the Story of the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia*, London, 1906.

³⁷ Ch. Mijatovich, *Servia and the Servians*, London, 1908; Boston, 1908; *Servia of the Servians*, London, 1911, 1915; New York, 1913, 1914.

³⁸ Elodie Lawton, *Aimée. The Story of Life*, London, 1861; Carine Steinburgh (pseud. Elodie Lawton), *An Autobiography*, London, 1862; zbirka kratkih priča, *Confessions and Consequences*, London, 1862.

književnosti na srpskohrvatski jezik dokazuju da Elodi Mijatović ne pripada samo čast prvog prevodioca dvaju poznatih viktorijanskih pisaca, Dikensa i Elizabet Gaskel već i prvog prevodioca Hotorna, jednog od velike trojke američkih romantičara;⁴⁴ četvrto, prenošenje srpske književne baštine na engleski jezik podrazumeva pre svega njene dve knjige prevoda: srpskih narodnih pripovedaka⁴⁵ i epskih narodnih pesama kosovskog ciklusa.⁴⁶

Imamo li u vidu dugotrajnost posredničkog delovanja Elodi i Čedomilja Mijatovića i raznovrsnost oblika tog rada, neminovno je da se zapitamo da li je srpska kritika zabeležila i ocenila ovaj njihov rad, da li je ovaj vid rada Čedomilja Mijatovića posebno razmatran, da li je i na koji način ova njegova delatnost dovođena u vezu sa istorodnim radom njegove žene Engleskinje, odnosno da li je srpska kritička misao ostavila neke posebne zapise o radu ove strankinje na zbližavanju naše i engleske književnosti i kulture.

2. POSREDNIŠTVO U SVETLU KRITIKE

Još u sedamdesetim godinama prošlog veka, u prvim opštim člancima o dotadašnjem ukupnom radu Čedomilja Mijatovića, biće kratkim, sumarnim ocenama skrenuta pažnja i na njegov posrednički (prevodilački) rad između engleske i srpske kulture. Uvrstivši jedan

1878) posvetio lečenju srpskih ranjenika i izbeglica, objavio je u sedamdesetim godinama prošlog veka više članaka i putopisnih zapisa, zalažući se za pravilno rešenje istočnog pitanja.

⁴⁴ Elodi Loton-Mijatović je prevela dve Dikensove božićne pripovetke: *Borba u životu*, Beograd, 1865, 122 str. i »Šta je jedno dete snivalo o zvezdi jednoj«, *Vila*, 1865, br. 22; pripovetku E. K. Gaskel »Liza Lijeva«, *Vidovdan*, 1866, od br. 26. do br. 38 i dve pripovetke N. Hotorna, »Guja u srcu«, *Vila*, 1865, br. 7 i 8 i »Rapačinijeva kći«, *Vila*, 1868, od br. 19 do br. 22.

⁴⁵ E. Lawton-Mijatovich, *Serbian Folk-lore. Popular Tales*, London, 1874.

⁴⁶ E. Lawton-Mijatovich, *Kosovo: An Attempt to Bring Serbian National Songs About the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo into One Poem*. London, 1881.

istorijski članak Mijatovića u treću knjigu svoje *Srpske čitanke* (1876) Svetislav Vulović⁴⁷ će u propratnom tekstu ukazati na brojnost i raznovrsnost Mijatovićevih dela i proglasiti ga »najobilatijim piscem naše novije književnosti«; pri tom neće zaboraviti da pomene da je Mijatović »obogatio« i srpsku prevodnu književnost, izdvajajući, u nepreciznim podacima, četiri njegova »znatnija« prevoda s engleskog.⁴⁸ Dve godine kasnije Stevan V. Popović objaviće u *Javoru* »opšti« članak⁴⁹ posvećen životu i radu Č. Mijatovića, ističući u bibliografski preciznim podacima, dva prevoda s engleskog kojima je ovaj pisac »obogatio srpsku istorijsku i putopisnu književnost« (*Istorija civilizacije u Engleskoj* T. Bokla i *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* Makenzijeve i Irbijeve).

Devedesete godine doneće najviša priznanja Mijatovićevom radu i označiti vrh njegove stvaralačke reputacije. U 1892. godini, kada ovaj pisac bude navršio pedeset godina života, vojvođanski časopisi i listovi objaviće prigodne, jubilarne članke u kojima će biranim rečima biti pobrojane raznovrsne spisateljske vrline i za služe Čedomilja Mijatovića. Četrnaest godina posle prvog »opšteg« članka o dotadašnjem Mijatovićevom radu, Stevan V. Popović⁵⁰ će pozdraviti u visokopodignutom, svečarskom tonu »dičnog« naučnika i književnika koji je »okitio srpsku knjigu mnogim lepim i dragocenim

⁴⁷ Svetislav Vulović, *Srpska čitanka* za više razrede gimnazije i reala srpskih uz predavanje srpskog jezika i novije istorije književnosti, *knjiga treća*, Beograd, 1876, [Čedomilj Mijatović str. 444—449].

⁴⁸ Putopis: A. P. Irbi (Irby) i G. M. Makenzi (Mackenzie). *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* preveo je Č. Mijatović pod naslovom *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* (Beograd 1868); glavno istorijsko delo H. T. Buckle-a, *History of Civilisation in England* u Mijatovićevom prevodu glasi, *Istorija civilizacije u Engleskoj* od H. T. Bokla; »roman« *Hećim-baša* H. Sendvita (Sandwith) prevela je Elodi Mijatović a ne Čedomilj; autor »malog pobožnog spisa« *Duga u oblaku* je D. Mekdaf (Macduff).

⁴⁹ Stevan V. Popović, »Čedomilj Mijatović«, *Javor*, 1878, br. 41, str. 643—648.

⁵⁰ Isti. »Čedomilj Mijatović«, *Orao* (kalendar), 1893, str. 113—115; Isti, »Živeo Čeda Mijatović, književnik srpski«, *Javor*, 1892, br. 41, str. 641—643.

biserom od večite vrednosti». Ubeđen da Mijatoviću nije mesto u »maglovitoj Engleskoj«, gde se nastanio sa svojom ženom, »čuvenom Elodijom«, živeći od sopstvenog naučnog i novinarskog rada, Popović traži od Srpske kraljevske akademije da svom odličnom i vrednom članu obezbedi takav položaj u Srbiji koji bi mu omogućio da se potpuno preda stvaralačkom radu, posebno radu na nacionalnoj istoriji. U svečarskom, patetično povišenom raspoloženju, u znak zahvalnosti zaslužnom Srbinu koji dočekuje pedeseti rođendan »u tuđini, daleko od svoje mile otadžbine«, i Nikola Joksimović,⁵¹ glavni urednik *Branika*, predstaviće Mijatovićev bogat, raznorodan stvaralački opus. Na dvosmernost njegovog tadašnjeg novinarskog i prevodilačkog rada na relaciji srpsko-engleskih kulturnih veza Joksimović će indirektno skrenuti pažnju kratkim informativnim iskazima da Mijatović piše kulturne skice iz Londona u *Otadžbini* i da je preveo s engleskog više religioznih dela, a da u engleskim novinama brani srpsku misao »na koju su navale silne orlušine«, konstatujući delikatnost ove njegove diplomatsko-publicističke delatnosti patetičnim uzvikom: »Mučan li je to posao prodrmati hladne Engleze!« U jednako povišenom tonu hvalospeva, ali u preglednijem toku izlaganja, Branislav Stanojević⁵² će u *Stražilovu* pokušati bliže da obrazloži svoju visoku pozitivnu, globalnu cenu da je Mijatović »jedinствен u srpskoj književnosti i obilnošću i mnogostranošću i sadržinom i oblikom svojega rada«. Sa više konkretnih podataka on će istaći njegovo delovanje u engleskoj sredini, odnosno njegov rad na međusobnom upoznavanju dveju različitih kultura. U prevodilačkom radu Stanojević će, uz ranije više puta pomenute prevode Makenzi-jeve i Irbijeve i H. T. Bakla, navesti i prevod Len-Pulove *Istorije turske carevine*, a od Mijatovićevih originalnih dela objavljenih na engleskom jeziku istaći veliku studiju o Konstantinu, poslednjem grčkom caru⁵³ koja mu

⁵¹ Nikola Joksimović, »Čeda Mijatović, srpski književnik«, *Branik*, 1892, br. 117 (u feljtonskoj rubrici »Listak«, na sve četiri strane novina).

⁵² Branislav Stanojević, »Čedomilj Mijatović«, *Stražilovo*, 1892, br. 41, str. 651—653.

⁵³ Videti belešku br. 35.

je donela značajno priznanje — izbor za počasnog člana Kraljevskog istorijskog društva u Londonu. Na dvosmernost njegovog publicističkog rada, za razliku od Joksimovića, Stanojević će ukazati direktno, konstatacijom da Mijatović »tamo u dalekoj Engleskoj upoznaje zapad sa srpstvom i muški mu brani prava i interese; odande upoznaje narod svoj sa političkim i ekonomskim prilikama i kulturnim napretkom zapada.« On će istovremeno, prvi put u vezi sa ovim vidom Mijatovićevog delovanja, ukazati i na posrednički rad njegove žene Engleskinje, koja je na engleski prevela naše narodne pesme i sa »velikim simaptijama i temeljitošću« napisala na engleskom iscrpnu istoriju nove Srbije, čime će zapravo nagovestiti ubrzo potom objavljen duži članak o Elodi Mijatović.⁵⁴

Potrudivši se da u direktnoj prepisci sa bračnim parom Mijatović dobije iz Londona dosta tačnih bio-bibliografskih podataka, Stanojević piše poduži informativan članak koji istovremeno predstavlja egzaltirano patetičan hvalospev jednoj učenoj strankinji, prvobitno izgovoren u Srpskom devojačkom društvu u Novom Sadu, sa željom da predstavi jednu ženu »koja nije Srпкиnja po krvi, pa ipak jeste retka Srпкиnja ne zato što se za Srbina udala, već zato što je sav svoj život posvetila Srpstvu, neumorno radeći za napredak njegov i budućnost«. U kratkoj rekonstrukciji Elodijine biografije, Stanojević će prikazati njen boravak u mladosti u Americi (Boston), njeno tamošnje aktivno učešće u abolicionističkom pokretu za vreme građanskog rata, poznanstvo Čedomilja i Elodi u Lajpcigu (1862) na prijemu kod čuvenog izdavača Brokhauza, za koga su tada oboje radili, njenu udaju kojom je postala »srpska počerka« i njen javni, humanitarni rad za vreme srpsko-turskog rata i velike istočne krize, konstatujući da se Elodi »zadahnila idejom oslobođenja robova u Americi«, da bi

⁵⁴ Branislav Stanojević, *Gospođa Elodija L. Mijatovića*. Govorio u srpskom novosadskom Devojačkom društvu, Novi Sad, štamparija dr Svetozara Miletića, 1893, str. 23 (Preštampano iz *Stražilova*, 1893, br. 29, str. 460—463; br. 30, str. 473—478).

po povratku u Evropu, nastavila da se bori svojim javnim i književnim radom za oslobođenje »petostoletnih robova na jugoistoku Evrope«. Deleći potom Elodijine zasluge za srpstvo na »indirektne« i »direktne«, Stanojević će prvo istaći njen pozitivan uticaj na formiranje stvaralačke ličnosti svog supruga, što podrazumeva njegovo obrazovanje i široko interesovanje za različite vidove engleske i evropske kulture, potvrdivši tu konstataciju izjavom samog Čedomilja, koju mu je uputio u jednom pismu: »Najbolje je delo moje žene to što je uzela u svoje ruke moje lično obrazovanje. Kraljica Natalija mi je često pred društvom kazivala: »Vi imate vašoj ženi mnogo da zahvalite! ... Kao što vidite, ja to rada i sa zahvalnošću priznajem«. U »direktne« uslugе kojom je Elodi zadužila srpsku kulturu sopstvenim stvaralaštvom, Stanojević posebno ubraja »njen plodan i blagosloven rad, koji je u stranim književnostima razvila u korist i slavu Srpstva«. Ne zaboravljajući da istakne da je i Čedomilj pomogao svojoj supruzi da postane dobar znalac srpskohrvatskog jezika i odličan poznavalac naše narodne književnosti i srpske nacionalne istorije, autor članka sagledava Elodijin posrednički rad u tri osnovne oblasti: »rad na istoriji, narodnim umotvorinama, i na žurnalistici«. Bez ikakvog kritičkog stava i analitičkog razmatranja, sa visoko pohvalnim ocenama, Stanojević prikazuje Mijatovićkinu *Istoriju moderne Srbije*, njene dve knjige prevoda naših narodnih umotvorina i njene napise u engleskoj periodici (u nedeljnom listu Gledstonovih liberala, *The Speaker*, poznatom društvenom časopisu *The Life* i specijalizovanom časopisu za zbližavanje Istoka i Zapada *The Eastern and Western Review*, čiji su stalni saradnici bili i Čedomilj i Elodi Mijatović). Postavljajući rad Elodi Mijatović kao uzor srpskim ženama, Stanojević šalje »na maglovite obale Temzine pozdrav pun zahvalnosti i poštovanja trećoj Engleskinji čije je ime pored imena Irbijeve i Mekenzijske tako tesno skopčano s imenom naroda našeg«.

Za ovaj važan vid komparatističkog proučavanja književnih i kulturnih veza — ispitivanja prisustva domaće književnosti u stranim — zalagao se u posebnom

tekstu⁵⁵ Branislav Stanojević iste godine kada je objavio članak o Elodi Mijatović, smatrajući da bi trebalo obeležiti i prikazivati »sve, što se o Srpstvu u strancima piše, što se s našeg jezika prevodi na strane i što, naši književnici rađe u stranim književnostima«. U skladu sa tim opredeljenjem, prateći i dalje rad Čedomilja i Elodi Mijatović, on navodi njihove nove tekstove objavljene na engleskom jeziku.⁵⁶

Kada Mijatović, posle uspešne diplomatske karijere srpskog poslanika u Engleskoj, bude bio postavljen za poslanika Kraljevine Srbije u Turskoj 1900. godine, *Carigradski glasnik* će biranim rečima u dva članka⁵⁷ pozdraviti dolazak Mijatovića i njegove supruge u Carigrad, navodeći sve njihove zasluge za srpsku kulturu. Već naredne godine, pošto je Čedomilj objavio knjigu memoarsko-putopisne proze *Carigradske slike i prilike*, to delo biće dobar povod novoj generaciji kritičara, okupljenih oko *Srpskog književnog glasnika*, pokrenutog u Beogradu te iste 1901. godine, za direktan obračun sa svim onim što je ime Čedomilja Mijatovića već simbolično predstavljalo u političkoj, književnoj i kulturnoj istoriji druge polovine XIX veka (»obrenovićevo« u politici, »romantičarsko« u književnosti). Tako će se indirektno naći na udaru i Mijatovićev posrednički rad između srpske i engleske književnosti i kulture.

Već na početku 1902. Pavle Popović⁵⁸ će u napisu o Mijatoviću »kao putopiscu«, u duhu moralistički in-

⁵⁵ *Isti*, »Srpstvo u stranim književnostima« (Jedan predlog. Srpstvo u nekim engleskim časopisima), *Strazičlovo*, 1893, br. 34, str. 540—543.

⁵⁶ Zahvaljujući časopisima koje mu je Čedomilj Mijatović poslao iz Londona, Stanojević je u mogućnosti da precizno navede članke i prevode koje su Čedomilj i Elodi objavili u časopisima *Eastern and Western Review* i *Good Words* za 1892—93 godinu.

⁵⁷ U. »Čed. Mijatović«, *Carigradski glasnik*, 1900, br. 19, str. 1; U. »Gđa Elodija Mijatovića«, *Carigradski glasnik*, 1900, br. 20, str. 1.

⁵⁸ Pavle Popović, »Čedomilj Mijatović. Carigradske slike i prilike«, *Srpski književni glasnik* 1902, br. 1, str. 42—47; br. 2, str. 126—133; br. 3, str. 213—218. Isti tekst pod naslovom »Čedomilj Mijatović kao putopisac« Popović objavljuje u knjizi *Iz književnosti I*, Beograd, 1906, str. 172—198.

tonirane lekcije, precizno označiti šta je sve Č. Mijatović u prošlosti pozitivno uradio za dobrobit nacionalne kulture, šta se od njega prema tim dostignućima moglo očekivati, a šta je on, zastranjujući od pravilne orijentacije, umesto toga stvorio u novije vreme (njegovi istorijski romani iz devedesetih godina i putopis o Carigradu). Posebnu pažnju zaslužuje onaj deo Popovićevog kritičkog oglada u kojem kritičar, u duhu strogih professorskih saveta, kazuje Mijatoviću šta je trebalo i šta se od njega očekivalo da uradi na relaciji srpsko-engleskih književnih i kulturnih veza. Po oceni Popovića, Mijatović je kao prevodilac *pet* značajnih dela sa engleskog dao značajan doprinos srpskoj prevodnoj književnosti, ali budući da je on imao i znanja i objektivnih uslova da taj rad nastavi (višegodišnji lagodan boravak u Londonu), to je on prevodilačkom poslu trebalo da pristupi na jedan nov, sistematičan način, odnosno da iz engleske književnosti koja je »puna dobrih dela« odabere jednu grupu istorodnih spisa ili jednog određenog pisca, čijem bi se prevodenju, posle dobrog upoznavanja, posvetio potpuno i predano. Popović priznaje da prevodenje ne sme da bude pod moranje nego da prevodilac vrši izbor po svojoj volji, po svom ličnom ukusu i simpatijama, pa ipak sasvim određeno sugerise Mijatoviću, prema sopstvenom kritičkom ukusu i objektivnoj korisnosti, da to budu engleski »moralni spisi«, a da pisac bude T. B. Makoli, poznati viktorijanski zastupnik moralizma i utilitarizma. I u oblasti putopisnog stvaralaštva, Mijatović je, po mišljenju svog kritičara, umesto knjige o Carigradu, trebalo da napiše jednu knjigu o Londonu, budući da je dobro poznavao politički, privredni, trgovački, kulturni i religiozni život ovog grada, a ta bi knjiga, zasnovana na pravoj obaveštenosti i solidnom poznavanju, bila, prema kritičarevoj hipotetičnoj ali zato pozitivnoj oceni, »i korisna, i dobra, i potrebna i skoro kao poručena«.

Rušenje »mita« o Mijatoviću — velikom proznom piscu srpske književnosti, što su ga započeli Jaša Prodanović⁵⁹ i Pavle Popović o Mijatoviću »putopiscu«, na-

⁵⁹ Jaša Prodanović, »Carigradske slike i prilike, putopisne crte od Čede Mijatovića«, *Brankovo kolo* 1901, br. 6, str. 187—

staviće i dovršiće Popovićev đak Nikola Antula⁶⁰ u velikom kritičkom ogledu o Mijatoviću »pripovedaču«, u kojem će u književnoistorijskoj projekciji njegovo pripovedačko-romansijsko delo sagledati kao »poslednji odjek romantike iz šezdesetih godina«, a u savremenoj kritičkoj proceni iz prve decenije XX veka kao lekturu koja može da zadovolji samo još najniže, »neknjiževne slojeve čitalačke publike«. A te iste, 1908. godine, kada je Antula negativnu ocenu Mijatovićevog književnog dela proširio u konačnom vrednosnom sudu do potpune negacije njegovog ukupnog stvaralaštva, proglasivši ga u idejnom, estetskom i naučnom smislu *anahronizmom*, Mijatović je u Londonu objavio svoju kulturno-istorijsku monografiju o Srbiji, *Servia of the Servians*, koja će uskoro biti više puta preštampana i koja će u svim pozatijim engleskim listovima i časopisima dobiti pozitivne kritike kao značajno delo koje omogućuje engleskoj sredini da se bolje i svestranije upozna sa srpskim narodom, njegovom istorijom, kulturom i književnošću.

Iste, 1908. godine umrla je u Londonu Elodi Loton Mijatović. Njenu smrt zabeležiće srpske i jugoslovenske novine u prigodnim, nekrološkim beleškama.⁶¹ U svim ovim beleškama biće konstatovano da je ova Engleskinja zaslužila da joj u srpskom narodu ostane »sjajan spomen«, zato što je osnovni zadatak koji je sebi postavila »da upozna Engleze sa prošlošću i sadašnjošću srpskog naroda« uspeła u potpunosti da obavi.

U svojoj *Istoriji nove srpske književnosti* (1914), ukazujući na zanimljivost Mijatovićevog životnog i stvaralačkog puta, Skerlić će zaključiti da je Mijatović bio i ostao nepopravljiv romantičar, pa će sa svog utilitarističko-pozitivističkog stajališta optužiti Mijatovića što

190. Isti prikaz pod naslovom »Čedomilj Mijatović« Prodanović unosi u svoju knjigu *Naši i strani*, Književne ocene, Beograd, 1924, str. 143—147.

⁶⁰ Nikola Antula, »Čedomilj Mijatović kao pripovedač«, *Srpski književni glasnik*, 1908, br. 4, str. 269—279; br. 5, str. 340—350; br. 6, str. 433—443 i br. 7, str. 502—511.

⁶¹ »Elodija Mijatovića«, *Beogradske novine*, 1908, br. 335, str. 4; *Večernje novosti* (Beograd), 1908, br. 334, str. 2; *Srbobran* (Zagreb), 1908, br. 273, str. 3; *Glas Crnogoraca*, 1908, br. 67, str. 3.

je i u poslove nauke i politike unosio »uvek mnogo romantizma i retorike« i što, baveći se prozaičnom politikom i živeći u »pozitivnoj Engleskoj nije ništa naučio.«⁶² Međutim, neki kritičari skerlićevske generacije, koji su takođe imali negativno mišljenje o Mijatovićevom književnom radu, i dalje će iskazivati interesovanje i poštovanje za njegov prevodilački rad i za njegova dela pisana na engleskom jeziku. U svojoj istorijsko-političkoj monografiji o vladu Milana Obrenovića, u kojoj će, među ostalim ličnostima, zanimljivo uobličiti Mijatovićev politički portret, Slobodan Jovanović⁶³ će u svoju literaturu za ovaj period ravnopravno uključiti i Mijatovićeve političke memoare objavljene na engleskom jeziku (*The Memoirs of a Balkan Diplomatist*). Vladimir Corović,⁶⁴ autor negativnog prikaza Mijatovićevog romana *Kraljičina Anđelija*, biće u isto vreme autor objektivnog članka o Mijatoviću u Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji*, gde će među ostalim njegovim delatnostima pozitivno oceniti njegov prevodilački rad i posebno istaći značaj prevoda Baklove *Istorije civilizacije u Engleskoj*, koja je »imala veliki uticaj na srpsku generaciju 70-tih i 80-tih godina«.

Iste, 1929. godine, kada *Narodna enciklopedija* unosi Čedomilja Mijatovića u svoj red priznatih nacionalnih veličina, Elodi Loton Mijatović biće uvrštena u knjizi *Engleskinje u srpskom narodu* u red onih pripadnica engleske nacije koje su svojim radom zadužile srpski narod. Autor ove knjige, Jelena Lazarević⁶⁵ želela je pre svega da oda zahvalnost i priznanje svim onim Engleskinjama koje su bile graditeljke englesko-srpskog prijateljstva, prateći prisustvo »Engleskinja u životu i istoriji srpskog naroda« od 1717. godine, kada je poznata put-

⁶² »Čedomilj Mijatović u: Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1914, str. 339—342.

⁶³ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. I. (1868 — 1878), Beograd, 1926; knj. II (1878 — 1889), Beograd, 1927.

⁶⁴ Vladimir Corović, »Mijatović, Čedomilj« u: St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Beograd, 1929, str. 753—754.

⁶⁵ Jelena Lazarević, *Engleskinje u srpskom narodu*, Izdanje Beogradskog ženskog društva, Beograd, 1929.

nica i spisateljica Ledi Meri Montegju proputovala srpske krajeve i o tome ostavila zapise do brojnih engleskih dobrotvorki i bolničarki koje su se angažovale u Srbiji za vreme prvog svetskog rata. Svakako da je u ovako zamišljenoj knjizi posebno mesto dodeljeno i Elodi Loton Mijatović, a da je njenom radu na srpsko-engleskim vezama bio pre svega dat političko-diplomatski i humanitarni značaj konstatacijom da »mnogobrojnim vezama sa engleskim društvom i krugovima, svojom naučnom studijom Istorija Moderne Srbije, člancima po engleskoj štampi, gđa Elodija Mijatović podržava javno mišljenje o sudbini i prilikama Srpskog naroda, koje su već stvorile Mis Makenzi i Irbi, i koje u engleskom narodu moćno podupire uticaj i stranka državnika i političara Gledstona«. U tom smislu je i prikazan Mijatovićin dobrotvorni rad u vreme srpsko-turskog rata, istaknuta korisnost njenog priručnika *Nešto o nezi bolesnika*, koja zapravo predstavlja srpsku adaptaciju knjige *Notes on Nursing* čuvene engleske bolničarke Florens Najtingejl, i posebno naglašen značaj Mijatovićine *Istorije moderne Srbije*. U zasebnom odeljku, gde je predstavila Mijatovićkinu *Istoriju* kao knjigu koja je rasvetlila stvaranje moderne Srbije, prikazavši političko-diplomatske borbe velikih sila za premoć na Balkanu, istorijat englesko-srpskih diplomatskih odnosa i unutrašnje ekonomske, finansijske i prosvetne prilike u kneževini Srbiji, Jelena Lazarević je jasno iskazala i svoj sud o naučnom i političkom značaju Mijatovićkine knjige: »Namera mi je da ukoliko je moguće više istaknem istorijsku spremu i metodu, izgrađen kriterium za krupna političko-diplomatska balkanska pitanja, a izvan svega tendenciju pisca, gđe Elodije Loton Mijatović da svetlošću događaja i prilika Srpskog Naroda i Kneževine zbliži, prijateljski zbliži, Moćnu Britaniju i Vasalnu Kneževinu Srbiju.«⁶⁶

Kada je 1932. godine u dubokoj starosti umro u Londonu Čedomilj Mijatović, pojavili su se brojni nekrološki i memoarski napisi u srpskim i jugoslovenskim listovima i časopisima sa željom da se bez konkretne

⁶⁶ *Isto*, (»Istorija moderne Srbije od Elodije Loton Mijatović«), str. 39—44.

političke ostrašćenosti i kritičke strogosti prikaže njegovo bogato i raznovrsno stvaralačko delo. Među ovim prigodnim napisima ističe se svojim obimom i sadržinom jedino studija Uroša Džonića,⁶⁷ čiju pravu vrednost čini obilje biografsko-bibliografskih podataka koji, raspoređeni hronološki, u tematskim blokovima, obuhvataju sve, raznovrsne delatnosti kojima se Mijatović bavio. U ovoj studiji, koja do danas ostaje najcelovitiji informativni tekst o životu i radu Čedomilja Mijatovića, pobrojani su, sa preciznim podacima, Mijatovićevi prevodi s engleskog jezika, njegove knjige na engleskom jeziku i članci i studije objavljeni u engleskoj periodici.

Tek pred drugi svetski rat, 1940. godine, u tada pokrenutom pro-britanskom časopisu *Danica* biće objavljen i članak *Čedomilj Mijatović i Engleska*, u kojem će prvi put biti zasebno obrađen Mijatovićev rad na srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama. Konstatujući da će Mijatović u kulturnoj istoriji svoga naroda ostati zabeležen kao Srbin koji je imao »najširi i najduži kontakt sa engleskim životom u drugoj polovini XIX veka«, budući da je polovinu svoga života i javnog rada vezao za London, pisac članka, Luka Smodlaka⁶⁸ će u ovom biografskom podatku pronaći objašnjenje za opšteprihvaćeni stav da je Mijatović upravo time i zaslužio ime najboljeg srpskog poznavaoца engleskog političkog, društvenog i kulturnog života toga doba.

U skladu sa shvatanjima Skerlića i N. Antulë, koji su u svojim uzgrednim napomenama zapažali da engleski idejni i duhovni život nisu odgovarali Mijatovićevom mentalitetu, budući da je on po svojoj prirodi i vaspitanju ostao nepopravljiv »romantičar«, koji nije bio u stanju da shvati »pozitivan duh engleskog naroda«, i sâm Smodlaka predstavlja Mijatovića kao redak slučaj intelektualca u čijem se stvaralaštvu ne zapaža nikakva »evolucija« i koji je do kraja života zadržao romantičarske ideje ponesene iz mladosti. Za ovu tvrdnju

⁶⁷ Uroš Džonić, »Čedomilj Mijatović«, *Godišnjica Nikole Čupića*, 1933, knj. XLII, Izdanje Čupićeve zadužbine, sv. 75, Poseban otisak, str. 190—213.

⁶⁸ Luka Smodlaka, »Čedomilj Mijatović i Engleska«, *Danica*, 1940, br. 6, str. 19—21.

on pronalazi potvrdu poredeći Mijatovićeve romane iz srpske prošlosti i engleska dela koja je Mijatović preveo na srpski jezik, uočivši »nekongruentnost« između Mijatovićevih idejnih opredeljenja i duhovne konstitucije onih engleskih pisaca čije je ideje hteo da prenese u srpsku kulturnu sredinu.

Pridajući i tada veliki kulturnoistorijski značaj *Istoriji civilizacije u Engleskoj*, H. T. Bakla, isti onaj kakav je to delo imalo u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog veka kada je, po rečima V. Corovića, izvršio snažan uticaj na srpsku intelektualnu sredinu tog vremena, Smodlaka će Mijatovićev prevod ovog dela dovesti u direktnu uzročnu — posledičnu vezu sa prvim Mijatovićevim boravkom u Engleskoj 1871. godine, kada je tada mladi, tridesetogodišnji intelektualac bio još prijemčiv za nove naučne ideje. Ovo delo po svom pozitivističkom tumačenju zakonitosti istorijskog razvitka nije, po mišljenju Smodlake, odgovaralo Mijatovićevom romantičarskom shvatanju istorije, iako se Mijatović u svojoj najboljoj istorijskoj studiji *Despot Đurađ Branković* donekle približio Baklovom »standardu«. Da je Mijatović ostao tada duže u Engleskoj, i da se nije u London vratio u svojim pedesetim godinama kao već oformljena ličnost, Smodlaka pretpostavlja da bi njegov intelektualni razvoj uzeo »drukčiji obrt«. Prilikom tog poslednjeg boravka u Londonu, Mijatović je preveo još jedno značajno istorijsko delo, *Istoriju Turske carvine* Stenlija Len-Pula, koje, po proceni Smodlake, i svojim opsegom i zamahom daleko zaostaje za monumentalnim Baklovim delom. U svojoj studiji *Pad Carigrada*, koja je kasnije prevedena i na engleski jezik, Mijatović je pokušao da se približi Len-Pulovom istoričarskom »standardu«. Međutim, u Mijatovićevim istorijskim romanima, napisanim devedesetih godina u Londonu, Smodlaka ne uočava nikakav uticaj engleske književnosti već samo nastavak srpske književne tradicije iz doba romantizma. Ovim svojim prevodima Mijatović je »znatno zadužio našu književnost« i stekao ugled najaktivnijeg prevodioca sa engleskog jezika do prvog svet-skog rata.

S druge strane, Mijatović je englesku sredinu upoznao sa onim što je po njegovom shvatanju bilo značajno u srpskom duhovnom životu. U monografiji pod naslovom *Servia of the Servians (Srbija Srba)* Mijatović je izložio kratak pregled srpske istorije, opisao glavne etničke odlike srpskog naroda, njegove kulture i književnosti, a u Britanskoj enciklopediji dao opšte priloge o Srbiji i posebne biografske jedinice o najpoznatijim ličnostima iz srpske politike, nauke i umetnosti. Po mišljenju Smodlake, ovi prilozi na engleskom jeziku odlikuju se lucidnošću i jasnošću izlaganja i u tom načinu pisanja ogleda se značajan uticaj engleske sredine.

Konstatujući s jedne strane da u Mijatovićevoj »romantičarskoj« prirodi treba tražiti glavni uzrok tome što njegov boravak u Engleskoj »nije ostavio dubljeg traga u njegovom intelektualnom razvoju, te ni uticaj engleske kulture nije bio jače izražen u njegovim delima«, Smodlaka s druge strane tvrdi da je ipak čitav sklop engleskog javnog i kulturnog života bio značajan za Mijatovićev duhovni razvoj, pa tako u Mijatovićevoj »spiritualnosti«, koja odlikuje izvesnu klasu engleskog naroda, a koja je ujedno bila i najlepša odlika Mijatovićevog karaktera, nalazi posledicu Mijatovićevog dugog boravka u engleskoj sredini u takozvanom viktorijanskom periodu, proglasivši Mijatovića »srpskim viktorijancem u Engleskoj«.

U periodu posle drugog svetskog rata o Čedomilju Mijatoviću se više nije pisalo; tačnije rečeno, nije se pojavio nijedan poseban napis, članak ili ogled, koji bi ime Mijatovića stavilo u naslov.⁶⁹ Iz istorije srpske i jugoslovenske književnosti njegovo ime je bilo izbrisano.⁷⁰

⁶⁹ Iz ove tvrdnje izuzimamo članke: Simha Kabiljo-Šutić, »Delatnost Čedomilja Mijatovića u JAZU i njegova prepiska sa Račkim. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, 1977, knj. XXV, sv. 3, str. 567—581 i S. Kabiljo-Šutić, »Čedomilj Mijatović, Vatroslav Jagić i Rankeova istorija Srbije«, *Mostovi* (Beograd), 1979, sv. 38, str. 128—135.

⁷⁰ U dvema istorijama književnosti, u *Jugoslovenskoj književnosti* (1954) A. Barca i istoimenoj istoriji M. Savkovića (1954), koje su u prvom posleratnom periodu imale normativni karakter i osnovnu udžbeničku namenu, ime Č. Mijatovića se nigde ne pominje.

O njegovom stvaralačkom liku u celini mogao je dobiti neku informaciju samo onaj radoznalac koji je prelistavao registre jugoslovenskih opštih enciklopedija koje su se počele pojavljivati pedesetih godina. Četiri decenije posle Mijatovićeve smrti, pošto je uočeno da je skerlićevska generacija kritičara uspela u potpunosti da istisne i ime i delo Č. Mijatovića iz »pamćenja« srpskog naroda, biće prvo zatražena »revizija suđenja« Mijatoviću (Predrag Protić),⁷¹ a potom, u ovim našim osamdesetim godinama i otpočeta revalorizacija njegovog mesta u srpskoj književnoj (romanesknoj) tradiciji (J. Deretić),⁷² u srpskoj historiografiji (R. Samardžić),⁷³ u srpskoj ekonomsko-fnansijskoj nauci (O. Blagojević).⁷⁴

Deset godina pošto je uputio sasvim otvoren »poziv na reviziju« Mijatovićevog romansijskog dela, Predrag Protić, neumorni istraživač i »preocenjivač« srpskog romantizma, objaviće u kraćem obliku članak,⁷⁵ a tri godine dočnije u knjizi *Sumnje i nadanja* proširenu studiju pod naslovom *Mijatovićev sistem*,⁷⁶ u kojoj će u sumarnom pregledu celokupnog Mijatovićevog stvaralaštva, pokušati da u ovom obimnom, raznovrsnom i naizgled potpuno nesistematičnom opusu pronađe jednu unapred smišljenu i dosledno izvedenu stvaralačku koncepciju. Sasvim nekonvencionalno, Protić će, osvetljavajući u osnovnim potezima Mijatovićev rad na srpsko-engleskim kulturnim vezama, posrednim putem pokazati da je u Mijatovićevom stvaralaštvu i u njegovoj opštoj duhovnoj orijentaciji bilo »određenog plana i sistema«, odnosno da njegove mnogostrane radoznalosti

⁷¹ Predrag Protić, »Da li je Nedić zaista bio u pravu«, *Književnost*, 1973, br. 6, str. 578—585.

⁷² Jovan Deretić, *Srpski roman (1800—1950)*, Beograd, 1981, str. 93—108.

⁷³ Radovan Samardžić, »Čedomilj Mijatović — sudbina poznog romantičara«, *Pisci srpske istorije II*, Beograd, 1981, str. 137—147.

⁷⁴ Obren Blagojević, *Ekonomski misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, SANU, Posebna izdanje, knj. DXXV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 84, Beograd 1980. [Čedomilj Mijatović, str. 126—157].

⁷⁵ Predrag Protić, »Sistem Čedomilja Mijatovića«, *Savremeni*, 1983, br. 1, str. 473—478.

⁷⁶ *Isti*, »Mijatovićev sistem«, *Sumnje i nadanja*, Beograd, 1986, str. 150—183.

i višestruke aktivnosti ne znače da je ovaj pisac neracionalno rasipao snage bez određenog cilja.

Kao političar i diplomata, koji je dugo živio u Engleskoj, postao dobar znalac engleskih društveno-političkih kretanja, Mijatović je decenijama, u brojnim novinskim člancima objavljivanim u engleskim listovima obavještavao Engleze o Srbima, a u srpskim listovima Srbe o Englezima, sa jasnom namerom da doprinese menjanju rđavih predstava koje su ova dva naroda imala jedan o drugom i da im tako, uz bolje obostrano poznavanje, omogući i bolje međusobno političko razumevanje. Da bi ozlojeđeni Englezi mogli da shvate ubistvo kralja Aleksandra, poslednjeg Obrenovića, Mijatović je na engleskom jeziku objavio posebnu knjigu o »majskom prevratu«,⁷⁷ a da bi Srbe upoznao sa onim što Englezi misle o njima on je publikovao engleska diplomatska dokumenta o srpskom pitanju.⁷⁸

I Mijatovićevi prevodi engleskih dela, naizgled potpuno različitih po stručnoj orijentaciji, mogu da pokažu da u Mijatovićevom stvaralaštvu »gotovo ništa nije bilo slučajno«. Mijatović je izabrana dela prevodio sa jasno određenim planom da Srbima približi različite vidove engleskog duhovnog života. Njegov prevod *Istorije Turske carevine* Stenlija Len-Pula bio je veoma koristan ne samo zbog toga što do tada na srpskom jeziku nije postojala nijedna istorija Turske već zato što je ona Srbima pružala obilje dragocenih podataka o zemlji i narodu sa kojim su oni bili u vekovnom neprijateljstvu, ali i sliku o tome kako turkofilski nastrojeni Englezi vide Tursku. Uočavajući nedostatak dobre religiozne literature na srpskom jeziku, Mijatović je preveo klasično delo engleske književnosti XVII veka, Banjanovo *Poklonikovo putovanje*, koje je u srpskoj sredini doživelo nekoliko izdanja. Kao religiozan čovek, koji je osećao otpor prema duhu prirodnjačkog materijalizma, što je snažno obuhvatio srpsku intelektualnu sredinu u sedmoj i osmoj deceniji XIX veka, Mijatović je bio svestan da se ovaj vid literature može konstituisati samo prevodom »uzornih književnih dela«, kakvo je bilo Banjano-

vo, koje je trebalo da otvori put novim delima iste orijentacije. Po mišljenju Protića, Mijatović je iz istih »religioznih« razloga odustao od daljeg prevođenja Baklove *Istorije civilizacije u Engleskoj* u kojoj je pozitivistička ideja progressa bila uslovljena slabljenjem religioznog, a jačanjem materijalističkog pogleda na svet. Sagledavajući neukost srpskog sveštenstva, Mijatović je preveo i nekoliko propovedi tada čuvenog engleskog propovednika Sperdžona,⁷⁹ već uveliko popularnog kod Rusa, sa namerom da u srpskoj sredini ponovo oživi nekad razvijenu a tada potpuno zanemarenu propovedničku literaturu. U tom svetlu, kako smatra Protić, ovi prevodi sa engleskog mogu se posmatrati kao »uvod« u Mijatovićevo originalno stvaranje u ovome pravcu, u njegove religiozne rasprave i žitije svetaca (*Sveti Jovan Krstitelj*). Mijatovićevu knjigu *O uslovima uspeha*, nastalu iz utilitarno-prosvetiteljskih razloga, u duhu stavova moralističkih pisaca E. Karnegija i S. Smajlsa, napisanu u Engleskoj, a namenjenu srpskoj trgovačkoj omladini, treba shvatiti kao pokušaj da se u srpskoj sredini odmaći moralistički esej.

Jasan plan i sistem, prema Protiću, može se uočiti i u Mijatovićevim istorijskim i ekonomskim delima. Za razliku od dotadašnje srpske historiografije, koja se prvenstveno bavila vojnom i političkom povešću, zanemarujući ekonomsku i kulturnu stranu, Mijatović je u svojim delima iskazao posebno interesovanje za ekonomsku istoriju Srbije, i u tom smislu pokušao da izloži svoju filozofiju istorije. Prihvatajući uzročno-posledičnu vezu između različitih oblika duhovnog delovanja, on je priznao da ekonomski uzroci značajno utiču na politička i kulturna kretanja u jednoj istorijskoj epohi, ali je on u prvi plan istakao moralne zakone koji snažno utiču na ekonomske odnose. Ovakvo shvatanje on je eksplicitno izložio i u popularnom spisu *Istorija trgovine*, napisanom u Engleskoj, a ponovo namenjenom srpskoj trgovačkoj omladini, u kojem je, kombinujući u stvari

⁷⁷ V. belešku br. 36.

⁷⁸ V. belešku br. 27.

⁷⁹ Mijatović je 1878. godine preveo dve Sperdžonove (Spurgeon, Charles Haddon, 1834—1892) propovedi: »Ne boj se, ustani, zove te!« i »Dođi i dobro došao«, koje su docnije preštampane.

puritanska načela sa tradicionalnim patrijarhalnim nazorima, višestruko razmotrio uticaj moralnih uspona i kriza na uspehe i neuspehe u ekonomskom životu, odnosno na radenje ili propadanje jedne civilizacije. Objašnjenje za »sistem« Č. Mijatovića Protić pronalazi u njegovoj naprednjačkoj orijentaciji, odnosno u njegovom usvajanju stavova naprednjaka, koji su, za razliku od liberala i radikala, smatrali da srpski narod treba prvo prosvetiti i ekonomski ojačati da bi bio sposoban za političke slobode.

Još detaljnije će Protić razložiti Mijatovićev »sistem« u analizi istorijskih romana, uočavajući da između istorijskih romana i istorijskih studija ovog pisca postoji očigledna »veza«, koja se ogleda u tome da su u ova oba vida njegove duhovne delatnosti prisutni jedna »pretežno literarna atmosfera« i jedan »određen moralni stav«. Svi Mijatovićevi romani (*Ikonija, vezirova majka, Rajko od Rasine, Knez Gradoje od Orlova grada, Kraljičina Anđelija*) su u stvari priče o jednom moralnom svetu i svaki od njih ima »ideološku tezu«. Iako ih njihov autor prividno smešta u određeno istorijsko doba, njihova je »istoričnost fiktivna«. U njima najčešće nema konkretnih istorijskih događaja (izuzev *Gradoja*, u kojem je kosovska bitka centralni događaj) niti konkretnih istorijskih ličnosti (izuzev *Kraljičine Anđelije*, u kojoj je predstavljen lik kraljice Jelene Anžuske, žene kralja Uroša). Umesto toga, Mijatović želi da predstavi različite kategorije srpskog stanovništva od vremena kralja Uroša, preko razdoblja oko kosovske bitke do početka XVII veka, kada se dešavaju radnje preostala dva Mijatovićeva romana. Razvijajući vrlo interesantne fabule, prepune raznovrsnih događaja, na širokom geografskom prostoru, on dovodi svoje srpske junake u takozvanu »internacionalu situaciju«, sa namernom da pokaže kako se Srbi pridržavaju jednog viteškog kodeksa, u čemu nimalo ne zaostaju za svojim zapadnoevropskim srednjovekovnim suvremenikima. Građeci od srednjovekovnih Srba zapadnoevropske ritere, Mijatović ih istovremeno dovodi u vezu sa moralnim kodeksom srpskih narodnih pesama, onakvim kakvim ga obično predstavljaju naši romantičari.

U strukturi Mijatovićevih romana Protić pronalazi elemente fantastike koje on tumači kao interesantnu kombinaciju pravoslavne religioznosti i posebne vrste »empirijskog mističizma«, koji se u Mijatoviću razvio pod uticajem njegovog dugogodišnjeg boravka u Engleskoj. Za Mijatovićevu fantastiku Protić u stvari nalazi tri izvora: jedan je srpski folklor (srpska predanja o sudbini koja je unapred određena, priče o zakopanom blagu, snovi i predskazanja koja upozoravaju šta će se dobro ili zlo dogoditi); drugi predstavlja engleski gotski roman, čije će odlike Mijatović najviše konstitui u *Rajku od Rasine*, a treći, njegova spiritistička iskustva, koja će do posebnog izražaja doći u Mijatovićevom poslednjem romanu, *Kraljičinoj Anđeliji*. U kompoziciji ovih romana on prepoznaje određene elemente koji ukazuju na uticaj Valtera Skota, ali upozorava da je Mijatović imao zapravo nameru da obnovi jedan tip srpskog romana koji mu se činio nepravedno napuštenim i da tako nastavi jedan vid srpske romansijske tradicije neopravdano prekinute, što postaje sasvim očigledno kada se zna da je Mijatović *Rajka od Rasine* posvetio Milovanu Vidakoviću.

Uočavajući da je Mijatović neka svoja iskustva i zapazanja iz putopisa *Carigradske slike i prilike* preneo u svoje političke memoare, objavljene na engleskom jeziku šesnaest godina docnije (*Memoari jednog balkanskog diplomate*), Protić ne konstatuje samo da je razlika između putopisa i memoara često samo formalne prirode, odnosno da putopis predstavlja jedan specifičan vid memoarske literature, već time dodaje još jedan prilog svojoj osnovnoj tezi da je u svemu onome što je Mijatović radio postojao određen »sistem«, izvodeći konačan zaključak da Mijatovićeva »na prvi pogled nesistematska, raznovrsna i raznostruka aktivnost jeste jedan deo i jedan vid prosvetiteljske akcije (podvukla S. K. — Š.) unapred smišljene i, koliko je to u ljudskim moćima, dosledno izvedene».⁸⁰

⁸⁰ P. Protić, »Mijatovićev sistem«, nav. delo, str. 160.

Sumiramo li naša zapažanja o tome kako je u kritičkim tekstovima o stvaralaštvu Čedomilja Mijatovića, napisanim u razdoblju dužem od jednog veka, razmatran i vrednovan Mijatovićev posrednički rad između srpske i engleske književnosti i kulture, moramo pre svega da konstatujemo da je ovaj njegov rad i do danas ostao nedovoljno istražen i najmanje poznata delatnost u polihistoričkom opusu ovog pisca. O tome svedoče analizirani kritički napisi u kojima se ova Mijatovićeva delatnost najčešće uzgredno razmatra u kratkim, činjeničnim iskazima informativnog karaktera i vrednuje sažetim, obično nedovoljno obrazloženim ocenama. Pa ipak, i na osnovu takvih iskaza i ocena mogu da se uoče karakteristične razlike između kritike XIX i XX veka, kako u sistemu vrednovanja tako i u objektivnom poznavanju ove problematike.

Sa nedovoljnim poznavanjem engleske kulturne tradicije, a sa predstavom o hladnoj, neprijateljskoj a ipak politički tako značajnoj Engleskoj, u kritičkim tekstovima XIX veka, u vojvođanskoj periodici, pojavu Mijatovićevih prevoda će najčešće pratiti klišetizirane ocene o tome da je njima »obogaćena« srpska prevodna književnost, dok će u rodoljubivo-egzaltiranom tonu posebno biti istican Mijatovićev kontinuiran publicističko-novinarski rad na negovanju srpsko-engleskih kulturnih i političkih veza. Evropski orijentisana, sa dobrim poznavanjem engleske književnosti, i u skladu sa visokim vrednovanjem viktorijanske utilitarističke i pozitivističke literature, skerličevska kritika će među Mijatovićevim prevodima najveći značaj pripisati prevodu Baklove istorije engleske civilizacije, koja je izvršila snažan uticaj na srpsku kulturnu sredinu sedamdesetih i osamdesetih godina, osuđuje Mijatovićovo interesovanje za englesku religioznu literaturu, a sasvim direktno uputiti Mijatovića da se sistematski bavi prevodjenjem engleskih utilitarista i moralista. I dok će vojvođanski kritičari u patetičnom tonu lamentirati nad tužnom sudbinom srpskog patriote koji je bio »prinuđen« da veliki deo života provede u »maglovitoj Engleskoj«, dotle će Skerlić

otvoreno izraziti negodovanje što »nepopravljivi« romantičar Mijatović ni tada »nije ništa naučio u pozitivnoj Engleskoj«. S tim u vezi, valja naglasiti da je i jedini članak u kojem je zasebno obrađen Mijatovićev rad na srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama, na šta upućuje i njegov naslov (*Cedomilj Mijatović i Engleska*) intoniran skerličevski, sa osnovnom tezom da je Mijatoviću u suštini bio i ostao stran »pozitivan duh engleskog naroda«. Činjenica da ovaj članak predstavlja jedini kritički tekst sa ovom tematikom koji je objavljen do drugog svetskog rata svedoči istovremeno o tome da ovoj Mijatovićevoj delatnosti u srpskoj kulturnoj javnosti nije nikad bila posvećena dužna istraživačka i analitička pažnja. Bez ikakvih studija koje bi se sveobuhvatno pozabavile bogatim i raznovrsnim Mijatovićevim posredničkim radom i analitički razmotrile njegovu prevodilačko delo, Mijatović je, na osnovu ograničenog broja bio-bibliografskih činjenica, stekao i zadržao kroz ceo jedan vek (druga polovina XIX i prva polovina XX veka) glas »najboljeg poznavaoa engleskog političkog, društvenog i kulturnog života« i ugled »najaktivnijeg prevodioca sa engleskog jezika«.

Upravo zato posebnu pažnju zaslužuje nedavno objavljena studija P. Protića *Mijatovićev sistem*, u kojoj autor posrednim putem, osvetljavajući u globalu Mijatovićev rad na srpsko-engleskim kulturnim vezama, pokušava da u obimnom, raznovrsnom i naizgled potpuno nesistematičnom opusu ovog stvaraoca pronađe jednu unapred smišljenu i dosledno izvedenu stvaralačku koncepciju. Izlažući osnovnu tezu da već sam izbor dela koje je Mijatović preveo sa engleskog ukazuje na jasan »plan« ovog kulturnog poslenika da srpskoj javnosti predstavi različite vidove engleskog duhovnog života, Protić proširuje ovu tezu do konačnog zaključka da su sve Mijatovićeve raznovrsne delatnosti — politička, diplomatska, ekonomska, istoričarska, književna, prevodilačka — međusobno povezane istim moralno-prosvetiteljskim ciljem u jedinstven »sistem«. Tako ova Protićeva teza postaje podsticajna za buduće istraživače ne samo celovitog stvaralačkog opusa Čedomilja Mijatovića već i njegovih pojedinačnih delatnosti, posebno njegovog

do danas najslabije proučenog rada na srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama.

Mijatovićev rad na srpsko-engleskim vezama može, međutim, da se sagleda u još jednom »sistemu«, koji ne isključuje Protićevu koncepciju, ali omogućuje da se analiza ove Mijatovićeve delatnosti zasnjuje na jednom od temeljnih principa komparativnog istraživanja, koji podrazumeva tročlanu relaciju: stvaralac — posrednik — primalac. Ono što u tom »trijadnom sistemu« Mijatovićevu delatnost čini sasvim specifičnom jeste mogućnost da se Mijatović pojavi i u ulozi stvaraoca, i u ulozi primaoca, i u ulozi posrednika. Bez sumnje najistaknutije mesto na toj relaciji pripada Mijatoviću — *posredniku*, već i po samom broju i značaju onih njegovih radova čija je osnovna namena bolje međusobno upoznavanje srpske i engleske književnosti i kulture. U tu grupu radova spadaju ne samo svi njegovi do sada pomenuti prevodi već i određeni književni, istorijski i novinsko-publicistički radovi. A ono što ovaj Mijatovićev posrednički rad bitno karakteriše jeste njegova *dvosmernost*: prenošenje engleske književne i kulturne baštine u srpsku sredinu stoji u korelaciji sa prenošenjem srpske književne i kulturne baštine u anglosaksonsku sredinu. Ali kako Mijatović nije bio sam prevodilac i prenosilac već je bio i originalan pisac (pripovedač, romansijer, putopisac, memoarista, istoričar), to se on neminovno javlja i kao *stvaralac* čije delo, posebno kada je objavljeno na engleskom jeziku, može da deluje na anglosaksonsku sredinu, dok se s druge strane, u neposrednom kontaktu sa engleskom književnošću, on javlja i kao *primalac* engleskih književnih uticaja. I kao što možemo da govorimo o velikoj popularnosti i čitanosti njegove više puta preštampane kulturno-istorijske monografije *Servia of the Servians*, tako s druge strane, tragajući za izvorima njegovog pripovedačko-romansijerskog postupka, možemo da prepoznamo u jednoj njegovoj pripovesti iz šezdesetih godina uticaj Dikensa, a u njegovim istorijskim romanima iz devedesetih godina izvesne uticaje Valtera Skota i engleskog gotskog romana.

3. MOGUĆNOSTI ISTRAŽIVANJA POSREDNIŠTVA

Međutim, potpunu i celovitu sliku o Mijatovićevoj aktivnosti na području srpsko-engleskih književnih i kulturnih odnosa nećemo moći sklopiti ako tu aktivnost, u okviru ovog trijadnog komparativističkog »sistema«, ne sagledamo u vezi sa istorodnom delatnošću njegove supruge, Engleskinje Elodi Loton-Mijatović, odnosno ako ne uočimo da su one zapravo bile komplementarne, da su se u znatnoj meri preplitale, međusobno dopunjavale i uslovljavale. Upravo zato, kritičko i analitičko sagledavanje ovih aktivnosti Čedomilja i Elodi Mijatović zahtevalo bi zasebnu monografiju, u kojoj bi se u središtu razmatranja našao njihov *posrednički* rad na srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama, a u kojoj bi posebnu pažnju valjalo obratiti na *dvosmernost* i *komplementarnost* kao na glavne, noseće karakteristike tog rada.

Dugotrajan i obiman posrednički rad Čedomilja i Elodi Mijatović u oblasti srpsko-engleskih književnih i kulturnih veza ostao je do danas nedovoljno poznat, dok se za potpuno zanemareno i neistraženo delo same Elodi Loton-Mijatović nije nikad ni pokušalo pronaći mesto u srpskoj kulturnoj istoriji. Članak Branislava Stanojevića o »gospođi Elodiji L. Mijatovići« iz 1893. godine, egzaltirano romantičarski hvalospjev učenoj strankinji, sa vrednim biografsko-bibliografskim podacima, ostao je do danas jedini izvor informacija za sve docnije prikazivače njenog dela, budući da o ozbiljnim proučavaocima njenog rada ne može biti govora. Istoričari književnosti su se najčešće osvrtni na njen prevodilački rad kada su u svojim globalnim, hronološkim pregledima davali prikaz anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu knjezevnost.⁸¹ Članak B. Stanojevića o radu Elodi L. Mijatović značajan je, međutim, i zbog toga što je on prvi nagovestio mogućnost sagledavanja uzajamne uslovljenosti i povezanosti posredničkog rada Čedomilja i Elodi Mijatović. Iako Stanojević analitički ne razmatra njihovo delo, on sasvim jasno ukazuje na to

⁸¹ V. belešku br. 9.

da su Čedomilj i Elodi delovali jedno na drugo u smislu idejnog i duhovnog formiranja njihovih stvaralačkih sklonosti, što je i uslovalo pojavu zajedničkog interesovanja za rad na međusobnom upoznavanju srpske i engleske kulture.

U dvema novim, studiozno zasnovanim komparativističkim monografijama u kojima se razmatraju veze između engleske i srpske književnosti, posrednički rad Čedomilja i Elodi Mijatović sagledava se različito. U knjizi *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku* Snežane Kićović-Pejaković, u kojoj je detaljno analitički razmotren i visoko ocenjen Mijatovićev prevod klasičnog dela engleske književnosti, *Poklonikovo putovanje (The Pilgrim's Progress)* Džona Banjana,⁸² njihov posrednički rad se tek uzgredno pominje u Uvodu, i to Elodijin u odeljku »Englezi u srpskim krajevima«, njenog supruga u odeljku »Srbi u Engleskoj i o njoj«, bez ikakve naznake njihove međusobne povezanosti. S druge strane, u monografiji *Dikens kod Srba i Hrvata* Nićifor Naumov uspostavlja u kontaktno-genetskom smislu jasne veze između činjenice da je Elodi, prvi prevodilac Dikensa u Srba, prevela dve božićne pripovetke ovog engleskog pisca 1865. godine, ocene da oni predstavljaju najbolje prevode u toj ranoj fazi srpskohrvatskog interesovanja za Dikensa, budući da se u njima može prepoznati redaktorska »ruka« Elodijinog supruga Čedomilja, i »otkrića« da se u pripovesti *Staro dobro vreme*, koju je Čedomilj objavio godinu dana kasnije, može utvrditi, u osnovnoj ideji i kompoziciji, uticaj Dikensove božićne pripovetke *Zvona*.⁸³

U širem kulturnoistorijskom smislu, u zamišljenoj monografiji o posredničkoj delatnosti Čedomilja i Elodi Mijatović, uzimajući u obzir njihove prevode sa engleskog i na engleski jezik i pomenute članke, studije i knjige napisane na engleskom i na srpskohrvatskom, valjalo bi razmotriti međusobnu povezanost i komplementarnost njihovog istoričarskog rada, njihovog bavljenja političkom problematikom istočnog pitanja, njihovog rada na religioznoj tematici. Posebno značajno

⁸² Snežana Kićović-Pejaković, *nav. delo*, str. 134–140.

⁸³ Nićifor Naumov, *nav. delo*, str. 27–29 i 130–132.

mesto u ovom ispitivanju kulturnog posredništva trebalo bi posvetiti njihovom zajedničkom radu na prenošenju srpske književne baštine u englesku sredinu, što podrazumeva uočavanje veza između dve knjige Elodijinih prevoda srpskih narodnih pripovedaka i kosovskih narodnih pesama i onih odeljaka Čedomiljove knjige *Servia of the Servians* koji su posvećeni našoj narodnoj književnosti. Osnovni koncept ovako zamišljene monografije zasnivao bi se, u komparativističkom smislu, na *imagologiji*, na onom kompleksu problema koji je vezan za stvaranje predstave o jednom narodu u književnosti i kulturi drugog naroda, a upravo to stvaranje i menjanje predstave o srpskom narodu u engleskoj kulturi i o engleskom narodu u srpskoj književnosti i kulturi bio je glavni cilj posredničkog rada Čedomilja i Elodi Mijatović.

Neovisno od ove monografske koncepcije, neki aspekti ove posredničke delatnosti Čedomilja i Elodi Mijatović mogli bi se sagledati i u širem književnoistorijskom i kulturnoistorijskom kontekstu, koji podrazumeva da se određeni književni ili kulturni fenomen koji se pojavljuje u njihovom radu poveže sa radom *ostalih posrednika* koji su se u srpskoj, engleskoj ili šire evropskoj sredini, u isto ili različito vreme, bavili istim fenomenom. Tako bismo istu književnu ili kulturnu pojavu, u tumačenju više različitih posrednika, mogli da posmatramo u sinhronijskoj ravni i u dijahronijskoj perspektivi. To i jeste predmet našeg razmatranja u drugom delu naše knjige, u koji ćemo uvrstiti nekoliko komparativistički zasnovanih studija, s tim što ćemo globalno, *sintetički* obraditi jedan kulturni fenomen, kao što je pojava engleskog pozitivizma u srpskoj sredini šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, a detaljno, *analitički* neke književne pojave, kao što su geneza i sudbina jednog engleskog soneta u srpskoj književnoj istoriji ili, s druge strane, prisustvo naše folklorne baštine, kosovske epike, u engleskoj književnoj sredini.

U studiji *Ujedinjena omladina srpska i engleski pozitivizam*, polazeći od osnovne teze da je engleski po-

zitivizam već u prvom periodu svog prisustva u Srbiji ostavio vidne tragove u idejnom oblikovanju i delovanju Ujedinjene omladine srpske, a sa namerom da pobijemo Skerlićevo shvatanje, koje je dugo potom trajalo u literaturi, da su zapadnoevropske prirodnonaučne, pozitivističke i materijalističke ideje stizale u Srbiju samo preko Rusije, pokušaćemo da pokažemo kako su ideje najpopularnijih engleskih mislilaca (Darvin, Dž. S. Mil, Spenser, T. H. Bakl, Dž. Drejper) delovale na srpsku političku, filozofsku i istorijsku nauku, na estetiku, lingvistiku i književnost (Svetozar Marković, Vladimir Jovanović, Živojin Žujović, Stojan Novaković, Alimpije Vasiljević, Milan Kujundžić-Aberdar). U tom smislu, valja ukazati na posebno mesto koje zauzima Baklova *Istorija civilizacije u Engleskoj* kao delo koje je izvršilo znatan uticaj na srpsku kulturnu sredinu sedamdesetih i osamdesetih godina, a čiji je prvi prevodilac i prvi kritičar bio Čedomilj Mijatović.

U studiji *Englesko shvatanje istočnog pitanja i Tenisonov sonet »Crna Gora«*, prateći sudbinu Tenisonovog soneta »Montenegro« od vremena nastanka (1877) do poslednjeg prevoda na srpskohrvatski (1960), namera nam je da, gradeći nekoliko koncentričnih krugova razmatranja oko ove pesme, osvetlimo jedan deo srpsko-engleskih političkih, kulturnih i književnih veza u to doba. U smislu otkrivanja kontaktno — genetskih veza, utvrđujući istorijsku i političku genezu Tenisonovog soneta, nastojaćemo da dokažemo našu osnovnu pretpostavku da je engleski državnik V. E. Gledston neposredno uticao na nastanak Tenisonove pesme, istovremeno objavljujući istorijsku studiju o Crnoj Gori kao »komentar« na ovu pesmu, te da idealizovanje junaštva crnogorskih ratnika protiv Turaka u ovoj Tenisonovoj pesmi, tipično za srpsko romantičarsko opevanje Crne Gore, potiče iz Gledstonove studije zasnovane na slovenskim izvorima. U analizi šest različitih prevoda Tenisonovog soneta na srpskohrvatski (Ljubomir P. Nenadović, Č. Mijatović, Vojislav M. Jovanović, Pero Bogdanović, Trifun Đukić, Borivoje Nedić), poštujući zahteve komparativnog proučavanja književnog prevoda, pokušaćemo da odgovorimo na pitanje zašto je ova pesma više puta

birana za prevođenje, da otkrijemo metode prevođenja, način realizacije pojedinih prevodilačkih postupaka i konačno, sudbinu ovog prevoda u našoj kulturnoj sredini. U otkrivanju zajedničkog interesovanja svih prevodilaca za uspostavljanje bliskih srpsko-engleskih političkih i kulturnih veza, posebnu pažnju zaslužuje podatak da je autor članka o Tenisonu i prevodilac Tenisonovog soneta Čedomilj Mijatović podstakao crnogorskog pesnika Jovana Sundečića da napiše pesmu povodom Tenisonove smrti (1892), koju je opet na engleski prevela Elodi Loton-Mijatović, i sama u isto doba pisac prigodne pesme posvećene svom velikom sunarodniku i autor političkog članka o Crnoj Gori. Tako je jedan uži koncentrični krug srpsko-engleskog »literarnog posredovanja« bio u celini opisan i zatvoren.

U studiji *Kosovska epopeja na engleskom jeziku* razmatra se detaljno geneza i struktura kosovskog epa Elodi Loton-Mijatović *Kosovo. An Attempt to Bring Serbian National Songs about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kosovo into One Poem* (London, 1881) i prikazuje u širem srpsko-hrvatskom, engleskom i evropskom kulturno-istorijskom kontekstu. Gradeći ponovo više koncentričnih krugova razmatranja, mi ćemo prvo pokušati da sagledamo Mijatovićkinu *Kosovo* kao plod određenog idejno-političkog trenutka u anglosaksonskom svetu, kao zahtev takozvanog istočnog pitanja, odnosno kao specifičan »literarni« doprinos konačnom pozitivnom rešenju srpskog pitanja. Drugo, pojava Mijatovićkinog kosovskog epa može se tumačiti kao neposredna reakcija na određeni kulturno-istorijski trenutak u hrvatsko-srpskim vezama u sedamdesetim godinama prošlog veka, budući da on idejno proizlazi iz polemike Armina Pavića i Stojana Novakovića o kosovskoj epici, da se u kompozicionom smislu zasniva na njihovim kosovskim sastavima, a da potom, vršeći povratni uticaj, postaje uzor novim kosovskim spegovima nastalim u srpskoj sredini u prvoj deceniji XX veka. Podrobno poređenje struktura triju kosovskih spevova (Mijatovićkinog, Novakovićevog i Pavićevog) treba da ukaže na načela kompozicije engleskog *Kosova*, na sva prihvatanja i odstupanja od uzora i na pokušaj Engle-

skinje da ostvari jedan originalan kosovski ep u kojem sudbine žena u spletu kosovskih tragičnih zbivanja postaju središnji, objedinjujući elemenat njenog kosovskog sastava. Treće, pojavu Mijatovićkinog *Kosova* valja razmotriti i kao proizvod određenog evropskog književnoistorijskog trenutka, budući da je ovaj ep eksplicitno postavio pitanje »lazarice« u anglosaksonskom svetu, te je tako problem epskog jedinstva naših ciklusa junačkih pesama doveo u direktnu vezu sa evropskim rešavanjem homerskog pitanja. U tom smislu, u šest decenija dugoj tradiciji stvaranja celovitih kosovskih spevova, u kojoj su učestvovali mnogi strani i naši pesnici, prevodioci i naučnici (Mickjevič, O. Dozon, O. Meredit, Z. Kaper, P. Bezsonov, K. Greber, D'Avril, M. Pucić, J. Nović, Fra Grga Martić, A. Pavić, S. Novaković, T. Ostojić, S. Stojković) treba odrediti mesto i značaj engleskog epa Elodi Loton Mijatović.

Dovodeći posrednički rad Čedomilja i Elodi Mijatović u vezu sa istorodnim radom drugih posrednika, mi smo izdvojili neke književne pojave i neke kulturne fenomene kao rezultate uzajamnih dodira između srpske i engleske književnosti i kulture, a u središte naše analitičke pažnje postavili *prevod* kao veoma značajan i ujedno složen oblik literarnog posredovanja.

DRUGI DEO

UJEDINJENA OMLADINA SRPSKA I ENGLISKI POZITIVIZAM

Ako želimo da predstavimo prisustvo engleske pozitivističke misli u srpskoj kulturi šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, koja je u tom periodu izvršila znatan uticaj na formiranje novih teorijskih stavova o istoriji, književnosti, nauci i filozofiji, onda bismo takav predmet razmatranja mogli da ograničimo kratkim, a u kulturnoistorijskom smislu prepoznatljivim naslovom, *Ujedinjena omladina srpska i engleski pozitivizam*. Na taj način dovodimo odmah u direktan, uporedni odnos jedan kratkotrajan, nacionalni pokret određene kulturno-političke orijentacije sa velikim filozofskim pravcem koji je u drugoj polovini XIX veka, pa i u prvim decenijama XX veka, bio izrazito prisutan u svim zemljama Evrope, i kome je upravo Engleska, zajedno sa Francuskom, dala najreprezentativnije predstavnike. Određujući bliže predmet svog istraživanja, poći ćemo od već prihvaćene istorijske činjenice da pozitivizam nije mimošao ni Srbiju druge polovine XIX veka i da je već u *prvom*, da tako kažemo, »pristupnom« periodu svog prisustva u Srbiji, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, ostavio vidne tragove u idejnom formiranju i delovanju Ujedinjene omladine srpske. Posle ovakve konstatacije, neminovno se nameće pitanje — da li je moguće, i u kojoj meri,

iz velikog pozitivističkog talasa koji je, dolazeći istovremeno sa Istoka i Zapada, snažno zapljusnuo intelektualnu Srbiju šezdesetih godina, izdvojiti i jasno odrediti dejstvo čisto engleske pozitivističke misli? Dakako da bi se određeniji odgovor na ovo pitanje mogao dati pod uslovom da se prethodno odgovori na sledeća posebna pitanja: — koji su opšti uzroci pojave pozitivističke misaone orijentacije u srpskom omladinskom pokretu, koji su to engleski pozitivisti čije su ideje bile najprisutnije u tom periodu, kojim putevima i kakvim izražajnim sredstvima je stizala engleska pozitivistička misao u srpsku sredinu, i koji su to srpski omladinski pisci u čijim delima je ova misao našla najjačeg odjeka?

Odgovor na ova pitanja pokušaćemo da zasnujemo pre svega na građi koju nude omladinski časopisi, uvažavajući činjenicu da je sama Omladina, u programu rada, jasno odredila sopstvenu štampu kao neposredno »sredstvo« za iskazivanje svojih stavova i opredeljenja. Tako ćemo u ovom trenutku svesno da zanemarimo uži vremenski odeljak omladinskog pokreta, ograničen organizacionom shemom javnog delovanja, od osnivačke skupštine 1866. godine, do šeste, poslednje skupštine 1871. godine, a umesto njega uzećemo u razmatranje onaj nešto širi period njegovog konkretnog idejno-političkog i književnog delovanja, od početka objavljivanja dva najpoznatija poluzvanična omladinska časopisa *Vile* i *Matice* (1865), pa sve do gašenja i onog jedinog zvaničnog omladinskog organa *Mlade Srbadije* (1872). Verujemo, međutim, da ćemo potpuniju sliku o prisustvu engleskog pozitivizma u omladinskom pokretu moći da obrazujemo tek onda, ako razmatrajući osnovnu građu iz *Vile*, *Matice* i *Mlade Srbadije*, obratimo pažnju, s jedne strane, i na njima savremene listove (npr. *Srbija*, *Pančevac*, *Jedinstvo*, *Radenik*), u kojima su pozitivistički stavovi izraženi u pomenuta tri časopisa dobijali neretko i polemičke tonove, a s druge strane, i na one razrađene, sistematizovane oblike u kojima su ti isti stavovi bili iskazivani u posebno štampanim knjigama i u jedinoj, strogo naučnoj publikaciji tog vremena, *Glasniku Srpskog učenog društva*.

Kada je 1906. godine Skerlić u monografskoj studiji *Omladina i njena književnost* pokušao da objasni naizgled paradoksalnu pojavu »nove nauke«, novog »realnog pravca« usred romantičarski i nacionalistički egzaltiranog omladinskog pokreta, on je tada dao i prvo autoritativno tumačenje engleskog pozitivizma u srpskoj sredini, određivši, iako posredno, vreme i uzroke njegove pojave i njegove glavne srpske zastupnike. Pretpostavljamo da upravo u Skerličevom autoritetu, i danas još u mnogome nepokolebanom, treba tražiti razlog tome što se počeci pozitivističke tradicije u Srba prevashodno tumače na njegov način. Po Skerličevom shvatanju, zapadnoevropske prirodonaučne, pozitivističke i materijalističke ideje stigle su u Srbiju preko Rusije, njihovi glavni nosioci bili su ruski đaci Ljuben Karavelov i Svetozar Marković, a 1868. godina je upravo ona značajna godina u kojoj su ova dva reformatora uveli »novo učenje« u srpsku sredinu i srpsku književnost. Sve ranije prirodnonaučne i realističke ideje, iskazane u okviru omladinskog pokreta, bile su, po Skerliću, samo slučajna, »usamljena i individualna mišljenja pojedinih razboritih ljudi čiji se zdrav razum bunio protiv orgija mašte i klepeta fraza«.¹

Dva nova srpska reformatora, poglavito Svetozar Marković, i ne rade ništa drugo nego, kako to kaže Skerlić, »prenose u Srbiju one ideje koje su tih šezdesetih godina potresale rusko društvo«. Bile su to ideje Černiševskog, Dobroljubova i Pisareva, koji su, pre nego što su zasnovali svoja učenja, priznali nosioce nemačkog vulgarnog materijalizma (Bihnera, Molešota, Fogta) kao »božanstva nove nauke«, a pozitiviste Ogišta Konta, Spensera, Dž. S. Mila, Darvina i Bakla kao »neku vrstu evanđelja«. Budući da Skerlić nigde drugde u svojoj monografiji o Omladini ne pominje Darvina, Spensera, Mila i Bakla, niti pokušava da na bilo koji drugi način objasni kako su upravo ova četiri značajna predstavnika engleske naučne misli stekli najveću popularnost u Srbiji tih istih šezdesetih godina,

¹ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1906, str. 278. (Videti u celini poglavlje »Omladina i nova nauka«, str. 272—293).

Iako se da pretpostaviti da su oni, po Skerliću, došli u Srbiju preko Rusije, da su njihova učenja preneli naši ruski đaci i to tek onda kada su ta učenja već osvojila visoko priznanje novog »evanđelja« i pošto su već bila »prelomljena« kroz prizmu ruske revolucionarno-demokratske misli.

Evropski pozitivizam stizao je, međutim, u Srbiju u širokom frontu, i sa Istoka i sa Zapada. U već naznačenom periodu, od 1865. do 1872. godine, njega su propagirali i naši studenti koji su se školovali u Petrogradu i Kijevu, i oni koji su se školovali u Beču, Minhenu, Cirihu, Parizu i Oksfordu, ali i oni koji su završavali školovanje u Srbiji. U tom istom periodu, pozitivističku misao zastupali su i nešto stariji pripadnici omladinskog pokreta koji su već zauzeli profesorske katedre na Velikoj školi, i oni koji su već postali redovni i vanredni članovi Srpskog učenog društva, a i oni koji su vodili dnevnu kulturnu politiku i uređivali najuticajnije listove i časopise tog vremena. Samo bi se opštom idejnom klimom tog vremena, u kome je zavladao kult nauke i obrazovanja, mogla objasniti ta izuzetno zanimljiva pojava da se u sveopštoj popularizaciji novih zapadnoevropskih naučnih saznanja nađu na istoj liniji i liberali i konzervativci i socijalisti, pa i takva činjenica da je najpoznatije delo engleskog pozitiviste Dž. S. Mila, raspravu *O slobodi (On Liberty)*, taj manifest zapadnoevropskog liberalizma, preveo 1868. godine sam Petar Karađorđević, budući kralj Petar. Zato nije na odmet ponovo naglasiti da je Ujedinjena omladina srpska, koja je u jednom trenutku svog delovanja i na jednom zadatku svog programa uspela da objedini sve gore pomenute profesionalne i partijske orijentacije, već na osnivačkoj skupštini istakla svoje osnovno načelo — unapređenje srpskog naroda »na osnovu istine, a s pomoću nauke«. Prevashodno okrenuta nacionalnim ciljevima, srpska Omladina je shvatila šta joj treba od Zapada — uvidela je da glavnu snagu Zapada čine količine njegovog znanja i njegove naučne ideje, pa je tako širom otvorila vrata zapadnoj nauci i kulturi. Poverovavši da nauka i obrazovanje imaju oslobodilačku moć, ona je istovremeno povero-

vala da će širenjem novih naučnih istina, poglavito istina prirodnih i društvenih nauka, osposobiti srpski narod da ostvari svoje dugo željeno nacionalno i duhovno oslobodenje i ujedinjenje. Bila je to vera koja je, dakako, našla oslonca i u onoj dositejevskoj, u Srba nikad prekinutoj, prosvetiteljskoj i racionalističkoj tradiciji.

Valja odmah reći — zajednička vera u moć nauke i obrazovanja nije, međutim, garantovala i istovetan pristup i metod tumačenja zapadnoevropskih ideja. Upravo na osnovu toga šta su omladinci uzimali od učenja Darvina, Dž. S. Mila, Spensera i dvojice danas manje poznatih kulturnih istoričara, Tomasa Bakla i Džona Drejpera, i na koji su način tumačili ove autore koji su tada među njima stekli najveću popularnost, može se govoriti o glavnim karakteristikama prisustva engleskog pozitivizma u omladinskoj Srbiji. Tako se, u vezi s tim, može pratiti ono sasvim razumljivo razgraničavanje među omladincima prema stručnoj orijentaciji, pa odrediti šta je u engleskom pozitivizmu našao, na primer, filolog i književni istoričar Stojan Novaković, šta filozofski pisci Milan Kujundžić i Alimpije Vasiljević, a šta društveni teoretičar Svetozar Marković. Istovremeno može se uočiti i kojim se argumentima engleskih pozitivista služio omladinski pokret u onom svom dubljem razdvajanju na idejno-političkom i književno-estetičkom planu između desnog, liberalno-nacionalističkog i pretežno romantičarskog krila na čelu sa Vladimirom Jovanovićem i levog, socijalističkog i realistički usmerenog krila Svetozara Markovića.

1. DŽ. S. MIL — U SRPSKIM PREVODIMA I TUMAČENJU

U srpsku filozofsku nauku stigao je evropski pozitivizam na samom početku omladinskog doba, pa je, da tako kažemo, to bio »filozofski« nagoveštaj onih pozitivističkih tendencija koje će se tokom sledećih godina iskazivati u društvenim i političkim naukama, u

estetici, lingvisti, književnosti. Već 1865. godine, u prvom godištu *Vile*, započne omladinski liberalni prvaci, po profesiji filozofi, Alimpije Vasiljević i Milan Kujundžić dugotrajnu polemiku,² koja će, iako motivisana ličnom netrpeljivošću i borbom oko filozofske katedre na Velikoj školi, konačno pokazati da su obojica odlučno odbacili do tada u Srbiji dominantnu, nemačku idealističku, hegelovsku filozofiju, a prihvatili učenja engleskih i francuskih pozitivista, Ogista Konta, Mila, Spensera, Luisa, Bejna i ostalih. Ova dva glavna filozofska pisca omladinskog doba našla su se na istim pozitivističkim pozicijama, iako je Vasiljević studirao filozofiju u Rusiji, a Kujundžić u Cirihu, Minhenu i Parizu i bio prvi naš državni pitomac koji je stigao i do Engleske. U svom pristupnom predavanju na Velikoj školi 1866. godine, objavljenom iste godine u *Vili*, pod naslovom »Svet harmonije«, Kujundžić će se otvoreno ogradi i od idealizma i od materijalizma, pa će između ova dva sveta, »gornjeg« i »donjeg«, kako on kaže, izabrati srednji svet — svet nauke, svet pozitivnog znanja. Tako filozofija više neće biti nauka o krajnjim uzrocima sveta, niti o svetu »po sebi« već »nauka o zakonima unutarnjeg života čovečijeg«.³ Kada je Alimpije Vasiljević nasledio filozofsku katedru od Kujundžića on će u svojoj pristupnoj lekciji, objavljenoj u *Mladoj Srbadiji* 1870. godine pod naslovom »Filosofija i nauka« sasvim eksplicitno izreći osnovno pozitivističko stajalište — filozofija nije nešto drugo do nauka, odnosno to su »sinonimni izrazi koji označavaju istu stvar«, a sve pojedine nauke su samo delovi te opšte nauke ili filozofije.⁴ Vasiljević će u predlog programa iz istorije filozofije prvi uneti i savremene filozofe, predstavnike »realnog pravca filozofije« (Bihnera, Fog-

² Od 33. do 42. broja *Vile* (1865) trajala je polemika između A. Vasiljevića i M. Kujundžića, izazvana Vasiljevićevim kritičkim prikazom *Istorije filozofije*, koju je, po uzoru na Sveglera, izradio kao školski udžbenik 1865. godine Dimitrije Matić.

³ M. Kujundžić, »Svet harmonije«, *Vila* 1866, br. 8, str. 118—124; br. 9, str. 133—137.

⁴ A. Vasiljević, »Filosofija i nauka«, *Mlada Srbadija*, 1870, br. 3, str. 133—136.

ta, Molešota) i predstavnike »socijalnog pravca filozofije« (Konta, Bakla, Drejpera, Mila, Luisa, Vunta). Obojica će, međutim, kao delove opšte nauke i filozofije, predavati samo dve nauke, *psihologiju* i *logiku*, o kojima će napisati i obimne udžbenike i mnogobrojne studije i rasprave, često štampane u *Glasniku Srpskog učenog društva*, čiji su članovi obojica bili.⁵

Vasiljević će otvoreno priznati da je svoju trotomnu *Logiku* (1871—1873) radio po uzoru na, po mnogima, epohalni *Sistem logike* (*System of Logic*) Dž. S. Mila, pa se ova danas i ne može drukčije tumačiti nego kao srpska adaptacija Milove *Logike*. Kujundžića će tek Vasiljević optužiti da je i on u svom priručniku iz logike prepisao skoro čitavu Milovu *Logiku*, odgovarajući opet na taj način na Kujundžićevu kritiku da je njegova *Psihologija* (1870) plagijat poznate knjige ruskog psihologa pozitiviste Troickog. Teško da bi se na osnovu ličnih optužbi mogao razgraničiti udeo ugledanja od stepena originalnosti u njihovim filozofskim delima. Izvesno je da su oba naša omladinska filozofa bili pozitivisti-eklektici, mada njihovi filozofski sistemi imaju i značajne odlike samosvojnosti, što će tek u obimnim monografskim studijama pokazati dva naša savremena istraživača, Mihailo Popović u studiji o Vasiljeviću,⁶ a Andrija Stojković u studiji o Kujundžiću.⁷ Značaj ovih studija ogleda se i u tome što su one konačno uspele da isprave nedostatak Skerlićeve monografije o Omladini i pokažu da Vasiljević nije samo vredni saradnik mnogih omladinskih listova i časopisa,

⁵ Samo u periodu od 1865. do 1872. godine Kujundžić je u *Glasniku SUD* objavio studije *Filozofija u Srba*, 1868 (knj. 23) i *Šta je i koliko je rađeno u nas na »lodici«*, 1871 (knj. 29), a A. Vasiljević *O psihološkom metodu u Engleskoj, Francuskoj i Germaniji*, 1869 (knj. 25), *O logičkim zabudama ili prividnim dokazima*, 1871 (knj. 31) i *O slobodnoj volji*, 1872 (knj. 35).

⁶ Mihailo V. Popović, *Filosofski i naučni rad Alimpija Vasiljevića*, Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, Studije i građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj, Novi Sad, 1972.

⁷ Dr Andrija B. Stojković, *Milan Kujundžić Aberdar — Filozofska i društveno-politička shvatanja*, Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, Studije i građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj, Novi Sad, 1977.

u kom svojstvu ga Skerlić jedino pominje,⁸ već i ozbiljan naučni radnik i profesor filozofije, a da Kujundžić nije samo Aberdar, romantičarski egzaltiran pesnik »osrednjih stihova«, niti »brat Milan«, koji sa »toliko predanosti, idealizma i istrajnosti« uređuje časopis *Mlada Srbadija*, već i značajan filozofski pisac svog vremena, za koga je sasvim nedovoljno reći da je jedan od retkih ljudi u Srba koji su »pokazali filozofskog duha«.⁹

Da bi se u jednom kratkom pregledu utvrdilo koji su oblici filozofskog pozitivizma bili prisutni u omladinskom pokretu, valjalo bi u ovom trenutku bar uočiti kako savremeni teoretičari određuju pozitivizam. Oni razlikuju dva osnovna pravca pozitivizma: prvi je *socijalni pozitivizam*, praktično-političkog karaktera, koji svoje zaključke izvodi iz razmatranja istorije i društva; drugi pravac je *evolucionistički* (ili *naturalistički*) *pozitivizam*, pretežno teorijskog karaktera, koji se zasniva na istučavanju prirode, odnosno prirodnih nauka — biologije i fizike. Oboma im je zajednička opšta ideja *progres*a, *razvitka*. Glavni predstavnik socijalnog pozitivizma je Dž. S. Mil, a najpoznatiji zastupnik evolucionističkog je Herbert Spenser.¹⁰

Ova podela, uslovna kao i svaka druga teorijska klasifikacija, mogla bi indirektno da nam pomogne da objasnimo zašto su, na primer, društveno-politički spisi Dž. S. Mila bili daleko popularniji u omladinskoj Srbiji od njegove *Logike*, čiji je uticaj ostao ograničen na uski akademski krug. Liberalno orijentisanoj Omladini, koja je unutrašnjim političkim slobodama pridavala jednaku važnost kao i nacionalnom oslobođenju srpskog naroda, bili su bliski Milovi radovi u kojima je bilo reči o individualnoj slobodi, o društvenoj kontroli, o demokratiji, o javnom mnjenju, o slobodi mišljenja, parlamentarnoj vladavini, pravu i načinu glasanja, o emancipaciji žena. Te Milove stavove je u mnogim svojim radovima zastupao i vođa liberala, Vladimir Jova-

⁸ J. Skerlić, *nav. delo*, str. 136, 145, 194.

⁹ *Isto*, str. 540—542.

¹⁰ Ova klasifikacija pozitivizma nalazi se u tekstu »Positivizam«, *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. VI, Macmillan & Free Press, New York — London, 1967, str. 414—419.

nović, koji će 1876. godine i prevesti Milovu raspravu *O predstavničkoj vladi* (*Considerations of Representative Government*).

Ni Milova ekonomska shvatanja iz njegovih *Principa političke ekonomije* (*Principles of Political Economy*) nisu ostala nepoznata srpskoj Omladini. Njih će objašnjavati Jovanović u svom *Političkom rečniku* (1870) a građanski, i u to vreme, liberalno orijentisan profesor političke ekonomije na Velikoj školi, Čedomilj Mijatović uzeće ih među ostalim zapadnim izvorima, kao osnov svog udžbenika *Izvod iz politične ekonomije* (1867). S druge strane, ovim buržoaskim shvatanjima političke ekonomije, u kojoj se zadržava privatna svojina kao osnov prirodnog ekonomskog poretka, suprotstaviće se najpre prvi socijalista u Srbiji, Živojin Žujović u *Glasniku SUD* 1869. godine.¹¹ Potom će Svetozar Marković, koji je smatrao Mila za »jednog od najvaljanijih suvremenih ekonomista«¹² prevesti ipak na naš jezik, umesto Milovog originala, obradu Milove ekonomije koju je dao ruski revolucionarni demokrat Čer- niševski.

Svetozar Marković imaće zasluga što je još jedno Milovo delo steklo veliku popularnost u omladinskoj Srbiji. Opšte mesto omladinskog pokreta — *emancipacija žena* — koje se kao značajna tačka praktičnog i teorijskog programa provlači kroz sva omladinska glasila, javna predavanja i štampu, dobiće jaku podršku od Markovića. On će najpre objaviti članak »Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom?« u *Mladost* *Srbadiji* 1870. godine, u kojem će zastupati Milove stavove o »ženskom pitanju«, a potom će za prevod Milovog dela *Subjection of Women* (1869), koji će pod

¹¹ Ž. Žujović, »Naučnost političke ekonomije«, *Glasnik SUD*, 1869, knj. 26, str. 44—61. Na ovaj Žujovićev kritički osvrt odgovorio je Č. Mijatović opširnom polemičkom raspravom pod istim naslovom, u istom časopisu (1870, knj. 28, str. 299—333).

¹² S. Marković je o Milovim ekonomskim shvatanjima pisao sa odobravanjem u članku »Srpske obmane« (*Sabrani spisi I*, Kultura, Beograd, 1960, str. 182) i u jednom pismu upućenom Ljubomiru Belimarkoviću (16. april 1869), u kojem na karakterističan način dovodi u vezu Mila sa Čerliševskim i Marksom. (*Sabrani spisi I*, str. 132).

naslovom *Potčinjenost ženskinja* biti objavljen samo dve godine posle pojave na engleskom, napisati i predgovor. Za Markovića je pitanje o ženskom oslobođenju bilo bitno vezano za ceo društveni preobražaj srpskog naroda kojem je on težio da odredi socijalistički pravac.

Sve Milove društvene reforme koje su, umesto ekonomske revolucije, obećavale miran politički i kulturni preobražaj srpskog naroda bile su bliske srpskoj liberalnoj Omladini. Tek će docnije, kada Mil izmeni svoj stav prema socijalizmu (*Chapters on Socialism*, 1879) Markovićevi sledbenici, krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama, koristiti Milove argumente u borbi protiv liberala.¹³

2. H. T. BAKL I DŽ. DREJPER — U SRPSKIM PREVODIMA I TUMAČENJU

Posebno mesto u istoriji englesko-srpskih kulturnih veza zauzimaju dva engleska istoričara-pozitivista, čija su dela u omladinskom dobu bila prihvaćena kao neka vrsta »novog jevanđelja«. Bili su to kulturni istoričari Henri Tomas Bakl¹⁴ i Džon Drejper,¹⁵ koji su,

¹³ U odgovoru na napad liberala okupljenih oko *Zastave*, uredništvo *Straže* je objavilo članak »Sud Dž. S. Mila o socijalizmu«, pozivajući se na veliki autoritet engleskog naučnika, koji ocenjuje socijalizam kao »nauku koja je potekla iz želje za pravdom i dobrom«, i čije bi ostvarenje moglo doneti društvu »veliki napredak« (januar, 1879, str. 95—106).

¹⁴ O Baklu (Henry Thomas Buckle, 1821—1862), koga su naši omladinci nazivali Bokl ili Boklj, a čije se ime i danas pogrešno izgovara Bekl, pisalo se, posle *Vile*, i u *Matici*, *Jedinstvu*, *Radeniku*. U skladu sa popularnošću »ženskog pitanja« u omladinskom dobu, objavljen je u *Matici* (1869, br. 28—29) članak »Uticaj ženskih na napredak znanosti«, rađen prema Baklovom delu *The Influence of Women on the Progress of Knowledge*. Kao odgovor na Baklove stavove o ovom pitanju, štampan je, u prevodu sa ruskog, polemički članak P. N. Tkačeva »Upliv ženskinja na napredak znanja« u listu *Radenik* (1871, br. 28—32). U istom listu, iste godine (1871, br. 74—77) Svetozar J. Niketić objavio je tekst »Boklj, Dreper i Og. Kont«.

¹⁵ Dž. V. Drejper (John William Draper, 1811—1882), po narodnosti Englez, dugo je živio u SAD, kao profesor hemije

stekavši slavu u Evropi, bili prvo prihvaćeni od Novakovićeve *Vile*. U *Vili* su 1866. i 1867. godine objavljeni odlomci iz Baklovog glavnog, a nedovršenog dela *Istorija civilizacije u Engleskoj* (*History of Civilisation in England*), a na njenim stranicama se 1868. godine pojavio i prevod prvog poglavlja Drejperove popularne *Istorije umnog razvika Jevrope* (*History of the Intellectual Development of Europe*). Oba ova dela objavljena su kao zasebne knjige 1871. godine, prva u prevodu Čedomilja Mijatovića, druga u prevodu Mite Rakića.¹⁶

Međutim, prava zasluga za uvođenje Baklovog i Drejperovog učenja u srpsku nauku pripada filozofu Alimpiju Vasiljeviću, koji je još 1867. godine objavio *Istoriju narodnog obrazovanja kod Srba*, delo koje u stvari predstavlja doslednu primenu Baklovih i Drejperovih principa na istoriju srpskog naroda.¹⁷ Živojin Žujović, Ljuben Karavelov, Ilija Vučetić, Toša Nedeljković dočekali su Vasiljevićevu *Istoriju* sa rečima poh-

i fiziologije na Univerzitetu u Njujorku. Pored Mite Rakića, za popularizaciju ovog anglo-američkog naučnika i istoričara u srpskoj sredini zaslužni su i Živojin Žujović i Svetozar J. Niketić. Pišući o Drejperu još od 1870. godine, Niketić je, prevodeći s ruskog, objavio i Drejperovo *Gradansko razvike Amerike*, 1880.

¹⁶ Mita Rakić, prevodilac prvog poglavlja Drejperove *Istorije*, (objavljenog u *Vili* pod naslovom »U prirodi vlada zakon«), preveo je u celini ovo obimno Drejperovo delo. Posle prve knjige, štampane 1871. godine, Srpsko učeno društvo objavilo je i drugu knjigu 1874. godine, za koju je, na molbu prevodioca, sam Drejper napisao i predgovor. Za razliku od Rakića, Mijatović je u knjizi iz 1871. godine objavio samo prvih pet, teorijski najznačajnijih poglavlja Baklove *Istorije*. Prvi prevodilac Bakla (poglavlja iz *Istorije* objavljena u *Vili* pod naslovima »Istorija sistema tutorstva« i »Jačina sistema tutorstva«) skriven pod inicijalom S, o kome je P. Popović 1921. godine pisao kao anonimnom, bio je Panta Srećković.

¹⁷ U uvodnom poglavlju knjige (*Nav. delo*, str. 2), Vasiljević otvoreno ukazuje na svoje engleske uzroke: »U tom smislu pokušaj Boklja i Drepera krunisan je savršenim uspehom. Prvi u »istoriji civilizacije u Engleskoj«, a drugi u »istoriji umnog razvika Evrope«, dokazali su potpuno da se život ljudski kreće po određenom putu, to jest, da se razvija po zakonu... Nakratko: oni su dali istoriji savršenstvo nauke, dali taku tačnost, kojom su se dosad odlikovale samo prirodne nauke, a bez koje nikakvo znanje ne može s pravom nositi ime nauke. U tom novom pravcu i mi ćemo pokušati da predstavimo našim čitaocima istoriju narodnog obrazovanja kod Srba«.

vale, impresionirani pre svega činjenicom da se u našoj sredini pojavilo delo koje o srpskom »narodnom obrazovanju«, a to znači o srpskoj kulturi, govori na osnovu najnovijih principa evropske istorijske nauke. Srpski intelektualci, koji su iskazivali veliko interesovanje i za istoriju i za prirodne nauke, bili su oduševljeni nastojanjem engleskih naučnika da istoriju zasnuju kao pozitivnu nauku koja tvrdi da u društvu vladaju isto tako određeni zakoni kao i u prirodi, i da se razvoj jedne civilizacije može objasniti, pa čak i predvideti, kako to tvrdi Bakl, ako se uzmu u obzir dva reda zakona — prvi red koji čine tzv. »prirodni faktori«, u koje spadaju zemljište, klima, hrana i opšti oblik prirode, i drugi, tzv. »duhovni faktori«, u koje spadaju vera, pismenost i sistem državne uprave. Stepen kulture jednog naroda zavisi od toga koji od ovih činilaca dominiraju životom tog naroda.

Po mišljenju Živojina Žujovića, Bakl, koji poseduje »kolosalni um i univerzalno znanje«, zadužio je savremeni svet time što je »prvi konstruirao istoriju kao nauku«, učinivši tako da ona prestane biti »zbirka priča o ratovima i megdanima, o carevima i kraljevima«, a postane egzaktna nauka kao i fizika, hemija ili astronomija.¹⁸ Za Svetozara Markovića, Bakl i O. Kont su »dvojica od najvećih umova 19. veka«, jer su prvi postavili jedan neoboriv zakon što vlada društvom, a to je da »od razvitka uma zavisi ceo društveni razvitak«. I kad nalaze slabe tačke u Baklovom i Drejperovom naučnom programu,²⁰ oduševljenje srpskih in-

¹⁸ Ž. Žujović, »Istorik Bekl i novi principi istorijske nauke« (Povodom »Uvoda u istoriju narodnog obrazovanja kod Srba«, što je napisao g. Alimpije Vasiljević, profesor) *Vila*, 1868, br. 2, str. 37—43; br. 3, str. 58—61; br. 4, str. 89—93.

¹⁹ Ovaj »veliki princip« što ga, po mišljenju Markovića, izriče savremena nauka, razrađen je u njegovim člancima »Šta treba da radimo« i »Srpske obmane« (*Sabrani spisi I*, 68, str. 180—2).

²⁰ Na primer, Ž. Žujović će u pomenutom članku, koji inače predstavlja »hvalospjev« Baklu, ukazati i na neka njegova načela koja su još uvek »veoma problematična«. S. Marković će »najslabiju tačku« u Baklovom sistemu pronaći u njegovom shvatanju morala, koji se, prema engleskom istoričaru, ne menja i ne usavršava.

telektualaca za pozitivističko shvatanje istorije ostaje postojano.

Zanimljivo je, i naizgled paradoksalno, da se jedina ozbiljna kritika Vasiljevićevog dela, objavljena kao obimna rasprava u *Glasniku SUD-a* 1868. godine,²¹ pojavila iz pera Čedomilja Mijatovića, prvog prevodioca Baklove *Istorije*. On je zapravo izložio kritici način na koji je Vasiljević primenio Baklova i Drejperova načela na istoriju srpskog naroda. Istoričar i ekonomist po struci, Mijatović je imao znanja da ukaže na više nedostataka ove knjige, od kojih u ovom trenutku valja istaći bar dve vrste njegovih kritičkih primedaba: — jedne se odnose na Vasiljevićevu liberalističko-slavenofilsku »primenu« pozitivističkih načela na osnovu kojih se Srbi javljaju kao »najbolji« narod na svetu, narod sa najizraženijim slobodarskim tradicijama, koji je uspeo već u VII veku da razvije najveći stepen demokratske u društvenim formama života. Drugi red primedaba odnosi se na činjenicu da je Vasiljević, držeći se slepo Baklovih i Drejperovih principa, stavio stepen obrazovanosti (kulture) jednog naroda samo u zavisnost od »prirodnih« i »duhovnih« činilaca, a da je pri tom zanemario »značaj rada čovečijeg i značaj asocijacije« kao bitnih faktora u razvoju jedne civilizacije. Savremeni istraživači, od Vladimira Ćorovića do Mihaile V. Popovića, dali su za pravo Č. Mijatoviću.²²

Besumnje, Vasiljeviću se ne može odreći pionirska uloga u popularizaciji pozitivističke istorijske nauke u Srbiji, što će on s razlogom tražiti da mu se prizna u dugotrajnoj polemici koju je povodom svoje knjige vodio sa Č. Mijatovićem.²³ Kada 1871. godine bude pre-

²¹ Č. Mijatović, *Kritika* (»Istorija narodnog obrazovanja kod Srba«, knjiga prva. Uvod. Napisao Alimpije Vasiljević), *Glasnik SUD*, 1868, knj. 23, str. 254—312.

²² Vladimir Ćorović, »Čedomilj Mijatović kao historičar«, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1937, sv. 1—4, str. 201—202; Milivoje Urošević, *Estetička i književno-kritička shvatanja u srpskoj književnosti* (1860—1870), Beograd, 1968, str. 240—242; dr. Mihailo V. Popović, *nav. delo*, str. 59—65.

²³ Iz *Glasnik SUD*, polemika između A. Vasiljevića i Č. Mijatovića prenela se na stranice dnevnih, politički obojenih gla-

veo »prvi deo« Baklove *Istorije*, Mijatović će, u kratkom predgovoru, i sam oduševljen Baklovom knjigom koja je »proizvela pravu revoluciju« u istorijskoj nauci, već i zato što je istakla nepobitnu istinu da je »nauka načelo društvenog razvitka«, ukazati srpskim čitaocima na to da će im ovaj prevod biti od koristi ako u njemu nađu pobude za kritičko razmišljanje i samostalno ispitivanje, budući da »u učenoga Bokla ima i tvrđenja koja ne mogu kritiku da izdrže«.

Iako su mnogi stavovi Baklovog i Drejperovog učenja, pretrpivši oštru kritiku, uskoro izašli iz mode u Evropi, Bakl je još dugo ostao, kako to kaže Pavle Popović, »naročita srpska simpatija«. O tome svedoči ne samo činjenica da je njegovu *Istoriju*, dvadeset godina posle Mijatovića, ponovo preveo poznati filozof-pozitivista Božidar Knežević,²⁴ već i činjenica da će Pavle Popović i 1921. godine imati još uvek puno reči hvale za Bakla kao »istorika velikog stila«, ubeđen čak da će ovaj engleski istoričar »izvesno ponovo doći do cene i priznanja«.²⁵

sila. Vasiljević je u listu *Srbija* (1868, br. 88—101) objavio u nastavcima *Odgovor* na kritiku Č. Mijatovića, a Mijatović je opet svoj »odgovor« štampao iste godine u *Vidovdanu* (br. 235—237). Vasiljević na jednom mestu kaže: »Pre mene niko nije u srpskoj književnosti pominjao ta nova istorijska načela Boklja i Drepera a slabo je ko i znao za njih. Međutim, od kada se pojavila moja prva knjiga sav mlađi naraštaj prilježno izučava Boklja i Drepera i usvaja njihova načela. Ja mislim da sam time nešto privredio i za dokaz tome služe mi one izjave blagorodnosti, koje sam dobio od nekoliko zadruga omladinskih«. (*Srbija*, br. 89, str. 341).

²⁴ Za razliku od Mijatovića, Božidar Knežević je preveo celo nedovršeno Baklovo delo (svih dvadeset poglavlja) i objavio ga pod naslovom *Istorija civilizacije u Engleskoj*, knj. 1—5, Beograd, Kolarčeva zadužbina, 1891—1894.

²⁵ Ovaj sud o Baklu P. Popović izriče pišući o *Vili* u članku »Jedan stari književni list« (prvo objavljen u *Srpskom književnom glasniku* 1921. godine, a potom preštampan u zbirci *Iz književnosti II*, Beograd, 1926, str. 198—219). Posvećujući Baklu veći prostor (str. 214—219), Popović ukazuje na više razloga Baklove popularnosti u Srba, a na kraju kritički analizira prve prevode Baklove *Istorije*, objavljene u *Vili*.

3. DARVIN — U SRPSKIM PREVODIMA I TUMAČENJU

Svakako da je u ovom kontekstu veoma interesantno uočiti kako je Ujedinjena omladina srpska prihvatila Darvinovo učenje, koje je izazvalo radikalnu revoluciju u naučnoj misli XIX veka, budući da je teorija evolucije ovog engleskog biologa, iskazana 1858. godine u delu *Poreklo vrsta* (*Origin of Species*) bila ubrzo prihvaćena kao temelj *opšte teorije razvitka*. Njeni osnovni principi našli su konkretnu primenu u mnogim granama ljudske delatnosti, u istoriji, sociologiji, političkoj ekonomiji, etici, nauci o jeziku, u književnosti, stekavši konačno univerzalne formulacije u pozitivističkoj i materijalističkoj filozofiji tog vremena.

U časopisu *Vila* još uvek nema tragova Darvinovog učenja.²⁶ Zato je vredan pomena podatak da će, po gašenju *Vile* 1868. godine, upravo njeni bivši saradnici, i sam glavni urednik, Stojan Novaković, biti prvi popularizatori darvinizma u Srba na stranicama *Matice, Srbije i Mlade Srbadije*. Tako će najpoznatiji predstavnik srpske romantičarske historiografije, Panta Srećković, isti onaj, koji je zbog nerešenog inicijala S, dugo ostao nepoznat kao prvi prevodilac Bakla u *Vili*, objaviti u *Srbiji* 1869. godine i prvi prevod jednog Darvinovog teksta, odlomak iz njegovog ranog, naučno-putopisnog dela *Putovanje jednog prirodnjaka oko sveta*. Sedamdesetih godina pojaviće se i prvi prevodi braće Radovanović, dvojice najzaslužnijih popularizatora Darvinovog učenja u Srbiji. Milan Radovanović, čiji će nedovršen prevod Darvinovog glavnog dela pod naslovom *Postanak fela* biti objavljen tek posle njegove smrti, 1878. godine, imao je veliko zadovoljstvo da tokom rada na prevodu, kroz prepisku sa Darvinom, dobije podršku od samog autora. On će delove tog docnije veoma cenjenog prevoda obelodaniti već 1870. godine u *Srbiji*, u kojoj će iste godine, prevodeći članak Pisa-

²⁶ O prisustvu Darvina u Srbiji XIX veka i u prvoj deceniji XX veka govori informativni članak Uroša Džonića, »Darvin u srpskoj nauci i književnosti«, *Srpski književni glasnik*, 1909, sv. 22, str. 293—297.

reva »Darvinova teorija«, upoznati srpske čitoce i sa ruskim »viđenjem« darvinizma. Drugi brat iz porodice Radovanović, Aleksa, pobrinuće se da do nas stigne i delo najautoritativnijeg тумча i nastavljača Darvinovog učenja, nemačkog naučnika Ernesta Hekela. Heke-lovo delo *Prirodna istorija postanja*, koje će najpre biti predstavljeno u *Mladoy Srbadiji* 1872. godine u članku »Nauka o promeni organskih fela i njezin značaj«, steći će svojim objavljivanjem na srpskohrvatskom 1875. godine mnogo oduševljenih pristalica u omladinskoj Srbiji. U *Mladoy Srbadiji* biće objašnjen 1872. godine i najpoznatiji princip Darvinove teorije u »javnom predavanju« Jovana Bademlijića »Borba za opstanak u prirodi«.

Prvi samostalni komentari Darvinovog učenja javljaju se u omladinskoj Srbiji dosta stidljivo. Ime engleskog naučnika pominje se najpre 1863. godine u jednom predavanju peštanske omladinske družine *Preodnica*. Nesigurni, ali i pomalo ironični komentari Darvinove teze o majmunskom poreklu čoveka javljaju se u Kostićevoj studiji o Šekspirovom *Romeu i Juliji*, štampanoj u *Matici* 1866. godine,²⁷ i u kratkom, naučno-popularnom članku, koji će sledeće godine u istom časopisu objaviti Radmilo Lazarević,²⁸ jedan od najmarljivijih omladinskih propagatora prirodnih nauka. Iz ovog još nedovoljno artikulisanog perioda darvinizma u Srbiji valja zato izdvojiti dva tumačenja Darvinove teorije evolucije koja već označavaju njeno usvajanje i pozitivističko primenjivanje u srpskoj nauci.

1869. godine u *Matici* objaviće Stojan Novaković prevod Šlajherovog teksta *Darvinova teorija i nauka o jeziku*, u kojem ovaj poznati nemački lingvista dosled-

²⁷ U šestom nastavku svoje studije *Romeo i Julija* (1866, br. 41), L. Kostić tvrdi da se strahovita praznina koja postoji pre stvaranja »narodnog bića« ne da ispuniti »ni Darvinovom teorijom o postanku čoveka iz majmunske povrže, ... ni biblijskom hipotezom o prvom čoveku«.

²⁸ Objašnjavajući »Darvinovu pretpostavku« u članku »Čovek« (1867, br. 16 i 17), R. Lazarević će reći da »za nas nije laskavo kad pomislimo da smo postali od kakvog vida životinjskog, ali... ako se ne ponašamo majmunski i ako ne radimo kao životinje, onda nam je sve jedno kako smo postali«.

nom uporednom analizom primenjuje glavne principe teorije evolucije na područje lingvistike. Ono što se u prirodi zove rodom, to je u lingvistici — stablo jezika; jezici su vrste (fele) jednog roda, a dijalekti su vidovi jedne vrste. Kao što je prosta ćelija prvobitni oblik u organskom svetu, tako je to u jezicima — prost koren reči. Po Šlajheru, ukoliko, jezici rastu, razvijaju se, stare i umiru kao prirodni organizmi, prema zakonima prirodnog odabiranja, kroz borbu za opstanak i prilagođavanjem uslovima sredine. Uvodni komentar Stojana Novakovića ukazuje na dva značajna pozitivistička aspekta u razvoju ovog našeg naučnika. Prvo, Novaković prihvata lingvistiku kao prirodnu nauku, tim pre što se njom može objasniti da se Vuk, u borbi za čist narodni jezik, javlja kao naučnik koji »unosí induktivnu metodu prirodnih nauka u izučavanje jezika«, pa je tako, po Novakoviću, sasvim izvesno da je Vukovoj stranci, koja se oslanja na savremeni naučni pravac, osigurana pobeda. Drugo, najpoznatiji filolog omladinskog doba otvoreno priznaje da je konačno došlo vreme da se filologija »kao izučavanje starih književnosti, izdavanje i komentarisanje pisanih spomenika«, dakle kao istorijska nauka, odvoji od lingvistike, »jeststvene« nauke, koja se bavi izučavanjem organizma jezika i njegovih zakona.

Svetozar Marković će otići mnogo dalje od Novakovića u vrednovanju prirodnih nauka. U svojoj obimnoj raspravi *Realni pravac u nauci i životu*, započetoj 1869. godine u Cirihu, a završenoj u Srbiji dve godine dooije, on će se založiti za to da sve društvene nauke, poimence — pravo, etika, ekonomija, politika, pedagogija i estetika — izdrže reviziju prirodnih nauka, da uvažavaju njihove rezultate i prihvate njihove metode. U ovom svom filozofskom manifestu, naš reformator se deklarise kao naturalistički pozitivista, koji je sebi postavio cilj da argumentima novog, naučnog, realnog pravca definitivno onemogući bogoslovski, teološki pravac mišljenja i delanja. U tu svrhu on se često poziva i na Darvinovo učenje, navodeći stavove engleskog naučnika iz više njegovih dela pa čak i iz *Porekla čoveka* (*Descent of Men*), koje je Darwin objavio te iste 1871.

godine kada je Marković završavao svoju studiju. Za Markovića nisu relevantni samo Darwinovi stavovi i primeri iz područja čiste biologije već i oni u kojima je reč o evoluciji porodice, morala i društva u celini — jer, kako naš reformator kaže, »savremena nauka, a naročito Darwinova teorija o poreklu, daje nam osnov za pravu teoriju morala«.²⁹

4. H. SPENSER — U SRPSKIM PREVODIMA I TUMAČENJU

Ni najpoznatiji predstavnik evolucionističkog pozitivizma, Herbert Spenser nije ostao nepoznat omladinskom dobu. Istina, njegov zatvoren, složen sistem sintetičke filozofije javiće se, kako smo već napomenuli, tek u pojedinim elementima u filozofskim delima Alimpija Vasiljevića i Milana Kujundžića, ali će zato u omladinskom dobu biti prevodeni i usvajani njegovi manji, tematski konkretizovani radovi, za čiju popularizaciju zasluga ponovo pripada Stojanu Novakoviću i Svetozaru Markoviću.

Tako će se Novaković 1872. godine, u pristupnoj besedi na Velikoj školi, koja će potom biti objavljena u *Mladost Srbadiji* pod naslovom »Jezik i stil« poslužiti u svojoj argumentaciji Spenserovim delom *Filozofija stila* (*Philosophy of Style*). Dve godine ranije ovo delo je već bio pripremio za štampu neumorni popularizator engleskog pozitivizma Alimpije Vasiljević. Dakako da je Novakoviću kao tadašnjem redovnom članu i sekretaru Srpskog učenog društva bilo poznato da je na sastancima Filozofskog i filološkog odseka bilo odlučeno, posle žive diskusije, da se ovaj Vasiljevićev »prevod« ne primi u *Glasnik SUD-a*, sa obrazloženjem da »načela u njemu izvedena nisu potvrđena primerima iz srpske književnosti, a poglavito što predmet tako izrađen ne pripada u program društvenog rada«.³⁰ Ako kao član SUD-a nije uspeo da omogući Spenseru da direk-

tno uđe u srpsku zvaničnu nauku, Novaković je, nešto docnije, to učinio kao profesor Velike škole. Pošto je, kako smo već napomenuli, oslanjajući se na Šlajherovo tumačenje Darwinovog učenja, povukao granice između filologije i nauke o jeziku, došlo je vreme da Novaković, uz pomoć Spensera, odvoji i nauku o jeziku od stilistike. Po njemu, Spenser je u *Filozofiji stila* učinio prvi važan pokušaj da se izučavanje stila konstituiše kao posebna naučna grana, sa odvojenim predmetom i naučnom metodologijom.

Za prevod drugog Spenserovog dela, koje je pod naslovom »Koje je znanje najvažnije?« objavljeno u *Mladost Srbadiji* 1870. godine, zasluga pripada Svetozaru Markoviću. Dok je još boravio u Cirihi, on je nagovorio svoga kolegu, takođe ciriškog đaka, Miloša Đurića³¹ da prevede ovo Spenserovo delo, a izvesno je da je Marković i »kumovao« ovom sasvim programskom naslovu dela koje inače u originalu glasi *Education, Intellectual, Moral and Physical*. Naizgled paradoksalno, kada bude kritikovao tu istu *Mladost Srbadiju*³² zato što je kao svoj program odredila praćenje istorijskog razvoja i savremenog pravca *svih* nauka, Marković će se suprotstaviti ovoj uopštenoj obavezi, ukazujući da se časopis mora nužno opredeliti i reći koje je znanje najpotrebnije srpskom narodu. Sam Spenser, »jedan od prvih naučnih autoriteta u Evropi«, kako ga Marković naziva, otvoreno je istakao da samo društvene potrebe savremenog čoveka mogu biti osnovno merilo za vrednovanje znanja,

³¹ Iz pisma koje je S. Marković uputio iz Ciriha 22. marta 1870. Antoniju Hadžiću, tadašnjem uredniku *Malice*, a budućem uredniku *Mlade Srbadije* (*Sabrani spisi* I, str. 211) da se razabralo da je on sa pripadnicima »ciriške grupe« želeo aktivno da učestvuje u stvaranju »naučne« fizionomije *Mlade Srbadije*. Uz dodatno objašnjenje: »Zbog toga što ne znamo kakvog će pravca biti *Mlada Srbadija* neki moji prijatelji ne poslaše još članke koje behu pripremili«, Marković među pripremljenim člancima navodi i prevod Spenserovog teksta *O vaspitanju umnom, fizičkom i moralnom*.

³² U raspravama *Mlada Srbadija i Kritika na »Mladu Srbadiju«* (*Sabrani spisi* II, Beograd, 1965, str. 65–77 i str. 87–124) Marković se, polazeći od kritike pomenutog časopisa, istovremeno žestoko razračunava sa stavovima vođe desnog, liberalnog krila Ujedinjene omladine srpske, Vladimirom Jovarićem.

²⁹ S. Marković, *Sabrani spisi* I, str. 296.

³⁰ *Glasnik Srpskog učenog društva*, 1871, knj. 29, str. XII.

pa je u tom smislu i odredio estetičkom obrazovanju poslednje mesto.³³ Tako je Marković konačno našao u Spenseru snažnu potvrdu za svoja dva glavna književno-kritička principa — onaj utilitaristički, izražen još 1868. godine u *Pevanju i mišljenju*, a koji glasi: »Od književnosti se zahteva da donosi samo ono što je zaista korisno društvu«, i onaj drugi, čisto pozitivistički, iskazan dve godine doznije u članku *Realnost u poeziji*, koji ukazuje na to da književnost može opstati pod uslovom da se slije sa naukom, a koji glasi: »Pesnički oblik postao je nešto sasvim sporedno a glavno je propaganda onih misli što ih je izradila današnja nauka«.

*

Pretpostavljajući da smo dali dovoljno podataka o očiglednom i aktivnom prisustvu engleske pozitivističke misli u doba Ujedinjene omladine srpske, koje je zvanično trajalo samo osam godina, trebalo bi na kraju, iako po malo neuobičajenom redosledu, otvoreno da kažemo koji su bili konkretni podsticaji za ovo naše pisanje i šta nam je bila namera kada smo odlučili da se na te podsticaje kritički odazovemo.

Prvo, namera nam je bila da ukažemo na to da omladinsko doba nije bilo »pusto«, »nepametno« i »samo nacionalističko«, kako to tvrdi Pavle Popović u svom tekstu *Engleska i srpska književnost*, objavljenom 1922. godine,³⁴ već da je ono, upravo kada je reč o englesko-srpskim kulturnim i naučnim vezama, bilo složeno, raznovrsno i bogato doba. Ono ne dodiruje, kako to kaže Popović, »samo s jednom stranom englesku književnost«,

³³ Obrazlažući da je Spenser u engleskoj kulturnoj sredini odredio estetičkom obrazovanju poslednje mesto, budući da je bio svestan da umetnost još nije postala ni svojina ni potreba većeg dela naroda, Marković povlači jasnu paralelu: »Što vredi za Engleze, to vredi tim pre za Srbiju. Ako Englezi ne mogu »s jednakom brigom obgrliti sve nauke« — još manje možemo to činiti mi Srbi«. (*Sabrani spisi II*, str. 91).

³⁴ P. Popović, *Engleska i srpska književnost*, Spomenica pedesetogodišnjice profesorskog rada S. M. Lozanića, Beograd, 1922, str. 252—255.

a ta se strana, po njemu, odnosi na kult Šekspira koji je stvorio Laza Kostić, učinivši ovog velikog engleskog pesnika glavnom tačkom svog književnog programa. Konstatacija koju Popović izriče doslovce ovim rečima: »Omladinsko doba dodiruje i nauku englesku, ali malo i površno«, ne može ni u kom slučaju biti prihvatljiva. Teško je razumeti šta je navelo Pavla Popovića da tvrdi da je tek u onom »pametnijem« dobu koje je došlo posle omladinskog, engleska nauka postala poznata Srbima, da je tek onda Mila prevodio kralj Petar, da su tek onda bili prevodeni veliki istoričari Bakl i Drejper i da je Ljubomir Nedić bio prvi koji je počeo predavati logiku po Dž. S. Milu.

Drugo, namera nam je bila da još jednom podsetimo da omladinsko doba nije bilo samo doba romantičarske poezije i »kipećeg oduševljenja«, kako se to i danas, ne tako retko, objašnjava na osnovu Skerlićeve monografije o Omladini, već da je to bilo i doba omladinske nauke i pozitivističke filozofije, i da u njemu, na primer, Stojan Novaković, Milan Kujundžić i Alimpije Vasiljević nisu samo vredni omladinskih aktivisti, urednici omladinskih časopisa i slabi pesnici već i ozbiljni naučni radnici, kulturni istoričari i filozofski pisci.³⁵

³⁵ Važno je, zato, ukazati da je upravo u sedmoj deceniji našeg veka Odbor za proučavanje Ujedinjene omladine srpske, koji radi pri Matici srpskoj, počeo planski i kontinuirano da ispravlja zablude naših ranijih proučavalaca Omladine, te da omladinskom dobu, uvažavajući njegovo pesništvo i prozu, »vraća« i njegovu nauku i filozofiju. O tome svedoče posebne monografije koje su, pod znakom jedinstvene edicije »Studije i građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj«, štampane u protekloj deceniji. Pored već pomenutih monografija o A. Vasiljeviću i M. Kujundžiću, valja reći da je u ovoj ediciji Dr Andrija B. Stojković objavio i studiju *Filozofski pogledi Vladimira Jovanovića* 1972. godine, a Dr Henrik Pisarek *Filozofija Svetozara Markovića* 1974. godine. U kontekstu naših razmatranja, još je značajnije da je Stojković u zaključku svoje studije o Vl. Jovanoviću ispisao i ovakav stav da je vođ i ideolog desnog knila UOS »svoj zadatak na filozofskom planu shvatio kao izgradnju sistema pozitivističko-evolucionističkog sintetizma uklopljenog u još žive poglede srpskog patrijarhalnog nasleđa« (nav. delo, str. 154).

Treće, namjera nam je bila da pokažemo da omladinsko doba nije značilo nesvesno prepuštanje zapadnim uticajima, već kritičko odabiranje onih znanja koja su mogla da pomognu da se ostvari veliki nacionalni program preobražaja srpskog naroda, te da su srpski omladinski intelektualci, zavisno od svojih profesionalnih orijentacija, svesno težili da svoje naučne grane osavremene i unaprede prema najnovijim evropskim dostignućima. I naš veliki društveni i književni reformator, Svetozar Marković pažljivo je odabirao ideje koje će mu pomoći da odredi svoj »realni pravac« u životu, nauci i književnosti, služeći se pri tom ne samo onim što mu je nudila ruska revolucionarno-demokratska misao već i onim što mu je nudila zapadno-evropska i, u njenim okvirima, dakako, i engleska pozitivistička misao.

ENGLESKO SHVATANJE ISTOČNOG PITANJA I TENISONOV SONET CRNA GORA

Izuzetno zanimljivu sudbinu doživio je u našoj književnoj istoriji Tenisonov sonet posvećen Crnoj Gori. Od svog nastanka 1877. godine, slavljen pa zaboravljan, on je u našim novinama i časopisima objavljivao na engleskom jeziku, preveden na srpskohrvatski u više različitih verzija, preštampan desetine puta, da bi se, posle nekoliko decenija potpunog zaborava, pojavio u ovim najnovijim, inače retkim tekstovima o Tenisonu, sa sjajem pravog književnog kuroziteta.

Godine 1960. u časopisu *Stvaranje*, u rubrici »Iz književne i kulturne istorije«, Borivoje Nedić¹ objavljuje ovaj sonet u svom prevodu, ukazujući istovremeno, u kratkoj uvodnoj belešci, na istorijske okolnosti koje su dovele do njegovog nastanka. Verovatno je ova beleška, koja ne sadrži ni pomena o ranijim prevodima ove pesme na naš jezik, navela Svetozara Brkića² da u svojoj studiji o Zmajevom prepevu Tenisonovog *Enoha Ardena* iznese, tek u vidu pretpostavke, svoje mišljenje o tome kako su u vreme kada je Zmaj prevodio *Enoha*

¹ Borivoje Nedić, *Tenisonov sonet Crnoj Gori*, »Stvaranje«, 1960, sv. 6. str. 531—2.

² Svetozar Brkić, *Tenisonov Enoch Arden u Zmajevom prepevu* Zbornik radova povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Katedre za engleski jezik i književnost, Beograd 1969, str. 42.

Treće, namjera nam je bila da pokažemo da omladinsko doba nije značilo nesvesno prepuštanje zapadnim uticajima, već kritičko odabiranje onih znanja koja su mogla da pomognu da se ostvari veliki nacionalni program preobražaja srpskog naroda, te da su srpski omladinski intelektualci, zavisno od svojih profesionalnih orijentacija, svesno težili da svoje naučne grane osavremene i unaprede prema najnovijim evropskim dostignućima. I naš veliki društveni i književni reformator, Svetozar Marković pažljivo je odabirao ideje koje će mu pomoći da odredi svoj »realni pravac« u životu, nauci i književnosti, služeći se pri tom ne samo onim što mu je nudila ruska revolucionarno-demokratska misao već i onim što mu je nudila zapadno-evropska i, u njenim okvirima, dakako, i engleska pozitivistička misao.

ENGLESKO SHVATANJE ISTOČNOG PITANJA I TENISONOV SONET CRNA GORA

Izuzetno zanimljivu sudbinu doživio je u našoj književnoj istoriji Tenisonov sonet posvećen Crnoj Gori. Od svog nastanka 1877. godine, slavljen pa zaboravljan, on je u našim novinama i časopisima objavljivao na engleskom jeziku, preveden na srpskohrvatski u više različitih verzija, preštampan desetine puta, da bi se, posle nekoliko decenija potpunog zaborava, pojavio u ovim najnovijim, inače retkim tekstovima o Tenisonu, sa sjajem pravog književnog kuroziteta.

Godine 1960. u časopisu *Stvaranje*, u rubrici »Iz književne i kulturne istorije«, Borivoje Nedić¹ objavljuje ovaj sonet u svom prevodu, ukazujući istovremeno, u kratkoj uvodnoj belešci, na istorijske okolnosti koje su dovele do njegovog nastanka. Verovatno je ova beleška, koja ne sadrži ni pomena o ranijim prevodima ove pesme na naš jezik, navela Svetozara Brkića² da u svojoj studiji o Zmajevom prepevu Tenisonovog *Enoha Ardena* iznese, tek u vidu pretpostavke, svoje mišljenje o tome kako su u vreme kada je Zmaj prevodio *Enoha*

¹ Borivoje Nedić, *Tenisonov sonet Crnoj Gori*, »Stvaranje«, 1960, sv. 6. str. 531—2.

² Svetozar Brkić, *Tenisonov Enoch Arden u Zmajevom prepevu* Zbornik radova povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Katedre za engleski jezik i književnost, Beograd 1969, str. 42.

Ardena (1879—1880) našoj sredini izvesno već bili poznati i simpatija ovog engleskog pesnika prema herojskoj crnogorskoj borbi protiv Turaka i njegov sonet posvećen toj borbi. Da je Tenisonov sonet *Montenegro* prvi preveo na srpskohrvatski jezik Ljubomir P. Nenadović 1878. godine³ obaveštava nas Snežana Kićović-Pejaković⁴ u svojoj knjizi o englesko-srpskim književnim vezama u XVIII i XIX veku, u kojoj je, u posebnom poglavlju posvećenom Tenisonu, data i kratka ocena ovog Nenadovićevog prevoda.

Bogat istorijat ovog soneta na našem tlu ostaje, međutim, nepoznat savremenom čitaocu i posle ovih napisa. Ova konstatacija neizbežno nameće književnom istoričaru pitanje — da li je samo vredno truda osvetliti put ove Tenisonove pesme kroz našu kulturu istoriju, ili ovaj sonet, nastao u određenom političkom trenutku kao prigodna pesma, može i danas da bude značajan po svojim umetničkim kvalitetima. Po našem mišljenju, ovo malo pesničko delo Tenisonovo zaslužuje našu pažnju iz više razloga književnoistorijske i književnoteorijske prirode.

Kada je reč o sudbini ovog soneta u našem jezičkom ruhu, onda ona postaje zanimljiva iz dva razloga: prvo, doživевši šest različitih prevoda u našoj sredini, ovaj sonet predstavlja ujedno i najviše prevedeno i najčešće objavljivano Tenisonovo delo na našem jeziku; drugo, preveden u različita vremena, od različitih prevodilaca, različitim postupcima, on se, prisutan u razdoblju od nekoliko decenija, može posmatrati i kao jedan mali, praktični ogled o umetnosti prevođenja kod nas.

Pristupimo li ovom sonetu kao čisto umetničkoj tvorevini, imajući u vidu njegov izvorni pesnički oblik,

³ Godina prvog prevoda Tenisonovog soneta (1878), koju navodi S. Kićović-Pejaković, nije tačna. Ljubomir P. Nenadović objavio je svoj prevod dva puta još 1877. godine, dakle, iste one godine kada je sonet i napisan. Ti prevodi su štampani u novosadskom listu »Zastava« (maj 1877. br. 76, str. 1) i u časopisu »Srpska zora« (juni 1877, sv. 6, str. 146).

⁴ Snežana Kićović-Pejaković, *Engleska književnost u Srbu u XVIII i XIX veku*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1973, str. 268—9.

moramo odmah da kažemo da u tom smislu ovom sonetu nisu posvetili nikakvu pažnju ni brojni anglosaksonski proučavaoci Tenisonovog pesničkog dela niti naši kritičari i prevodioci Tenisona. Da li je ova pesma ostala zanemarena samo zbog svoga, po broju stihova, nevelikog obima, ili književna javnost nije ni bila spremna da istražuje umetničke vrednosti pesme ispevane povodom konkretnog istorijskog događaja, a prevedene kod nas prevashodno kao svedočanstvo o interesovanju jednog velikog zapadnoevropskog pesnika za sudbinu jednog malog balkanskog naroda? Mišljenja smo da ovaj sonet zaslužuje ozbiljniji kritički pristup, kojim bi se najpre utvrdilo njegovo »pesničko« mesto u okviru celokupnog poetskog dela Tenisonovog, posebno u odnosu prema ostalim pesnikovim sonetima, a zatim bi se ispitalo da li je Tenison pronašao adekvatni umetnički izraz za idejnu sadržinu koju je hteo da predstavi, odnosno koje su to jezičko-stilske osobenosti koje samosvojno karakterišu ovu sonetsku formu.

1. TENISON, GLEDSTON I ISTOČNO PITANJE

Praćenje sudbine Tenisonovog soneta na našem tlu ostaće, međutim, u mnogo čemu nedorečeno, ako pre svega ne pokušamo da bliže istražimo istorijat nastanka ove pesme, kako bi nam postale što jasnije okolnosti koje su nagnale Tenisona da svoje stihove posveti crnogorskoj borbi protiv Turaka. To istraživanje mogli bismo odmah započeti sa jednom, na istorijskim činjenicama zasnovanom pretpostavkom.

Da u godini kada je nastao ovaj sonet, prijateljstvo između tada najslavnijeg engleskog pesnika, (»poeta laureatus«) Alfreda Tenisona, i najpoznatijeg engleskog političara, vođe britanskih liberala, Vilijama Evarta Gledstona, nije bilo već utvrđeno mnogim izrazima međusobnog poštovanja, verovatno da ova pesma ne bi nikad bila napisana. Četiri decenije ranije, Gledston i Tenison su se upoznali posredstvom zajedničkog prijatelja, Artura Halema, onog istog, prerano preminulog,

a Tenisonu najdražeg druga iz studentskih dana, kome će pesnik kasnije posvetiti svoj čuveni, filozofski elegijski spev *In Memoriam*. (O ovom delu će, po mišljenju Tenisona, najmerodavniji sud izreći upravo Gledston).⁵ Jedan zajednički momenat iz biografija — smrt bliskog prijatelja — približio je dvojicu vršnjaka (objica rođeni iste, 1809. godine) na početku njihovih dugih i blistavih karijera, koje će se najvećim delom odvijati uporedo, obeležavajući, u političkom i književnom smislu, na najrepresenzativniji način englesku viktorijsku epohu. Mnogi znaci međusobne pažnje i uvažavanja, lične i zvanične prirode, mnoge pohvale, ali i kritičke primedbe i političke nesuglasice⁶ doći će do izražaja tokom dugogodišnjeg drugovanja ove dvojice različitih stvaralaca, od kojih će svaki, baveći se predano svojim poslom, pokazivati uvek istinsko interesovanje za delatnost onog drugog.⁷

⁵ Hallam Lord Tennyson, *Alfred Lord Tennyson. A Memoir by His Son*, Macmillan, London 1899, str. 250.

⁶ Prvi put je došlo do direktne političke nesuglasice 1855. godine povodom pojave Tenisonove pesničke »monodrame« *Maud*, koju je Gledston u časopisu »Quarterly Review« negativno ocenio, našavši da u tom delu pesnik veliča rat u vreme kada je cela Gledstonova politika bila okrenuta ka očuvanju mira. Istina, Gledston je kasnije (1878. godine) bio spreman da se javno odrekne svog suda, pravdajući ga time što ranije, iz političkih razloga, nije bio uzeo u obzir značajne poetske kvalitete ovog dela. Do drugog javnog političkog sukoba došlo je tridesetak godina kasnije, prilikom objavljivanja pesnikovog dela *Locksley Hall Sixty Years After* (1886), u kojem tada potpuno konzervativno orijentisan pesnik, zabrinut i očajan zbog modernog razvoja čovečanstva, kao da direktno optužuje Gledstonovu politiku i njegove liberalne reforme, koje se više nisu mogle uskladiti sa pesnikovom idealizacijom stare Engleske. Političar je sledeće, 1887. godine, u opširnem članku, u časopisu »The Nineteenth Century« odgovorio na ove napade, odmereno i dokumentovano objašnjavajući kako neminovni hod društvenog i ekonomskog razvoja donosi mnoge progresivne promene.

Vredno je pomena da je poznati hrvatski pesnik i filozof, i dobar poznavalac engleske književnosti, Franjo Marković upoznao naše čitatelje sa ovom zanimljivom književno-političkom raspravom u članku *Gladstone o Tennysonu*, »Smotra«, 1887. sv. 4, str. 225—28.

⁷ Potpune i merodavne podatke o Tenisonovom prijateljstvu sa Gledstonom nalazimo u biografskim studijama koje su napisali pesnikov sin Halem (Hallam Lord Tennyson, *nav. delo*)

Tenison je rado prisustvovao mnogim, po govorničkoj veštini čuvenim, Gledstonovim govorima u parlamentu i u javnosti; Gledston je bio zajedno sa Tenisonom kada je ovaj primao počasni oksfordski doktorat (1855. godine). Dva puta je Gledston, u ime kraljice Viktorije, nudio Tenisonu najviše zvanično priznanje, titulu plemića, pre nego što je (1884. godine) pesnik primio tu čast, koju je na taj posredan način, po sugestiji Gledstona, trebalo javno ukazati književnosti uopšte. Na zajedničkom putovanju po Škotskoj i skandinavskim zemljama, (1883. godine) Gledston će, iako tada u svojstvu predsednika britanske vlade, svoj najzapaženiji govor posvetiti u čast Tenisona, »besmrtnoj slavi« pesnika koja nadvisuje efemerne, kratkoveke zasluge političara.

U mnogim privatnim posetama koje su međusobno razmenjivali, Tenison i Gledston su sa jednakim žarom vodili razgovore o politici i socijalnim reformama, kao i o etičkim, religioznim i književnim pitanjima, posebno često o omiljenim piscima antičkog doba. Gotovo da nije bilo pesničkog dela Tenisonovog o kojem Gledston nije izrekao svoj sud, niti je bilo kakve značajnije Gledstonove političke akcije povodom koje, i kada se nije slagao sa njom, Tenison nije iskazao svoje mišljenje, bar u vidu privatnih pisama ili stihova. Političar je sa puno kritičke odgovornosti izricao svoje ocene o pesnikovim delima (*Maud*, *Idylls of the King*, *Queen Mary*, *Harold*, *Promise of May*), dok je Tenison sa razumevanjem i blagonaklonošću pratio Gledstonovo, gotovo opsesivno, bavljenje Homerom, kome je političar posvetio i nekoliko opsežnih studija,⁸ a koji je i pesniku bio jedan od najdražih pisaca.⁹

i pesnikov unuk Čarls (Charles Tennyson, *Alfred Tennyson*, Macmillan, London 1949).

⁸ Gledston je 1858. objavio opsežnu studiju o Homeru, u tri toma, pod naslovom *Studies on Homer and the Homeric Age*. Vladoje Dukat u svom članku *Spomeni o Gladstoneu*, (»Narodne novine«, 1898, br. 168) kaže kako je Gledston sebe rado nazivao »homerologom«, a svoje izučavanje ovog pisca »homeologijom«.

⁹ Jedino što je Tenison ikad objavio kao svoj prevod sa nekog stranog jezika bila su upravo dva kraća odlomka iz Homerove *Ilijade*, prevedena, naravno, sa starogrčkog.

Obojica će i onda, kada ih je kao i većinu njihovih savremenika uznemirila moderna darvinistička nauka, nastaviti da iskazuju svoju veru u besmrtnost duše i transcendentno sjedinjenje čoveka sa bogom, pa će Gledston, podržavajući zajedničke stavove, autoritativno izjavljivati: »Neka se naučnici drže svoje nauke, a filozofiju i religiju neka ostave pesnicima, filozofima i teolozima«. ¹⁰ Kadgod su u pitanju bile socijalne reforme i humanitarne akcije koje su imale visoke moralne i hrišćanske nazore, Tenison je bio uz Gledstona, mada je Gledston uzalud tražio od Tenisona podršku za one tačke svog političkog programa koje su, po mišljenju pesnika, bile opasne po integritet britanske imperije. A kada će se pred kraj života Tenison sve otvorenije suprotstavljati Gledstonovim suviše »liberalnim« akcijama, posebno njegovom rešenju »irskog pitanja«, pesnik će, i nadalje, oduševljen neumornom aktivnošću i mnogostrukom nadarenošću političarevom, često izjavljivati: »Ja volim Gledstona, ali mrzim njegovu sadašnju politiku.« ¹¹

Suočimo li se sada sa pitanjem šta je bio razlog da Gledston i Tenison u privatnim susretima otkriju jedan u drugome više sličnih duhovnih osobina i zajedničkih interesovanja, i da o mnogim društvenim pitanjima svog doba zauzmu ista stanovišta, verovatno da bismo odgovor mogli pronaći u gotovo istovetnom vaspitanju koje su stekli u mladosti, vaspitanju u duhu hrišćanske etike i grčko-rimskog klasicizma. Ovo hrišćansko i humanističko obrazovanje, koje se i kao mera društvenog ponašanja, pripisuje reprezentativnoj strani viktorijskog doba, na karakterističan je način oheležilo i Tenisonovo pesničko delo i Gledstonovu praktičnu politiku. U svom pesništvu Tenison je čistotu i uzvišenost moralnog osećanja pretpostavljao svim ostalim ljudskim vrednostima; Gledston je u svakodnevnoj političkoj praksi svoje akcije vodio u skladu sa najvišim moralnim načelima. Hrišćansko osećanje sveta, koje je učinilo da se u »veku filantropije«, kako su često i pejorativno nazivali viktorijsko doba, razviju najraz-

ličitiji oblici humanitarnih akcija i dobrotvornih dela, obojilo je na specifičan način i mnoge političke reforme Gledstonove i mnoge pesničke poruke Tenisonove. Kao dobar hrišćanin, Gledston je smatrao da, i u svojstvu državnika, treba uvek da štiti male i obespravljene, da brani pravdu i slobodu, bez obzira da li su one ugrožene u njegovoj ili nekoj tuđoj zemlji. Ovaj visoki hrišćansko-humanitarni idealizam rukovodio je državnika u njegovoj unutrašnjoj i spoljnoj politici, ¹² i kada je bio u opoziciji i kada je, četiri puta kao predsednik vlade, upravljao moćnim britanskim carstvom.

Načelima ovog idealizma rukovodio se Gledston i kada je 1876. godine, ogorčen okrutnom odmazdom Turaka nad pobunjenim hrišćanskim narodima na Balkanu, započeo svoju političku kampanju oko oslobađanja balkanskih naroda od turskog gospodarstva. Iako gotovo potpuno nezainteresovan za oslobodilačke pokrete drugih nacija, Tenison se, pod neposrednim uticajem Gledstona, našao sa svojim prijateljem u ovom istorijskom trenutku na istim moralnim, ljudskim i političkim pozicijama, braneći svojim poetskim delom interese jednog udaljenog balkanskog naroda u njegovoj borbi za slobodu. Zahvaljujući Gledstonu, a preko njega i Tenisonu, engleska javnost je tada prvi put bila u mogućnosti da se ozbiljnije upozna sa problemom istočnog pitanja, ¹³ posebno sa onim njegovim

¹² Principima ovog idealizma mogla bi se objasniti većina značajnih reformi koje je Gledston sproveo u svojoj političkoj karijeri. U unutrašnjoj politici — izborne reforme koje su dale pravo glasa radništvu i seljaštvu; reforme u školstvu (ukinute verske barijere na univerzitetima i uvedeno opšte osnovno obrazovanje), u administraciji (državna služba je putem javnog konkursa postala dostupna svim slojevima građanstva), u vojsci (zabranjeno kupovanje oficirskih činova). U inostranoj politici, Gledston se rukovodio ovim principima od javnih istupa protiv Napuljske kraljevine zbog surovog postupka prema zatvoreniciima sve do svoje, po trajanju i intenzitetu, najznačajnije političke borbe za davanje samouprave Irskoj (Home Rule).

¹³ Engleska javnost bila je, istina, i ranije u prilici da se upozna sa istočnim pitanjem u debati koja je u maju 1863. godine vođena u Donjem domu, i u kojoj je učestvovao i Gledston. Debata je vođena povodom turskog bombardovanja Beograda 1862. godine. Budući da je veći deo engleske javnosti za

¹⁰ Hallam Tennyson, *nav. delo*, str. 636.
¹¹ *Isto*, str. 763.

vidom, koji je, zbog izrazite turkofilске politike koja je do tada vladala u Engleskoj, ostao toj javnosti potpuno nepoznat.

Osnovno načelo engleske spoljne politike da ne dozvoli nijednoj sili da ostvari dominantan položaj u Evropi, dovelo je do toga da Engleska u devetnaestom veku postane glavni protivnik svakog pokušaja da se ugrozi integritet Otomanskog carstva, preko koga su je njeni trgovački putevi spajali sa kolonijalnim posedima u Aziji. Engleska je tada posebno nepoverenje izražavala prema oslobodilačkim pokretima južnoslovenskih naroda, verujući da se njima prevashodno koristi Rusija u svom vekovnom nastojanju da se domogne izlaza na Sredozemno more. U strahu da nemiri na Balkanu ne dovedu do presecanja njenog »imperijalnog puta«, Engleska se suprotstavljala nacionalnim težnjama balkanskih naroda i njihovoj borbi za slobodu i nezavisnost.¹⁴

Kada je 1875. godine planula »Nevesinjska puška«, koja je posle pobune hercegovačkog i bosanskog naro-

taj događaj više krivio Srbiju nego Tursku, knez Mihailo je, kao svoje izaslanike, tumače srpske politike, poslao u London kneginju Juliju i Filipa Hristića. Istovremeno je i opoziciona stranka liberala, sa istim ciljem, poslala u London Vladimira Jovanovića, koji se kasnije upoznao sa Gledstonom. Po svedočenju Vladimira Jovanovića, u privatnom razgovoru koji je on tada vodio sa Gledstonom, engleski državnik je bio daleko određeniji nego u svom govoru u Parlamentu, uveravajući Jovanovića da od sveg srca želi oslobođenje balkanskih naroda od turske uprave i izražavajući već tada svoj stav da bi najbolje rešenje istočnog pitanja bilo kada bi se na ruševinama Otomanskog carstva sagradio savez balkanskih naroda. Vladimir Jovanović je 1863. godine objavio u Londonu knjigu *The Servian Nation and the Eastern Question*, koja je iste godine pod naslovom *Srbski narod i istočno pitanje* objavljena u Novom Sadu.

Za potpunu bibliografiju radova o istočnom pitanju, v. Vojislav Jovanović, *Engleska bibliografija o istočnom pitanju u Evropi* (1481—1906), Spomenik SKA, XLVIII, drugi razred 40, Beograd 1908.

¹⁴ Ovakvo tumačenje englesko-južnoslovenskih odnosa u XIX veku dato je i u Enciklopediji Jugoslavije III, Zagreb 1958, str. 240.

da,¹⁵ podstakla 1876. godine ustanak u Bugarskoj, a iste godine u junu mesecu nagnala Srbiju i Crnu Goru da u znak »balkanske solidarnosti« objave rat Turskoj, engleska konzervativna vlada, na čelu sa Dizraelijem, bila je spremna da i dalje brani interese Otomanske carevine. Trebalo je da se obelodane izveštaji o strašnim zlodelima koje je Turska počinila gušeći ustanak na Balkanu, pa da se uzbune moralna osećanja engleske javnosti koja će tada prvi put otvoreno pružiti podršku balkanskim hrišćanima u borbi protiv »nehrišćanskih osvajača«.

U buđenju takvih osećanja glavnu ulogu je odigrao Gledston, koji se kao vođa opozicije snažno suprotstavio Dizraelijevoj turkofilskoj politici.¹⁶ Dok je Dizraeli uporno branio integritet Otomanskog carstva, Gledston se vatreno zalagao za ono, po njegovom mišljenju, jedino pravedno rešenje istočnog pitanja — podelu evropskog područja turske carevine između balkanskih zemalja po načelu narodnosti: Balkan balkanskim narodima. Gledston je smatrao da je došlo vreme da Engleska konačno, na praktičan način, oda priznanje i zahvalnost slovenskim narodima, koji su u stvari, svo-

¹⁵ O ovom istorijskom događaju v. Dr Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Geca Kon, Beograd 1928 (poglavlje »Velika kriza na Istoku 1875—1878«, str. 137—146); Vaso Cubrilović, *Bosanski ustanak 1875—1878*, SKA, Beograd 1930; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Veselin Masleša, Sarajevo 1960.

¹⁶ Ovakvu ocenu Gledstonove borbe protiv Dizraelijeve turkofilске politike dao je i poznati engleski istoričar G. M. Trevelyan, *Povijest Engleske* (prev. dr Zlatko Gašparović), Kultura, Zagreb 1956, str. 726. U srpskoj štampi sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka često su se mogli naći napisi o Gledstonu i Dizraeliju, antonirani u zavisnosti od politike koju su ova dvojica državnika zastupali prema našim krajevima. O tome govori Snežana Kićović-Pejaković (nav. delo, str. 37): »Dizraeli kao političar bio je u krajnjoj nemilosti, a njegova smrt (1881) dočekana je sa neskrivenom radošću, naročito u radikalnoj Samoupravi (1881, 57). Dizraeli i Gledston su crno-beli kontrast. Gledston ispunjava mnoge novinske stupce kao veliki prijatelj balkanskih naroda; donose se njegovi portreti, o njemu se piše za života i povodom smrti.« Zanimljiv članak, lišen neposredne političke pristrasnosti, objavljuje kasnije prevodilac Treveljanove istorije — Zlatko Gašparović, *Disraeli i Gladstone*, »Obzor«, 1939, br. 256, str. 1—2.

jom dugogodišnjom borbom sa Turcima, »skratili polet otomanskoj navali« da ne prodre dublje na zapad Evrope.

U svom nastojanju da se izbori za pravedno rešenje istočnog pitanja Gledston se služio svim sredstvima propagande koja su mu stajala na raspolaganju. 1876. godine objavio je brošuru *Užasi u Bugarskoj i istočno pitanje* (*The Bulgarian Horrors and the Question of the East*), iste godine je započeo višegodišnju prepisku sa hrvatskim biskupom Štrosmajerom o rešenju pitanja južnoslovenskih naroda;¹⁷ za drugo izdanje (1877) poznatog putopisa engleskih spisateljica i »srpskih dobrotvorki« Dž. M. Makenzijeve i A. P. Irbijeve *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* (*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*) napisao je predgovor, u kojem se još jednom založio za oslobođenje balkanskih naroda od surove turske uprave. Svoje mnogobrojne govore u parlamentu i van njega posvećene istočnom pitanju Gledston je držao sa takvim žarom misionara i moralnog propovednika, kome su velika načela pravde i slobode preča od državnih interesa, da je taj visoki moralni patos, po svedočenju savremenika, ostavljao dubok utisak ne samo na njegove istomišljenike već i na političke protivnike.¹⁸

U takvoj atmosferi (1876—1877. godine), kada je Gledston žar agitovanja prenosio i u privatne razgovore, političar se češće susretao sa Tenisonom, koji je postajao sve zainteresovaniji za sudbinu borbe balkanskih naroda. Po kazivanju Čarlsa Tenisona, pesnikovog unuka, razgovori koje je u to vreme Tenison vodio sa Gledstonom i njegovim najvatrenijim saradnikom u »istočnoj kampanji«, Džonom Brajtom, pokazivali su da se i pesnik »uprkos svojoj mržnji prema caru [ruskom], snažno protivio produženju turske vladavine u

Evropi«.¹⁹ Pojavu pesnikovog soneta o Crnoj Gori, Čarls Tenison dovodi u direktnu vezu sa ovim razgovorima, tvrdeći da je pesma nastala kao »*rezultat razgovora sa Gledstonom i Brajtom* (podvukla S. K. — Š.), jer Crnogorci i Srbi, uz podupiranje i podršku Rusije, sada su bili ustali protiv Turaka«.²⁰ Da je Tenison napisao sonet *Crna Gora* pod snažnim utiskom Gledstonovih argumenata i da je i dalje bio spreman da svog prijatelja podrži u njegovoj političkoj borbi, svedoči i sam pesnik u pismu upućenom političaru posle jednog njihovog susreta, koje navodi pesnikov sin Halem: »Vaš govor je bio tako interesatan za mene i mog sina da sam potpuno smeo s uma razloge zbog kojih sam Vas posetio: prvo, da bih dobio Vaš kritički sud o onom sonetu koji ste Vi nadahnuli (podvukla S. K. — Š.), a drugo, da bih Vas zamolio da nam date propusnice za sutrašnju veliku debatu u Parlamentu«.²¹

Kakav je mogao biti zanos sa kojim je Gledston zastupao svoje rešenje istočnog pitanja, kako je on bio spreman da, u svako doba i na svakom mestu, upotrebi sve svoje besedničke moći da bi svog sagovornika uverio u ispravnost i pravednost svog opredeljenja, najrečitije nam govori jedna anegdota iz tog vremena, o Gledstonovoj poseti Darvinu: »U doba Gledstonove borbe protiv turkofilске politike Dizrealijeve vlade, prijatelji su ga odveli u pohode velikom prirodnjaku Darvinu. To je bilo njegovo prvo viđenje sa Darvinom. Kako je seo, stao je govoriti o turskim zverstvima nad balkanskim hrišćanima, kao da je to moralo svakoga, pa i samog Darvina, više od svega drugoga zanimati. O Darvinovom naučnom radu ni reći; čak nije sigurno da je Gledston znao kod koga je upravo bio u kući. Ali njegova rečitost bila je tako velika i njegov zanos tako prilepčiv da ga je Darvin slušao sa najvećom pažnjom i divljenjem. Čak se osećao polaskan što je tako veliki čovek bio pod njegovim krovom«.²²

¹⁷ O odnosu Štrosmajer-Gledston vidi: Boško D. Terzić, *Štrosmayer i Gladstone 1876—1892*, »Podne«, 1924, br. 42, 44, 46, 47.

¹⁸ O tom moralno-propovedničkom liku Gledstona i njegovoj izuzetnoj govorničkoj veštini posebno interesantno piše Slobodan Jovanović u svojoj knjizi *Gledston*, Jugoistok, Beograd 1938, str. 77—80.

¹⁹ Charles Tennyson, *nav. delo*, str. 437.

²⁰ *Isto*, str. 437—8.

²¹ Hallam Tennyson, *nav. delo*, str. 600.

²² Anegdotu prenosimo u obliku koji nam saopštava Slobodan Jovanović u gore pomenutoj knjizi, str. 164.

Nemoguće je ne pretpostaviti da je i Tenison, sa istom pažnjom i divljenjem, slušao svog prijatelja, otkrivajući u njegovim razlozima zalaganja za herojsku borbu balkanskih naroda protiv Turaka iste one, njemu bliske, moralne i hrišćanske principe, koji će kasnije postati osnovni idejni podsticaj za nastanak njegove pesme posvećene toj borbi.

Sonet *Crna Gora* Tenison je napisao u martu 1877. godine, a iste godine u maju mesecu objavio u časopisu *Devetnaesti vek* (*The Nineteenth Century*). Ovaj časopis koji je upravo tada, uz podršku Tenisona, Gledstona, Džona Laboka i kardinala Maninga pokrenuo njihov zajednički prijatelj ser Džeims Noulz, i koji je, zahvaljujući tako čuvenim saradnicima, postao »ubrzo najuticajniji mesečnik u zemlji«,²³ odigaro je značajnu ulogu u buđenju simpatija engleske javnosti prema narodima Balkana. U tom majskom broju objavljuje i Gledston svoju obimnu istorijsku studiju o Crnoj Gori,²⁴ sa napomenom da ona treba da posluži kao »komentar« Tenisonovoj pesmi.

Pročitamo li ovaj Gledstonov tekst, zamišljen kao podroban a slikovit pregled istorije Crne Gore od njenog nastanka do autorovog vremena, shvatićemo i onaj, do sada medovoljno jasan razlog zašto je Tenison, od svih balkanskih naroda koji su se tada borili protiv turske vladavine, izabrao da opeva upravo borbu crnogorskog naroda. Govoreći o tome kako je do pre dve godine Evropa manje znala o Crnoj Gori nego o državicama Monaku ili San Marinu, Gledston već na početku iskazuje svoje uverenje da bi »Crna Gora odavno doživela svetsku i neumrlu slavu, da se našao kakav Skot da sazna i ispriča čudesa njene istorije, ili kakav Bajron, koji bi svoja blaga ili i samog sebe njoj žrtvovao. Nemajući takozvanog vates sacer-a, Crna Gora je ostala u nemom i neslavljenom položaju Agamemnono-

²³ Charles Tennyson, *nav. delo*, str. 437.

²⁴ Ovu studiju preveo je na srpski Nikola Jovanović-Amerikanac pod naslovom *Apoteoza Crnoj Gori*. Prevod je prvi put objavljen u »Srpskoj zori«, 1878, sv. 9, str. 168—175. Posle dvadeset godina, ovaj prevod je preštampan u pet nastavaka u »Braniku«, 1898, br. 62—66. Citate navodimo prema tekstu iz »Srpske zore«.

vih predaka«. ²⁵ Uveren da je ona sada »našla svog tumača u liku mog prijatelja Alfreda Tensona«, ²⁶ Gledston kao da izražava nadu da će pesnik, snagom svoje poetske reči, uspeti bar donekle da otkrije Evropi herojsku istoriju Crne Gore, koja je, po njegovom mišljenju, »pokazala junaštvo kakvo se može meriti sa onim na Termopilima i Maratonu, ako ne prevazići ga«. ²⁷

Lako bismo mogli pretpostaviti da je ovakvim biranim rečima Gledston i Tenisonu, pre nastanka njegove pesme, dočaravo antički lik herojske Crne Gore, sa osećanjem da govori o nečemu to je obojici poznato i što su obojica, zahvaljujući zajedničkom odgoju na Homeru i grčkim klasicima, cenili kao ideal junaštva i viteštva. Izvesno je da se Tenison, kada je odlučio da svoj »pesnički prilog« borbi malih balkanskih naroda protiv ogromnog Otomanskog carstva posveti upravo Crnogorcima, rukovodio ovim Gledstonovim homerovskim principom vredovanja, koji je možda najrečitije opisao Čedomilj Mijatović, dobar poznavalac tadanje engleske politike i diplomatije: »Gledston je iskreno simpatisao sa Srbima i Bugarima, ljubio je grčki narod kao da je rođeni sin njegov, ali je vekovno junačku borbu Srba Crne Gore stavljao iznad svega, na olimpsku visinu Omirovih junaka, i samo ime Crna Gora bilo je kadro da njegovo srce i u dubokoj starosti zažele žarom mladičkog oduševljenja.« ²⁸

Otkrivajući koje su to subjektivne i objektivne okolnosti nagnale jednog engleskog pesnika da napiše pesmu u slavu, njemu do tada nepoznatog, crnogorskog naroda, mogli bismo da zaključimo: — jedan poznati državnik pojavio se u ulozi inspiratora jedne pesme ne manje poznatog pesnika, njegovog prijatelja, u jednom istorijskom trenutku punom političkih i društvenih nemira, koji je doveo do toga da i državnika, u njegovoj

²⁵ V. E. Gledston, *Apoteoza Crnoj Gori*, »Srpska zora«, 1878, sv. 9, str. 169.

²⁶ *Isto*, str. 169.

²⁷ *Isto*, str. 170.

²⁸ Čedomilj Mijatović, *Dopis iz Londona*, »Trgovinski glasnik«, 1905, br. 234, str. 1.

političkoj praksi, i pesnika, u njegovom poetskom delu, pokrenu ista osećanja: — moralno-hrišćansko osećanje saučestvovanja sa ljudima koji su izloženi patnjama, i herojsko-epsko osećanje solidarnosti sa tim istim ljudima koji se, uprkos svemu, bore za svoj ideal slobode.

Teško bi bilo poverovati da su Gledstonova politička akcija i Tenisonova poezija imale tako značajan uticaj na razvoj tadanje situacije na Balkanu kakav im pripisuje Čarls Tenison rečima »njegovo [Gledstonovo] zalaganje za male narode, u čemu je imao toplu Tenisonovu podršku, ohrabrilo je cara [ruskog] da u aprilu [1877] objaviti rat Turskoj«. ²⁹ Rat koji je tada Rusija objavila Turskoj, i koji se završio porazom Turske, doveo je, međutim, do Berlinskog kongresa ³⁰ (jula 1878), na kojem su konačno i međunarodno priznati nezavisnost Srbije i Crne Gore i njihovo teritorijalno povećanje. Iako je po odredbama tog istog kongresa, uz saglasnost Engleske, Bosna i Hercegovina potpala pod vlast Austro-Ugarske, Gledston je produžio svoju borbu za istočno pitanje i u Midltonskoj izbornoj kampanji (1880. godine), u svojim govorima često je napadao Austro-Ugarsku zbog njenih težnji da se širi na Balkanu, uputivši joj tom prilikom onu poznatu i u našim krajevima često navođenu krilaticu: »Sebi ruke!«. Te iste godine Gledston je organizovao i pomorsku demonstraciju pred Smirnom da bi prisilio tursku vladu, koja je oklevala da postupi prema odredbama Berlinskog kongresa, na konačnu predaju Ulcinja Crnoj Gori.

Svakako, u poslednjim decenijama XIX veka, Gledstonov politički udeo u ostvarenju vekovnih težnji balkanskih naroda za slobodom i nezavisnošću nije bio mali, pogotovo ne po veličini i plemenitosti ljudskog angažovanja, a jedan sonet koji je Tenison tada posvetio tim slobodarskim težnjama zadržava i danas vrednost malog, poetskog svedočanstva o vremenu u kojem je nastao.

²⁹ Charles Tennyson, *nav. delo*, str. 438.

³⁰ Za odluke Berlinskog kongresa koje se odnose na naše krajeve vidi bibliografske jedinice u beleškama pod br. 13 i 15.

2. TENISONOVI SONETI I SLOVENSKE TEME

Pokušamo li, pre nego što pristupimo brižljivom razmatranju umetničkih svojstava Tenisonovog soneta posvećenog Crnoj Gori, da odredimo njegovo »pesničko« mesto u okviru celovitog pesnikovog dela, naslućujemo i razloge koji su naveli pesnika da od mnogih, raznovrsnih poetskih formi koje je koristio u svom stvaralaštvu, ³¹ izabere upravo oblik soneta da bi iskazao jednu u suštini herojsku sadržinu.

Tenison nije napisao mali broj soneta, pa ipak, ne bi se moglo reći da je on u ovom poetskom obliku dostigao onaj nivo umetničke zrelosti kakav su u dugoj i bogatoj sonetskoj tradiciji u Engleskoj ostvarili Šekspir, Spenser, Sidni, Milton ili Kits. Činjenica da je od pedeset soneta, koliko ih je ukupno napisao, Tenison za života objavio manje od trideset, ³² govori možda o tome da je za njega ovaj strogo utvrđeni oblik bio više neka vrsta intimnog stvaralaškog zapisa, koji je ovom velikom majstoru poetskog zvuka i ritma omogućavao dobra metrička vežbanja. Tenison je sonet pisao na samom početku svoje pesničke karijere, da bi mu se, posle tridesetak stvaralački najplodnijih godina, vra-

³¹ Tenison je, u pogledu ritma i rime, jednako vešto koristio i kratke i duge stihove, organizovane u različite oblike strofa — od rimovanih distiha, preko terceta i katrena do strofa od osam, devet i više stihova, sa raznovrsnim shemama rimovanja. (Na primer, cela zbirka elegija *In Memoriam* napisana je u osmeračkim katrenima sa sklopom rima *abba*; *Locksley Hall* i *Locksley Hall Sixty Years After* sastavljeni su u trohejskim rimovanim distisima; u poetskoj »monodrami« *Maud*, sastavljenoj od preko 1300 stihova, mogu se naći različite vrste stihova i strofa.) Tenison je majstorski koristio najpoznatiji engleski stih blank verse (da pomenemo samo njegova dela *Idylls of the King*, *Enoch Arden*, *Ulysses*), a bio je spreman da pravi eksperimente i u klasičnoj kvantitativnoj metrioi (te pokušaje objavio je pod naslovom »Attempts at Classic Meters in Quantity» (1863) i »Experiments in Quantity» (1864). U smislu žanrovske podele, Tenison je pisao i kratke lirске pesme, idile, elegije, himne, ode, i pesničke pripovede, »dramatske monologe« i druge epsko-narativne pesme.

³² Najveći broj za života neobjavljenih soneta štampan je u zbirci koju je pripremio pesnikov unuk, *Unpublished Early poems by Alfred Tennyson*, (edited by Sir Charles Tennyson), London 1931.

ćao povremeno u vreme kada je prevashodno bio zabavljen dramskim stvaralaštvom. Najveći broj soneta Tenison je objavio u svojim prvim, po mišljenju ondašnje kritike, najslabijim pesničkim zbirkama *Pesma-ma, poglavito lirskim* (*Poems, Chiefly Lyrical*, 1830) i *Pesmama* (*Poems*, 1832); sonete iz kasnijeg perioda pisao je uglavnom prigodno i objavljuvao pojedinačno.

Ako pokušamo da pronađemo neke bliže tematske odrednice Tenisonovih soneta,³³ ove pesme bismo mogli svrstati u dve osnovne grupe. Prvu grupu sačinjavali bi soneti refleksivno-filozofske prirode, po svom osnovnom tonu intimno lirske, a po svojoj umetničkoj inspiraciji duboko autobiografske pesme. Među njima bi posebno mesto zauzimali soneti koji se u užem smislu mogu nazvati ljubavnim pesmama. Druga grupa bila bi sastavljena od društveno-prigodnih soneta, nadahnutih spoljnim društvenim zbivanjima i događajima i posvećenih konkretnim istorijskim ličnostima; među ove bi se mogao uvrstiti i takozvani politički sonet.

Kao pesnik koji je napisao više političkih i patriotskih pesama, Tenison je bio prevashodno zabavljen istorijom i politikom svoje zemlje. Ogromno poštovanje prema engleskoj prošlosti i posebna naklonost koju je gajio za ratnu slavu Engleske na moru i kopnu bili su osnov njegovog patriotizma. U smislu veličanja herojske prošlosti i duha viteštva, što postaje tipična odlika viktorijanske koncepcije nacionalnog ideala, moglo bi se sagledati i osnovno idejno usmerenje Tenisonovog najobimnijeg poetskog dela *Kraljevih idila* (*Idylls of the King*),³⁴ tih dvanaest dugih, epsko-narativnih pe-

³³ Tenisonove sonete proučavali smo na osnovu do sada najpotpunijeg izdanja Tenisonovih pesama *The Poems of Tennyson*, (ed. by Christopher Ricks), Longmans, London 1969. Ovo kritičko izdanje snabdeveno je beleškama za svaku pesmu pojedinačno, zasnovanim na dotadašnjem izučavanju celokupnog pesnikovog dela. Za ispitivanje pesnikovog stvaralačkog razvoja značajno je to što su pesme (numerisane) raspoređene prema hronološkom redu njihovog nastajanja, bez obzira kada su, i da li su uopšte ranije bile objavljivane.

³⁴ Naslov Tenisonovog dela *Idylls of the King* preveden je kod nas na različite načine. U starijim tekstovima o Tenisonu navođen je naslov *Kraljevske idile*, Bogdan Popović je koristio naslov *Kraljeve idile*, a savremeni kritičar Svetozar Brkić prevodi naslov ovoga dela kao *Pesme o kralju*.

sama o mitskom kralju Arturu i njegovim vitezovima »Okruglog stola«.

Tenison, međutim, nije imao razumevanja za krupna politička i socijalna pomeranja u vremenu u kojem je živeo. Za razliku od engleskih pesnika iz prethodne generacije, posebno Šelija i Bajrona, koji su i ličnim činom i poetskim delom učestvovali u svetskim događajima svog vremena (francuska revolucija i borba Grčke za nezavisnost), Tenison nije pokazivao interesovanja za značajna društveno-politička zbivanja u drugim zemljama. Pored njega su gotovo neopaženo prošli i velika borba Italije za ujedinjenje i slobodu i građanski rat u Severnoj Americi. Bio je to razlog da kritičari zabeleže isključivo kao kuriozitet činjenicu da su u poeziji jednog izrazito nacionalnog, »ostrvskog« pesnika našli odjek oslobodilački pokreti dveju malih slovenskih zemalja. Kritičari Bruk³⁵ i Nikols³⁶ smatrali su čistom slučajnošću, izuzetkom, pojavu političkih simpatija koje je Tenison u ranoj mladosti iskazao za borbu Poljaka protiv Rusije, a u starosti — za borbu Crnogoraca protiv Turske. Imamo li u vidu da cela Tenisonova biografija svedoči o tome da kod pesnika nikad nije postojalo dublje i trajnije interesovanje za istoriju i sudbinu ovih dvaju slovenskih naroda, pojava prigodnih pesama njima posvećenih, u konkretnim istorijskim trenucima njihove oslobodilačke borbe, mogla bi se uistinu označiti, u političkom smislu, »pukom slučajnošću«. U poetskom smislu, zanimljivo je uočiti da je oba ova »politička angažovanja« Tenison izrazio u formi soneta.

Dva soneta posvećena poljskom ustanku za oslobođenje od ruskog carizma, koji je izbio u novembru 1830. i trajao do jeseni 1831. godine, objavio je Tenison već u *Pesmama* iz 1832. godine. U tim svojim studentskim danima, kada je, u krugu liberalno nastrojenih kembridžskih prijatelja, bio još mladalački otvoren

³⁵ Stopford A. Brooke, *Tennyson — His Art and Relation to Modern Life*, Isbister, London 1894, str. 41.

³⁶ Harold Nicolson, *Tennyson — Aspects of His Life, Character and Poetry*, Constable, London 1925, str. 259.

prema svetu Evrope, tražeći u njemu krupne i inspirativne događaje koji bi mogli zadovoljiti zajedničke ideale slobode, pravde, bratske jednakosti i solidarnosti, Tenison je u poljsko-ruskom ratu našao jedini istorijski događaj tog vremena koji je na te ideale mogao »odgovoriti«. Pa ipak, činjenica da su, pored patriotskog soneta *Bonaparte*, soneti o Poljacima jedine dve političke pesme koje su našle mesta u zbirci »estetičkih« poetskih ostvarenja, nastalih kao plod čiste pesnikove imaginacije i zaokupljenih prevashodno pitanjima umetnosti i lepote, govori o tome da su ti politički soneti bili, i u literarnom smislu, poetski izuzeci. Četrdeset pet godina kasnije, pod neposrednim i snažnim uticajem političkih ubeđenja svog prijatelja Gledstona, Tenison, u periodu kada je inače bio zabavljen dramskim stvaralaštvom, piše još jedan »slučajni«, politički sonet posvećen tadanjoj borbi jednog drugog slovenskog (crnogorskog) naroda za slobodu.

Da li se ova tri »slovenska« soneta, koja se izuzetnošću svoje političke i istorijske inspiracije izdvajaju iz celine stvaralaštva Tenisonovog, mogu ipak čvršće vezati za ostala pesnikova dela? Osnovne ideje i osećanja iskazana u ovim sonetima ukazuju na to da se i ove pesme nalaze na liniji pesnikovog misaonog i moralnog razvoja. Jer, ne samo u Tenisonovim patriotskim pesmama već i u njegovim krupnijim pesničkim ostvarenjima, koja nisu direkto vezana za realno podneblje i istorijsko vreme, mogu se naći dva osnovna emocionalna i idejna toka izražena i u »slovenskim« sonetima: moralno-hrišćansko osećanje saučestvovanja sa ljudima koji su izloženi patnjama i nevoljama³⁷ i herojsko-ep-

³⁷ Mogli bismo reći da je ovo osećanje saučestvovanja prisutno u većini Tenisonovih narativnih pesama za koje Sve-tozar Brkić (*nav. delo*, str. 39) kaže da su pesme »o običnim ljudima i njihovim jednostavnim životima koji nisu lišeni snažne ljubavi, velikog stradanja, toplog saosećanja, samopregora i žrtve«. Od ovih pesama svakako da je najpoznatija *Enoch Arden*, mada se i za desetak drugih pesama koje su štampane u zbirci *Enoch Arden and Other Poems* (1864), kao i za neke ranije, od kojih se posebno ističe *Dora* (1842) može sa sigurnošću tvrditi da su pisane kao »engleske idile«, u istom emocionalnom tonalitatu.

ska ideja solidarnosti sa ljudima koji se bore za neki visoki ideal — bio to ideal slobode, lepote ili pravde.³⁸

U sonetu koji je, po pesnikovim rečima, »napisan na vest o izbijanju poljskog ustanka«,³⁹ Tenison iskazuje herojsko-epsko osećanje solidarnosti sa jednim pokorenim narodom upravo u trenutku kada on odlučuje da zbaci jaram tuđe vlasti. Obraćajući se tom narodu direktno: »Ustanite, smioni Poljaci, najhrabriji od hrabrih«, pesnik u jednom dahu, u borbenom zanosu, u ritmu ratničke apoteoze, bodri Poljake, svoje savremenike, pozivajući ih da budu još srčaniji od svojih predaka koji su se u ranijim razdobljima borili protiv drugih neprijatelja (»Sada se vaš plemeniti gnev mora još jače razgoreti...«). Pomimajući poimence, u jednoj istorijskoj perspektivi, najslavnije poljske kraljeve i vojskovođe i njihove pobede, Tenison u ovu kratku »bojnu« pesmu od četrnaest stihova unosi epske elemente.

U drugom sonetu, koji pesnik piše godinu dana kasnije, povodom »ishoda poslednje ruske invazije Poljske«,⁴⁰ nema više ni traga od gromke, herojsko-patične retoričnosti iz prethodnog soneta. U ovoj pesmi, napisanoj kada već postaje izvesno da je poljski ustanak ugušen i da se ruska vladavina produžuje, Tenison se obraća samom Bogu, moleći ga da pomogne ovom nesrećnom, potlačenom narodu, čija sudbina postaje »predmet koji treba oplakati krvavim suzama«. U duhu jedne religiozne molitve, u kojoj se isprepliću ojađeni glas pesnika sa vapijućim glasom poljskog naroda od Boga se, udvostručenim glasom, traži da odgovori samo na jedno pitanje — koliko dugo još može potrajati ovo ropstvo i ugnjetavanje. Na kraju soneta, pesnik uvodi

³⁸ Herojsko-epska solidarnost sa ljudima koji se bore za neki visoki ideal svakako je pristuna u najznačajnijem Tenisonovom delu *Kraljevimi idilama*.

³⁹ Sonet je 1832. godine objavljen pod naslovom *Sonet: Written on Hearing of the Outbreak of the Polish Insurrection*, a u pomenutom kritičkom izdanju Tenisonovih pesama nalazi se na str. 457—8, pod br. 177.

⁴⁰ Sonet je 1832. godine objavljen pod naslovom *Sonet: On the Result of the Late Russian Invasion of Poland*, a u pomenutom kritičkom izdanju, pod naslovom *Poland*, nalazi se na str. 58, pod br. 178.

i treći glas, glas, po svemu sudeći, engleskog naroda, koji od Boga moli oprostaj što, i ranije kada je Poljska bila »cepana na troje«⁴¹ i sada kada se bori za svoje pravo, ostaje po strani, ravnodušan.

A ovo uvođenje »trećeg glasa« pruža mogućnost da se, i u pesmi u kojoj pesnik veliča poljski narod kao junaka i u pesmi gde ga oplakuje kao mantira, naslute i mnogo konkretniji obrisi Tenisonovog političkog bića. Izrazito tamne boje kojima pesnik u obe pesme slika neprijatelja poljskog naroda (Rusiju) izraz su ne samo mladalačkog, romantičarski beskompromisnog emotivnog opredeljenja koji se iskazuje u crno-beloj tehnici (mržnja je za tlačitelja, ljubav je za potlačenog) već i tradicionalne engleske netrpeljivosti i političke surevnjivosti prema moćnoj ruskoj carevini. Pesničke figure metonimije koje Tenison koristi da bi veliko prostranstvo Rusije nazvao »hladnim pustinjama«, a njenog vladara, cara Nikolu I, »Moskovljaninom ledenog srca« ili »pregolemo izraslim varvarinom na istoku« svedoče o tipičnom anglosaksonskom, mitskom doživljaju Rusije kao hladne, varvarske i preteće zemlje. Tako »poljski« soneti, koje je Tenison napisao tek što je prešao dvadesetu godinu, otkrivaju jednu ranu tačku u formiranju ne samo pesnikovog etičkog već i političkog bića.

Ono što, međutim, u formalnom pogledu iznenađuje u ovim dvema ranim pesmama Tenisonovim je savršena pravilnost istog, klasičnog italijanskog sonetskog obrasca koji je pesnik upotrebio da bi izrazio dve različite poetske sadržine i raspoloženja — prvi sonet je u stvari ratnička pesma herojsko-patetičnog tona, drugi sonet je religiozno-patetična molitva.

Imamo li u vidu da je većina ranih soneta Tenisonovih izrazito nepravilnog oblika, uočićemo da su društveno-prigodni soneti, bez obzira u koje vreme pisani, uglavnom pravilnog, klasičnog sonetskog obrasca. Mnogi pesnikovi refleksivno-filozofski soneti bili su nepravilne forme, već i zbog toga što su bili beleženi kao

⁴¹ Pesnička sintagma »cepana na troje« (»torn in three«) odnosi se na nesrećnu sudbinu Poljske, koju su u razdoblju od 1772. do 1795. godine Rusija, Prusija i Austrija tri puta delile među sobom.

usputni lirski zapisi, kao priprema i uvod za neka druga pesnička dela, za neke druge forme. Činjenica da je društveno-prigodne sonete pisao kao svečarske pesme, za prigode, za javna publikovanja, obavezivala je pesnika da toj kratkoj pesmi u pogledu njene unutrašnje strukture i sheme rimovanja, dâ savršen oblik. Kada pesnik nije bio u neposrednoj obavezi da te sonete obelodanjuje u javnosti, ali je ipak u sopstvenom društvenom biću osetio jaki podsticaj da pesnički reaguje na neki istorijski ili politički događaj, forma je opet bila čista i pravilna.

Zapitamo li se zašto je Tenison uopšte birao formu soneta da bi opevao neki kulturni, politički, istorijski događaj ili ličnost, mogli bismo zaključiti da je on sonetski obrazac birao kada je u pitanju bila neka snažna pobuda ili intezivna emocija, ali uvek kratkog daha. Osećajući svojim pesničkim čulom da ti događaji i ličnosti nisu za njega predmet dubljeg i trajnijeg interesovanja, on se u poetskom uobličavanju tog predmeta odlučivao za sonet, koji mu je pružao dvostruku mogućnost. Svojim kratkim, strogo utvrđenim oblikom, sonet je pružao priliku pesniku da ostvari jednu gotovo svečanu harmoniju između sadržine i forme, da jednu snažnu emociju koja brzo iščezava pretvori u estetizovanu emociju, da bi joj tako pesnički produžio vek. S druge strane, sonetski obrazac je Tenisonu omogućivao da se okuša u onom što je bilo tako karakteristično za njegov pesnički talenat — da i u kratkoj formi, stabilizovanog metra i rime, ostvari dinamičnu unutrašnju strukturu, da ostvari sintezu zvuka i značenja, jedinstvo slikovnog i muzičkog elementa.

Ostvarenje upravo ovih poetskih principa mogli bismo, možda, najpotpunije pokazati u analizi soneta *Crna Gora*. Kratak pregled sonetskog stvaralaštva Tenisonovog, koji smo izvršili u smislu otkrivanja izvora inspiracije, tematskih usmerenja i formalnih odlika, omogućuje nam da sada jasnije sagledamo »pesničko« mesto soneta *Crna Gora*, ne samo u Tenisonovom pesništvu u celini, već i u užoj grupi njegovih društveno-prigodnih soneta, a posebno u odnosu na njegove »poljske« sonete koji, i u tematskom i u formalnom po-

gledu, predstavljaju prave preteče »cmogorskog« soneta. Već sama tvrdnja Tenisonovog sina Halema da je njegov otac »stavljao uvek sonet Crna Gora na prvo mesto među svojim sonetima«⁴² (podvukla S. K. — Š.) obavezuje nas da bliže ispitamo ovu pesmu i ocenimo njene pesničke vrednosti.

3. SONET MONTENEGRO — IZVORI I STRUKTURA

Tenisonov sonet *Montenegro* u originalnoj veziji glasi:

They rose to where their sovereign eagle sails,
They kept their faith, their freedom, on the height,
Chaste, frugal, savage, armed by day and night
Against the Turk; whose inroad nowhere scales

Their headlong passes, but his footstep fails,
And red with blood the Crescent reels from fight
Before their dauntless hunderds, in prone flight
By thousands down the crags and through the vales.

O smallest among peoples! rough rock-throne
Of Freedom! warriors beating back the swarm
Of Turksih Islam for five hundered years,

Great Tsernagora! never since thine own
Black ridges drew the cloud and brake the strom
Has breathed a race of mightier mountaineers.«⁴³

⁴² Hallam Tennyson, *nav. delo*, str. 600.

⁴³ U pomenutom kritičkom izdanju Tenisonovih pesama, sonet *Montenegro* nalazi se na str. 1239—40, pod br. 368, grafički odštampan onako kako ga je Tenison izvorno napisao, kao jedna celina od 14 stihova, bez strofične podele karakteristične za sonetski oblik. Mi smo ovu Tenisonovu pesmu predstavili u klasičnom sonetskom obrascu, da bismo, u toku daljeg izlaganja, jasnije ukazali na odstupanja, odnosno novine koje je Tenison uneo u ovaj sonetski oblik.

Od šest postojećih prevoda ovog soneta na srpskohrvatski jezik⁴⁴ navešćemo, po izrazu najsavremeniji, Nedićev slobodni prevod, koji ne poštuje metar ni shemu rimovanja originala, ali zato misaono, a u velikoj meri slikovno i ritmički, verno prenosi izvorni oblik soneta, pa nam tako omogućava da, prateći istovremeno na osnovu originala metričke odlike pesme, obratimo pažnju i na njen smisao i značenje, na osobnosti njenog poetskog izraza.

»Popeli su se onamo gde njihov vladarski orao šestari,
Sačuvali su svoju veru, svoju slobodu na visinama,
Čestiti, oskudni, divlji, pod oružjem danju i noću
Protiv Turčina; njegov upad nigde ne savlada

Njihove vrtoglave klance, već noga mu posrće
I crven od krvi Polumesec tetura se iz boja
Pred neustrašivim stotinama, pognut u bekstvu,
U hiljadama, niz litice i kroz doline.

O najmanji među narodima! grubi kameni prestole
Slobode! zemljo ratnika što petsto godina
Odbijaš horde turskoga Islama,

Velika Crna Goro! još nikad otkada su tvoji
Crni grebeni privukli oblak i prolomili burom
Nije disao narod hrabrijih gorštaka.«⁴⁵

Prvi utisak koji stičemo posle čitanja ovog soneta mogli bismo sažeto iskazati: — ovo je jednostavna pesma, cela sagrađena od jednog sloja, pesma čija su sva značenja otvorena, u kojoj nema onog skrivenog smisla za kojim treba tragati. Njene slike i simboli su lako uočljivi, prepoznatljivi; moglo bi se čak reći da oni pripadaju običnim i uobičajenim »rekvizitima« roman-tičarskog pevanja. Po širem žanrovskom određenju, ovaj sonet bi se mogao svrstati među istorijske pesme, jer opeva ratni sukob između Turske i Crne Gore, dok

⁴⁴ O ostalim prevodima, u hronološkom redu njihovog nastajanja, govorićemo u sledećem delu našeg rada.

⁴⁵ Borivoje Nedić, *nav. delo*, str. 531—532.

bi se, zavisno od pesnikovog opredeljenja, još preciznije mogao nazvati političkom pesmom, budući da u njemu Tenison neskriveno veliča vojnu i moralnu pobedu crnogorskog naroda nad zavojevačem.

Pa ipak, sonet *Crna Gora* skreće na sebe pažnju, već u prvom čitanju, svojim sižejnim bogatstvom, onim što je sve iskazano u ovoj kratkoj, strogim obrascem omeđenoj poetskoj formi. Sonet postaje još zanimljiviji kada se uoči odnos između spoljnog, formalnog obrasca i sintaktičkih celina koje čine ovu pesničku tvorevinu.

Četrnaest jampskih deseteračkih stihova Tenison je organizovao u sonet prema klasičnom italijanskom obrascu, podrazumevajući podelu na dva katrena i dva terceta, sa shemom rimovanja a b b a/ a b b a/ c d e/ c d e. Želeći, međutim, da stvori dinamičniju unutrašnju strukturu od one koju određuje klasični italijanski sklop, Tenison je u svoj sonet o Crnoj Gori, verovatno po uzoru na Milтона, uneo i izvesne stilske i versifikacijske novine. Tako, princip silabičko-tonske versifikacije, koju podrazumeva da je stih ne samo metrička već po pravilu i sintaktička celina, Tenison nije poštovao. Tenison nije poštovao ni daleko određeniji »zakon« klasičnog sonetskog obrasca prema kojem svaki od katrena i oba terceta treba da čine sintaktički zatvorene jedinice. Razvijajući duže misaone celine, Tenison je, služeći se opkoračenjem, prebacivanjem i prenosom, dopuštao svojim mislima i rečenicama da presecaju podelu na stihove i da probijaju formalne granice strofa (katrena i terceta), granice gde su Petrarka i njegovi sledbenici uvek stavljali pauzu. Šta više, umnožavajući pauze unutar metrički jednakih stihova postupcima interpolacije i gramatičke suspezijske, Tenison je u ovom sonetu ostvario izvesnu dramsku napetost u kazivanju, čime je još više naglasio onu ritmičku raznolikost postignutu razbijanjem formalnih granica stiha i strofe. Pa ipak, ispod ove naizgled nepravilno razvijene sintaktičke površine, Tenison je uspeo da sačuva efekat unutrašnje harmonije, tako svojstvene sonetskom obliku. Kao što je utvrđenim metrom i shemom rimovanja naglasio spoljnu harmoniju sonetske forme, tako je obezbedio i harmoničnu unutraš-

nju strukturu upotrebom određenih stilskih sredstava, pre svega upotrebom antiteze, koja, prisutna u ovom sonetu i tematski, kao konkretna istorijska suprotnost dvaju zaraćenih naroda, predstavlja ujedno i osnovni organizacioni princip u strukturi pesme u celini.

Imamo li u vidu sve ove elemente koje je Tenison upotrebio u gradnji svoje pesme, biće nam lakše da uočimo da je ovaj sonet, iako u okvirima utvrđenog sonetskog rasporeda stihova i sheme rimovanja, organizovan slobodnije, u tri, po tonu i ritmu, različite misaone celine.

Prateći osnovne odlike ovih misaonih celina, mi ćemo istovremeno biti u mogućnosti da jasnije uočimo u čemu je sve Gledstonova studija o Crnoj Gori poslužila Tenisonu kao idejni uzor za njegovu pesmu, i gde se sve u ovoj pesmi mogu prepoznati mesta karakteristična za srpsko romantičarsko pevanje o Crnoj Gori, koja su, posredno preko Gledstonove studije zasnovane prevashodno na slovenskim izvorima, stigla i u Tenisonov crnogorski sonet.⁴⁶

U prvoj celini, sastavljenoj od tri i po uvodna stiha, izrečena u prošlom vremenu, pesnik nas sa nekoliko jednostavnih, deskriptivnih iskaza upoznaje sa ambijentom (*Crna Gora*) i sa ljudima koji ga nastanjuju (Crnogorci). Odmerenim, narativnim tonom, uz pažljivo odabrane izraze, dat je opis Crne Gore, koji istovremeno podrazumeva njenu prošlu i sadašnju istorijsku situaciju. Pesnik najpre na jedan posredan način uka-

⁴⁶ Iako je Gledstonova istorijska studija o Crnoj Gori štampana iza Tenisonovog soneta kao njegov »komentar«, činjenica je da je Gledston upoznao Tenisona sa njom, odnosno njenim stavovima ranije, pre nego što je ona uobličena u pisanu reč, o čemu svedoči prvi deo našeg rada. Gledston je, po vlastitom priznanju, zasnovao svoju studiju na ovim slovenskim, ili slovenstvu naklonjenim, izvorima: G. Frilly et Jovan Wlahovity, *Le Montenegro Contemporain*, Paris, 1876; Spiridon Gopčević, *Der Krieg Montenegros gegen die Pforte im Jahre 1876*, Wien 1877; isti, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877; John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848; G. M. Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1866.

zuje na geografsku osobenost ovog ambijenta. Prvom rečju »Popeli su se...«⁴⁷ jasno se daje do znanja da je reč o planiskom području, o nekoj visiji. Zatim se u drugom stihu ova geografska osobenost dopunjava sa dva istorijska podatka koja, onako kako ih je Tenison preuzeo od Gledstona, treba da označe da su visine do kojih su se Crnogorci »popeli« (predvođeni pre više vekova Ivanom Crnojevićem u begu od turske najezde) upravo ono mesto koje je omogućilo crnogorskom narodu da sačuva dva obeležja koja su bila neophodna za potvrđivanje nacionalnog identiteta: *veru* i *slobodu*.⁴⁸ Da je Tenison hteo da kaže da su upravo te planinske visije bile jedan od osnovnih preduslova da Crnogorci sačuvaju svoju slobodu i svoj nacionalni identitet ukazuju sada daleko jasnije simbol iz prvog stiha »Popeli

⁴⁷ Interesantno je primetiti da su svi prevodioci, osim Nedića, odlučili da glagolu to rise u sintagmi »They rose...« daju prenosno značenje »Uzdigli su sve...«, umesto njegovog osnovnog značenja koje ukazuje na fizičku radnju kretanja »Popeli su se...«, kao da su već time hteli da naglase moralnu veličinu crnogorskog naroda.

⁴⁸ Gledston u svojoj studiji *Apoteoza Crnoj Gori* piše: »Tada, godine 1484, on [Ivan Crnojević] sa svojim narodom ostavi pitome predele, u kojima je pleme njegovo živelo, pa potraži u klancima i gudurama Crne Gore bezbednost za dva čoveku najdraža dara — za *veru* i *slobodu*. (nav. delo, str. 169). Na drugom mestu Gledston ponovo ukazuje na ova dva neophodna obeležja nacionalnog identiteta, govoreći za crnogorski narod da je on »održao svoju oazu hrišćanstva i slobode usred suve i bezgranične pustanje otomanskog gospodarstva«. (*Isto*, str. 171).

Zanimljivo je uočiti da je Gledston, prihvatajući shvatanje »patriotske« škole u našoj historiografiji, koja je, kao što je poznato, zasnovala tvrdnju da Crna Gora nikada nije bila pod turskom vlašću, i sam smatrao da je ona nedirnutim sačuvala svoju veru i slobodu. Dobar znalac crnogorske istorije, Branko Pavicević u knjizi *Stvaranje crnogorske države*, (Rad, Beograd 1955, str. 27) ovako objašnjava politički položaj Crne Gore pod turskom vlašću: »Sama ta činjenica da je Crna Gora postojala kao posebna administrativna jedinica u sistemu turske vlasti, i to kao posebna autonomna filurdžiska oblast, dovoljno je doprinijela tome da se ona ne izgubi kao etnička i politička cjelina. Za održavanje te cjeline krupnu ulogu odigrale su još neke institucije. Tako je crkva, odnosno Cetinjska mitropolija, koja je ustvari predstavljala crkvu bez obzira na njen feudalni karakter, odigrala u tom pogledu krupnu ulogu«.

su se onamo gde se njihov vladarski orao vije.«⁴⁹ To je simbol *orla* — poznati, opšti romantičarski simbol slobode, koji ovde ipak nije na ravni jednostavnog narativnog iskaza već ima i izvesnu plastičnost pesničke slike. Simbol orla se u kontekstu stiha veže i za konkretnu fizičku pojavnost (orao je stvarni stanovnik visokih planinskih predela) i za konkretnu istorijsku pojavnost — znamenje jedne zemlje, njenu zastavu, odnosno njen grb (na crnogorskoj zastavi i grbu nalazio se carski orao sa krunom).

Sledećim, trećim stihom soneta određuje se bliže ne više ambijent već ljudi (Crnogorci) koji su tu nastajali. Sa samo tri reči (epiteta) izvršena je karakterizacija Crnogoraca. Lapidarnost izraza, ostvarena u ovoj karakterizaciji, ostavlja utisak da je pesnik ove atribute pažljivo odabrao da bi njima jednostavno i jasno iskazao svoje viđenje Crnogoraca. Dovoljno bi bilo pročitati ona, opširno razrađena, mesta u Gledstonovoj studiji o Crnoj Gori, koja su poslužila Tenisonu kao osnova za njegovu karakterizaciju Crnogoraca pa da se nasluti kakvo bogatstvo značenja je Tenison podrazumevao pod jednostavnim, a brižljivo odabranim pridjevima *chaste*, *frugal*, *savage*.⁵⁰ Nastavak trećeg stiha do-

⁴⁹ Da je B. Nedić u stihu »They rose to where their sovereign eagle sails«, glagol *sail* preveo sa *viti se*, umesto sa *šestariti*, sačuvao bi dvostruko značenje koje nudi original, pa bi taj stih istovremeno označio predeo gde se ptica orao *vije* i predeo gde se crnogorska zastava, sa znamenjem orla, *vije*.

⁵⁰ Prideve u karakterizaciji Crnogoraca »*chaste*, *frugal*, *savage*«, Nedić je koncizno preveo kao »čestiti, oskudni, divlji«. Da bi se jasnije shvatilo šta Tenison podrazumeva pod ovim epitetima, navešćemo neka mesta iz Gledstonove studije: »Oni Crnogorci volijahu živeti u bedi, sirotinji i većitoj opasnosti nego li turčiti se ili robovati« (nav. delo, 169). Na drugom mestu Gledston kaže: »To je pleme koje, kad mu se harač zaište, nudi kamenje; to je narod u koga je tako ljuta sirotinja da u izvesnoj prilici s radošću u zamenu daje nekoliko stotina turskih zarobljenika za ravan broj krmadi. To su oni što oblače kukavicu u žensku odeću, no čije se žene smelo puške laćaju kad potreba zahte; i čije muške glave opet plaću kao žene za ljubljanim knez-pokojnikom«. (*Isto*, str. 174). Ili: »Prestupi, ma koje vrste, vrlo su retki u Crnoj Gori... Međutim, prestupi prema ženskoj strani — pa imali oni opasniji ili blaži oblik — skoro su tamo nepoznati« (*Isto*, str. 174). Najinteresantnije objašnjenje Gledston daje za epitet »divlji«, kojim je

nosi i jedan nov kvalitet u karakterizaciji — on predstavlja vizuelni, likovni portret ratnika-Crnogorca. Sintagmom »pod oružjem danju i noću« naglašena je izuzetna situacija budnosti i neprekidnog bdenja ovih ratnika. Iz ovog portreta postaje jasno da je rat način života Crnogoraca, a oružje njihov svakodnevni pratilac.⁵¹ Prebacivanjem sintaktičkog nastavka ove celine na početak četvrtog stiha uveden je konačno i onaj elemenat koji je uzrok ovakve životne situacije Crnogoraca. Postaje jasno da je pesnik hteo, i ovim versifikacijskim postupkom, da naglasi da crnogorsko nacionalno biće, onako kako je okarakterisano u ranijim stihovima, uslovljava u stvari osvajač — Turčin.

Stihovi sledeće misaone celine soneta na plastičan način prikazuju neuspeo pokušaj turskog osvajača da oduzme slobodu Crnogorcima. U versifikacijskom smislu, ova je celina posebno interesantna po tome što započinje usred četvrtog stiha soneta, što znači pri kraju prvog katrena, pa se onda opkoračenjem produžuje i razvija kroz ceo sledeći četverostih. U toj celini, mnogo dinamičnijeg ritma, koji se postiže interepolacijama i gramatičkom suspenzijom, upečatljivim vizuelnim detaljima naslikan je crnogorsko-turski sukob i turski poraz.

Za razliku od prethodnog dela soneta, u kojem je jezgrovito data duhovno-etnička karakterizacija Crno-

zapadni svet rado obeležavao Crnogorce. Gledston kaže: »Uostalom, ovi pobednici — ljudi koji umedoše knjige štampati kao i mačem rukovati — ne behu divljaci po svojoj prirodi. Tek u docnije vreme pokazivali su se oni takvi, a to pošto su se istome od Turaka naučili« (*Isto*, str. 170). Istrebljenje poturica Gledston je spreman ovako da objasni: »I tada je sledovalo jedno krvavo delo, koje pokazuje da za ona ljudska bića, kojima se Turčin kao gospodar nametao, a koja ne htedoše verom prevrnuti, da je za njih ostalo svega dva puta a imeno: ako neće da budu divljaci, oni moraju biti robovi; a ako neće da budu robovi, onda moraju biti podobni divljacima« (*Isto*, str. 170).

⁵¹ Zasnivajući svoja tumačenja na našim izvorima, Gledston na slikovit način opisuje ratnički život Crnogoraca: »Narod Crne Gore, sa svojom glavom u torbi, stanovao je ne u kakvoj zemlji već u večitom logoru... Tako, najpre kažu nam, ušlo je u običaj smatrati smrt u boju kao prirodnu, a smrt u postelji kao nešto van prirode« (*Isto*, str. 174).

goraca, u stihovima ove celine karakterizacija turskog naroda je potpuno izostavljena. Turčin se ovde nigde i ne naziva neprijateljem. Pesnik je naprosto upotrebio reč »Turčin« kao sinonim za osvajača — neprijatelja. Postaje jasno da za pesnika ovde nije važna priroda neprijatelja već njegova *akcija*.

Akcija »Turčinova« je odmah okarakterisana kao osvajački pohod; na to ukazuje reč »upad (na engleskom *inroad* označava upad, prepad, pohod radi pljačke) — samovoljno i iznenadno prodiranje na tuđu teritoriju. Sudbinu »upada« pesnik zatim kratko i odlučno opisuje, vezujući se asocijativno za ranije predstavljen crnogorski ambijent (»njegov upad nigda ne savlada njihove vrtoglave klance«). Neprijateljski pokušaj da osvoji crnogorske visine, izražen u ovom stihu jednim uopštenim, odrečnim iskazom, samo je uvod za slikovit prikaz neuspeha turskog pohoda, koji se razvija u sledećim stihovima. Akcija napadača i njen konačni neuspeh opisuje se sada plastičnim detaljima. U pesničkom smislu, prikaz ovog poraza predstavlja, verovatno, i najviši umetnički domet soneta. Najpre je u njegovom opisu upotrebljen jedan realistički detalj (turskom osvajaču, nenaviknutom na strm i kamenit teren, »noga posrće«), a zatim je ostvarena jedna potpuno plastična nadgradnja ovog realističkog detalja. To je učinjeno u slici, koja se, po našem mišljenju, uzdiže nad ostalim likovnim detaljima ove celine (»I crven od krvi Polumeseć tetura se iz boja«). Oživljavanje jednog opšte poznatog simbola — polumeseća kao znaka, amblema turske državnosti — izvedeno je tako upečatljivo da nam se čini da ono ima slojevit značenje. U prvom delu stiha transformacija ovog simbola izvedena je na materijalnoj osnovi njegovog izgleda — na ratnoj, predvodničkoj zastavi mesec je zapljusnula krv. Spoj krvi i polumeseća mogao bi da se protumači ovako: polumeseć je zamrljan krvlju jer je turska zastava prošla kroz mnoge bojeve. Iz nastavka stiha, međutim, postaje jasno da ovde krv nije došla spolja već da je to krv samog »polumeseća«, odnosno izranavljenog tela Turčina — predvodnika koji nosi zastavu. Ovako započeta personifikacija »polumeseća« kao ranjenika koga boji vla-

stita krv izvedena je još neposrednije posredstvom izraza da se krvavi polumesec »tetura iz boja«. A da ova cela slika, vezana za tako opšti simbol (Polumesec), istovremeno ozačava i jednu ogromnu vojnu silu, koju »polumesec« svakako i simbolički predstavlja, pokazuje sledeći, sedmi i osmi stih soneta, u kojima je data slika opšteg povlačenja, rasula turske vojske.

U ovim stihovima više nije reč o pojedincu kome »noga posrće« ili koji se »tetura iz boja« već se stiče utisak da se slika Polumeseca »razlaže« u sliku mase — reke ljudi koja se u paničnom i sramnom bekstvu (*in prone flight*) sručuje niz litice. Ovaj efekat ljudske mase u povlačenju kao neke elementarne pojave, bujice koja se stropoštava i otiče »niz litice i kroz doline« postiže se izostavljanjem glagola, a umetanjem više kraćih sintagmi u ritmički dinamičnom odnosu. Utisak o hiperbolizaciji koja je ovde izvršena potvrđuje se i eksplicitno iskazanim odnosom između osvajačke mase (hiljade) i branilaca slobode (stotine). Ovaj odnos, koji je Tenison preuzeo od Gledstona kao istorijski podatak,⁵² a koji brojčano izgleda potpuno neverovatan, ne gubi u pesmi vezu sa realnošću, jer se ispod plastičnosti slike turskog pavlačenja i na osnovu opisa osobina Crnogoraca iz prethodnih stihova da naslutiti da su njihovo junaštvo i rodoljublje, a ne njihov broj, bili presudni za poraz osvajača.

Završne dve strofe (terceti) čine treću celinu soneta, ispevanu u duhu i ritmu potpuno različitom od prethodnih delova. Eksklamativne prirode, ovi stihovi, u povišenom emocionalnom tonu, u ekstatičnom ritmu slavopojke, veličaju slobodu i junaštvo crnogorskog naroda. U njima se pesnik služi novim pesničkim postupkom — on se direktno obraća crnogorskom narodu.

⁵² Gledston u svojoj studiji o Crnoj Gor govori o ovom odnosu na ovaj način: »I ovde, ma koliko da čudno izgleda, istorija svedoči da je kod Turaka bilo pravilo: ne napadati Crnu Goru s vojskama koje ne bi dostizale, prevazilazile ili dva puta više iznosile od cifre celokupnog stanovništva — t.j. sviju ljudi, žena i dece u Crnoj Gori skupa uzev..... Ukoliko je meni poznato, od sviju modernih ratova, jedino u ratovima tursko-crnogorskim nalaze se primeri gde broj palih Turaka nadmaša celokupnu snagu protivstajućih im gorskih vitezova« (*Isto*, str. 171).

Koristeći stilsku figuru tipičnu za mnoge romantičarske retoričke teksove, figuru apostrofe, Tenison sada potpuno otvoreno iskazuje svoje divljenje i oduševljenje za junački narod Crne Gore. Apostrofama koje se nižu jedna za drugom »O najmanji među narodima!«, »Grubi kamen-prestole Slobode!«, »Zemljo ratnika...«, »Velika Crna Goro!« pesnik ostvaruje postupnu smislonu i ritmičku gradaciju, koja se okončava u duhu herojske apoteoze.

Pokušamo li da se поближе upoznemo sa onim što nam u formalnom i sadržinskom pogledu donosi svaki tercet posebnog, zapazićemo kako Tenison novim pesničkim varijacijama dograđuje osnovnu ideju pesme, zasnovanu na antitezi dvaju zaraćenih naroda. Tako su u prvom trostihu ponovo, jedan nasuprot drugog, postavljeni sudionici ovog istorijskog sukoba — Crnogorci i Turci (Islam). Na jedan nov antitetičan način iskorišćen je njihov brojčani odnos da bi se istakla i uzvisila hrabrost malobrojnih (»O najmanji među narodima!«) na račun osvajačke osionosti mnogobrojnih (»,... horda turskog Islama«). Ovom brojčanom odnosu između napadača i branilaca dodaje se sada i vremenska dimenzija — trajanje njihove borbe — koja, po pesnikovoj zamisli, treba još ubedljivije da posvedoči o borbenosti i moralnoj premoći onih koji brane svoju zemlju (»Zemljo ratnika što petsto godina odbijaš horde turskoga Islama«). Onaj isti podatak o petovekovnom odolevanju turskoj sili, koji su naša romantičarska istoriografija i naša rodoljubiva poezija negovale sa posebnim pijetetom, upotrebio je i Tenison u svojoj pesmi. Verovatno da je engleski pesnik uneo u pesmu ovaj podatak u njegovoj dokumentarnoj ogolelosti sa osećanjem sa kojim su ga koristili i naši rodoljubivi romantičari, verujući da on kao takav sadrži snagu poetskog kontrasta.

Da je taj kontrast Tenison imao na umu ukazuje i eksklamacija na početku sledećeg trostih (»Velika Crna Goro!«), kojom pesnik i idejno dovršava svoju pesničku antitezu, započetu na početku prvog trostih, otvoreno priznajući istorijsku i duhovnu veličinu podviga jednog malog naroda (»O najmanji među narodima«... —

»Velika Crna Goro!«). Želeći da još više istakne identitet te herojske zemlje i da oda počast i priznanje narodu koji ga je zadivio svojim junaštvom, Tenison u pesničku sintagmu »Velika Crna Goro!« ne unosi engleski naziv ove zemlje (Montenegro) već njeno pravo ime daje u originalnom obliku (»Great Tsernagoro!«), omogućiivši tako da se taj njen samosvojni identitet potvrdi i jezički, odnosno zvukom izvornog imena.

Po našem mišljenju, izuzetno mesto u prvom trostihu zauzimaju pesnička sintagma »Rough rock-throne of Freedom!«, zanimljiva i po svom zvukovnom i značenjskom kvalitetu, u kojoj se, sada u jednoj nadahnu-toj pesničkoj slici, sjedinjuju geografske i istorijske osobine Crne Gore i karakterološke odlike njenog naroda o kojima je pesnik, na drukčiji način, govorio u ranijim stihovima. Ova slika i našem čitaocu deluje blisko kao da donosi sublimat onog našeg romantičarskog opevanja i veličanja Crne Gore kao »ponositog stenja« i »ljutog kamenja«. ⁵³ U toj slici »Grubi kamen-prestole Slobode!« ⁵⁴ prepoznavamo sve one atribute koje su naši romantičari pripisivali imenici »kamen« kada bi ona postajala noseća odrednica u opisu Crne Gore. Kamen je osnovna geografsko-geološka osobenost crnogorskog planinskog ambijenta; kamen simboliše posnost, materijalno siromaštvo i oskudnost naroda koji živi u tom predelu; kamen istovremeno simboliše čvrstinu i monolitnost »ljudskog bedema« koji je odoleo svim naletima osvajača. Međutim, u ovoj Tenisonovoj pesničkoj sintagmi ovaj simbol dobija i posebna značenja, u sklopu sa epitetom »grubi« i imenicom »presto«. Epitetom »grubi« (*rough* se može prevesti i kao tvrd, neotesan, neobrađen, surov, sirov, oštar) dopunjava se surovost crnogorskog ambijenta koji je uči-

⁵³ Dovoljno je setiti se kako Branko Radičević, u spevu *Put, veliča Crnu Goru*: »Crna Goro, ponosito stenje/ krune srpske, ti drago kamenje«, ili kako Jovan Sundečić u pesmi *Crnogorac* opeva ovog brđanini i njegovu zemlju: »Crna Gora ljuti kamen/ Crnogorac pusti plamen«.

⁵⁴ Verujemo da je B. Nedić mogao bar donekle da sačuva jezgrovitost i upečatljivost ove slike da je zadržao imenički oblik »kamen-prestole«, koji stoji u izvorniku (*rock-throne*), umesto što ga je preveo pridevski (»kameni prestole«).

nio da ljudi, u stalnoj borbi za goli život i očuvanje slobode, ostanu jednostavni i elementarni, i postanu tvrdi i žestoki, čvrsti i otporni — kao od kamena. Rečju »presto«, koja se direktno vezuje za »kamen«, izražava se konačno i istorijska situacija ove zemlje, koja je uspela da ostvari svoj osnovni cilj — da očuva slobodu, državnost i nacionalni identitet. Tako »grubi kamen« postaje »presto« koji se uzdiže visoko, vladarski neovisan i samosvojan, kao dokaz i potvrda slobode.

U poslednjem trostihu ovog soneta, iskazanom u povišenom emocionalnom tonu, imajući u vidu konkretan tursko-crnogorski rat kojem je i posvetio pesmu, Tenison se obraća direktno Crnogorcima-svojim savremenici-ma, veličajući njihovo junaštvo i izdižući ga nad podvizima ranijih pokolenja crnogorskih ratnika. ⁵⁵ Hiperbolizaciju ovog junaštva pesnik ostvaruje ponovo tipično romantičarskom metaforom, tvrdeći da narod »hrabrijih gorštaka« nije živio još od vremena otakako je zasnovana Crna Gora na planinskim visijama. Služeći se slikom gorskih visija gde borba crnogorskog naroda sa »gromovima i olujama« traje vekovima — borba koja istovremeno znači odolevanje elementarnim nedaćama i osvajalčkim naježdama — Tenison kao da misaono i likovno dovršava krug pesme koji je započeo prvim stihom.

Ako pokušamo da damo neki završni sud o značenju i umetničkim vrednostima ovog Tenisonovog soneta, mogli bismo pre svega zaključiti da je pesnik, da tako kažemo, pronašao pravi odnos između svog političkog opredeljenja, koje je želeo da iskaže u određenoj prigodi i svoje pesničke vizije, koja je bila istinski nahahnuta konkretnim istorijskim događajem.

Iz ove pesme, iako posredno, da se naslutiti Tenisonovo *političko* biće, baš kao što se, u drukčijim okol-

⁵⁵ Tenison je metaforički opevao ono što je kao istorijski podatak dobio od Gledstona, koji u svojoj studiji, preuzimajući podatke od S. Gopčevića o crnogorsko-turskom ratu u 1876. godini, piše: »Gopčević računa gubitak Turaka na 26000, a Crnogoraca na 1000.... Crna Gora je ovom prilikom u borbu izvela 25000 ljudi: 17000 svojih, 2000 saveznika i 6000 ustanika... Celokupna turska snaga, upravljena na Crnu Goru, kaže se, iznosila je ogromnu cifru od 130000 ljudi« (*nav. delo*, 174).

nostima, ono moglo nazreti u »poljskim« sonetima. Da je Tenison iskreno bio ponesen hrabrošću i junaštvom crnogorskog naroda i njegovom nesvakidašnjom istorijskom sudbinom, njemu do tada nepoznatom, govori ubedljivo sama pesma ispevana u duhu herojske ode. Izvesno je da je »krivac« za ovo njegovo oduševljenje, i uopšte za njegovo pesničko angažovanje oko crnogorskog »slučaja«, bio Gledston, o čemu najrečitije svedoči već pomenuti Gledstonovo tekst o Crnoj Gori, objavljen istovremeno i na istom mestu kada i pesnikov sonet, kao njegov »komentar«. Bilo bi, sigurno, tačnije reći da je sonet u stvari pesnički »sublimat« Gledstonove istorijske studije.

Zanimljivo je, međutim, uočiti da je Tenison bio zainteresovan da u svom »pesničkom prilogu« crnogorskoj borbi protiv Turaka oda priznanje izuzetnom junaštvu i borbenosti Crnogoraca i njihovoj rešenosti da po svaku cenu sačuvaju svoju slobodu, ali nije bio spreman da daje bilo kakvu bližu odredbu crnogorskog neprijatelja — Turaka. Verovatno da je Turska i dalje, u pesnikovoj svesti, ostala odbrambeni zid protiv Rusije, čije se prevlasti Engleska najviše bojala, pa tako, za razliku od »poljskih« soneta, u kojima Tenison Rusiju, kao osvajača poljske zemlje, slika najtamnijim bojama, bojama otvorene netrpeljivosti i mržnje, neprijatelj Crne Gore ostaje skriven iza emocionalno bezličnih, opštih reči i simbola »Turčin«, »Polumesec«, »horde turskoga Islama«, koji samo u kontekstu pesme dobijaju punija značenja. Na to još jasnije ukazuje ona dvojnost političkog osećanja, koja je u Tenisonu vladala upravo kada je pisao svoj crnogorski sonet, a koju je pesnikov unuk opisao rečima »uprkos svojoj mržnji prema caru [ruskom], Tenison se snažno protivio produženju turske vladavine u Evropi«. ⁵⁶

U sonetu o Crnoj Gori ne mogu se naći ni sva ona druga osećanja i saznanja koja su prvobitno pokrenula Tenisona i englesku javnost da se (od 1876. godine) ozbiljnije zainteresuju za sudbinu balkanskih naroda pod turskom vlašću. U pesmi nema ni pomena o pat-

⁵⁶ Charles Tennyson, *nav. delo*, str. 437.

njama, nevoljama i surovim stradanjima crnogorskog naroda u vekovima dugoj borbi protiv turskih zavojevača. (U drugom »poljskom« sonetu sastavljen je upravo akcenat na stradanje poljskog naroda od ruske tiranije). Što je još zanimljivije, ovde se Tenison ne angažuje emocionalno ni u smislu verske solidarnosti — u zaštitu Crnogoraca-hrišćana od »nehrišćanskih« osvajača. Pesnik samo konstatuje za Crnogorce — »sačuvali su svoju veru«, a tursku religiju jednostavno koristi simbolički u sintagmi »horde turskoga Islama«. Pesnik ne želi eksplicitno da prizna ni zasluge slovenskih naroda što su svojom dugogodišnjom i hrabrom borbom protiv Turaka »skratili polet otomanskoj navali« da ne prodre dublje na zapad Evrope, zasluge koje je Gledston uvek isticao. ⁵⁷

Moralno-hrišćansko osećanje saučestvovanja sa narodom koji je podneo velike patnje i žrtve da bi sačuvali svoju veru i slobodu bilo je podsticaj da se Tenison zainteresuje za istočno pitanje. Pesnik je, međutim, izabrao da u pesmu unese samo herojsko-epsku stranu borbe crnogorskog naroda za svoj ideal slobode.

Opređeljujući se da svoju pesmu posveti pre svega onome što je njega na kratko, u određenom istorijskom trenutku, u borbi male Crne Gore protiv moćne turske carevine, zainteresovalo kao homerovski podvig herojstva, Tenison je u formalnom pogledu pronašao adekvatni izraz za to opredeljenje — herojsko-lirski pesnički izraz. Izabrao je formu soneta, a napisao je pesmu u duhu herojske ode. Strogo određena forma, utvrđenog metra i rime, omogućila je pesniku da ispeva pri-

⁵⁷ Gledston je jedan od prvih, ne samo u Engleskoj već i u Evropi, koji je smatrao da slovenskim narodima treba odati priznanje što su, snažno se suprotstavljajući Turcima, sprečili njihov dublji prodor u Evropu: »Uostalom, za nas je i vreme da ravnodušnost i prezrenje, sa kojim smo do sada gledali na ovo polje istorije, zamenimo razumnijim i poštenijim osećanjima blagorodnosti; jer su ova, poglavito slovenska, plemena bila ta što dočekaše i oslabiše svežu snagu strahovitog talasa, koga je talog samo prešao bio Dunav i Savu, pa umalo što nije sa Mađarskom preplavio i Austriju i Poljsku... Sloveni su dakle bili ti što, bez pomoći zapada, skratili polet otomanskoj navali u toj meri da su je posle jevrejske kombinacije mogle savladati«. (*Nav. delo*, str. 169).

godnu, svečarsku pesmu savršenog spoljnog oblika. Dostojanstveni jampski deseterac i najstroža shema rima vanja koju poznaje sonetski obrazac dali su okvir u kojem je Tenison ostvario dinamičnu unutrašnju strukturu. Služeći se antitezom kao osnovnim idejnim i stilskim principom, a postižući tonsku i ritmičku raznolikost određenim sintaktičkim i metričkim inovacijama, Tenison je uspeo da stvori pesmu koja po svom umetničkom utisku nadraža kratkotrajni trenutak svoje političke inspiracije.

4. SONET MONTENEGRO — U NAŠIM PREVODIMA I NAŠOJ KULTURNOJ ISTORIJI

Sonet *Montenegro*, koji je Tenison objavio u maju 1877. godine u Engleskoj, istog meseca preveo je na srpski i objavio u novosadskom listu *Zastava* Ljubomir P. Nenadović. U crnogorsko-turskom ratu, vođenom od 1876—1878, kojem je Tenison posvetio svoju pesmu, Nenadović, i sam pesnik, bio je učesnik — izveštač sa fronta. U napisu *Sa bojnog polja*, Nenadović iz Danilovgrada piše: »Nemajući ratnih novosti saopštavam vam u ovom dopisu jednu lepu pesmu koju je Crnogorcima napisao g. Tenison, sada prvi i najčuveniji engleski pojeta. Ona je prvi put izašla štampana u Londonu u engleskom listu što se zove »Devetnajesti vek«, — a zatim preštampana je u druge engleske novine »Severni eh«, odakle sam je pomoću g. Stilmana, korespondenta »Tajmsa«, preveo i koja će se tim više dopasti srpskim čitaocima kad se toliko dopala Englezima. Tenison je sad najmiliji engleski pesnik.⁵⁸

Šta je navelo Nenadovića da tako brzo »prevodi-laki reaguje na pojavu jedne engleske pesme o Crnogorcima? Nenadović, veliki evropski putnik, poznao je Englesku, u njoj je na kratko i boravio, ali to će biti jedina zemlja iz koje neće napisati nijedno svoje

⁵⁸ Lj. P. Nenadović, *Sa bojnog polja*, »Zastava«, 1877, br. 76, str. 1.

putopisno pismo. Iako ljubitelj Bajrona,⁵⁹ za Englesku svoga doba Nenadović neće naći nijednu dobru reč, budući da ona za njega predstavlja, kako se to vidi iz uzgrednih zapazanja u njegovim *Pismima iz Nemačke*, oličenje nehumane, kolonijalne politike i hladnog, materijalističkog pogleda na svet.⁶⁰ Bilo je, međutim, dovoljno da on u jednoj engleskoj pesmi prepozna onaj njemu svojstven, romantičarski žar oduševljenja za herojstvo crnogorskog naroda, pa da odmah pronađe valjan razlog da tu pesmu predstavi ondašnjoj čitalačkoj javnosti.

Od svih naroda koje je poznao i o kojima je pisao u svojim putopisnim pismima iz Italije, Nemačke, Švajcarske i Pariza, sigurno je da je Nenadović najviše voleo Crnogorce. Boraveći u Crnoj Gori i ranije, on je, posle dugih i zamornih putovanja po Evropi, došao u Crnu Goru ponovo 1874. godine, da bi u njoj ostao sledeće četiri godine, pa je tako kao neposredni svedok crnogorsko-turskog rata, bio u mogućnosti da izbliza upozna ne samo ratno junaštvo Crnogoraca već i njihov način života, njihove naravi i običaje, njihove moralne i ljudske norme. Zavolevši Crnu Goru »dvostrukom ljubavlju i kao srpski patriot i kao romantičarski pesnik«,⁶¹ Nenadović joj je posvetio mnoge svoje prigodne, rodoljubive pesme (*Novi uskok*, *Gruda zemlje*, *Junački odgovor*, *Selim-paša*, *Ostrog*, *Nikšić*, *Ranjeni Crnogorac*) i jedno od svojih najboljih dela, putopisnu knjigu *O Crnogorcima*. Pisana živo i zanimljivo, žanrovski raznoliko, stilski iznijansirano, ova knjiga, u kojoj se na svakom mestu dâ naslutiti herojski lik Crne

⁵⁹ Miodrag Popović u knjizi *Romantizam II* (Nolit, Beograd 1972, str. 235) piše: »Od Engleske Nenadović će prihvatiti samo Bajrona, pokušavaće da ga imitira: više u oblačenju nego u pevanju«.

⁶⁰ »To je zemlja trgovine, fabrika, dima i magle; to je zemlja gde na minut računaju i gde grožde sazri samo u staklenim kućama« (Lj. P. Nenadović, *Pisma iz Nemačke*, SKZ, kolo XXV, br. 165, Beograd 1922, str. 14)... »Niko nema takve sposobnosti kao Englezi da zauzmu tuđu zemlju i da upravljaju njima. Šesnaest miliona pravih Engleza vladaju nad trista miliona neengleza« (*Isto*, str. 25).

⁶¹ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, SKA, Beograd 1906, str. 454.

Gore, predstavlja uistinu, kako to kaže Skerlić, »delo pesničke i patriotske idealizacije«. ⁶² Verovatno da je upravo ovaj elemenat romantičarske *idealizacije*, koji se lako može prepoznati i u Tenisonovoj pesmi o Crnoj Gori, nagao Nenadovića da ovaj sonet odmah prevede i to na takav način da se našem čitaocu učini kao da čita jednu novu pesmu samog Nenadovića.

Razbijajući u potpunosti sonetsku formu originala (četrnaest deseteračkih stihova), Nenadović u prevodu stvara pesmu sa dvostruko većim brojem stihova, raspoređenih u sedam strofa — sedam osmeračkih katerena. ⁶³ Imamo li u vidu da je ovaj naš pesnik u svojoj

⁶² Isto, str. 454.

⁶³ »Uzdigli se Crnogorci
Gde još gorštak bio nije,
Na visinu, gde se njihov
Suverenski or'o vije.

Svoju veru i slobodu
Nedirnute sačuvali,
Hrabri, čisti — pod oružjem
Na visini s' održali.

Vrletni su gorski klanci
Al' su hitre noge njine,
Turci nigde ne prodreše
U krševе i planine.

Posrćući beži Turčin
Koji nije poginuo;
I krvavi turski mesec
Pred njima je uštapnuo.

O, — najmanji med' narod'ma
Tron rapavi od kamena! —
Što odbijaš rod Islama
Kroz vekove od vremena.

O, velika Crna Goro,
Otkad na tom mestu stojiš,
Te oblake na se vučeš
I oluje strašne lomiš:

Jošte nigde bilo nije
Takvog soja od junaka,
Nit je bilo dosad igde
Tako silnih još gorštaka!»

(Objavljeno bez naslova, »Zastava,
1877, br. 76, str. 1)

poeziji najrađe koristio osmerac, a da je svoje stihove često organizovao u strofe od četiri stiha, poverovaćemo da je on možda pozeleo da nešto od svoje tadanje, ne male slave i popularnosti »pozajmi« jednom do tog vremena u srpskim krajevima gotovo nepoznatom engleskom pesniku, ⁶⁴ da bi ga tako približio i našem čitaocu. Dovoljno bi bilo neku Nenadovićevu crnogorsku pesmu postaviti pored njegovog prevoda Tenisonovog soneta pa da se stekne utisak da je reč o dvema pesmama istog pesnika, dvema pesmama koje, šta više, pripadaju istom pesničkom ciklusu. Uostalom, uvodeći svoj prevod Tenisonovog soneta, pod naslovom *Nepobedeni*, na kraj prve sveske svojih sabranih dela, odmah iza sopstvenih crnogorskih pesama, i stavljajući samo u podnaslovu oznaku »od Tenisna prevod«, Nenadović kao da je otvoreno hteo da posvoji ovu englesku pesmu. Ovo »posvojenje« postaje još uočljivije ovom uporedbom:

»Dok Turčina jednog traje,
Kvasićemo krvlju klance,
Kidaćemo raji lance,
Rat med' nama ne prestaje«.

(Nenadović, *Ranjeni Crnogorac*)

»Ide vojska, dalje ide,
Kroz vrleti i kamenje;
Čas niz brdo dole slazi,
A čas opet gore s' penje«.

(Nenadović, *Selim-paša*)

⁶⁴ Pre Nenadovićevog prepeva soneta *Crna Gora*, na srpskohrvatski su prevedene samo tri Tenisonove pesme: *Ledi Klara Vir de Virksa*, »Matica«, 1869, sv. 35, str. 809—810; *Stre*, »Javor«, 1876, sv. 2, str. 39—42; *Mariana*, »Javor«, 1876, sv. 3, str. 73—76. Sve tri pesme preveo je s engleskog Milorad Popović-Sapčanin.

»Vrletni su gorski klanci,
Al' su hitre noge njine;
Turci nigda ne prodreše
U krševe i planine«.

(Tenison, *Nepobedeni*)⁶⁵

Šta je zapravo uradio Nenadović prevodeći Tenisona? Preuzevši od Stilmana grubi prevod pesme (Nenadović nije znao engleski), naš pesnik je prepevao ovaj sonet u toj meri slobodno da bi se moglo reći da je nastala pesma koja po svojoj osnovnoj ideji i mislima sledi original, ali koja po svom obliku i ritmu, po dužini i broju stihova, po metaforici i simboli, predstavlja novu pesničku tvorevinu. Sasvim je izvesno da Nenadović nije ni osećao potrebu da poštuje »zakone« dobrog prevodenja. Odlučivši da prepev ostvari u osmeračkim katrenima, u kojima se rimuju svaki drugi i četvrti stih, i rukovodeći se jedino principom da sačuva idejno jezgro originala o ratnom junaštvu i moralnoj veličini Crnogoraca, Nenadović je po svom nahođenju dodavao, oduzimao, sažimao i menjao, jednom rečju, prekrajao stihove.

Na prvi pogled moglo bi se učiniti da se on, budući da je udvostručio broj stihova originala, opredelio da svaki deseterački stih izvornika prevede sa dva osmeračka stiha. Nenadović, međutim, ovaj princip nije ni prihvatio ni sproveo kroz svoj prevod. Služeći se najčešće dodavanjem i parafraziranjem, on je, po potrebi svog metra i rime, i jedan jedini stih pretvarao u strofu od četiri stiha. Tako početni stih »They rose to where their sovereign eagle sails« postaje strofa: »Uzdigli se Crnogorci/ Gde još gorštak bio nije/ Na visinu gde se njihov/ Suverenski or'o vije«. Isti je slučaj i sa poslednjim stihom soneta, koji se parafrastričnom frazom, i da bi se obezbedila rima »gorštaka« — »juna-

⁶⁵ *Knjige Ljubomira P. Nenadovića*, sv. 1—13, Beograd 1881—1891; u svesci prvoj, pesma *Selim-paša* objavljena je na str. 50—57, *Ranjeni Crnogorac* na str. 100—104 i *Nepobedeni* na str. 104—105.

ka«, »razlaže« u ceo četverostih. Ponekad su leksička odstupanja bila manja kada bi Nenadović odlučio da sintaktičku celinu jedne strofe prevede takođe u okviru jedne strofe, kao što je to slučaj kada prvi tercet soneta pretvara u jedan od svojih katrena. S druge strane, Nenadović je prepevajući uzimao slobodu da u potpunosti odbaci neke stihove koji su u izvornom tekstu bili ne samo sastavni deo jedne stihovne celine već i jedne zaokružene pesničke slike. Tako u središnjem delu pesme, plastični prikaz turskog povlačenja pred hrabrim crnogorskim ratnicima Nenadović i osiromašuje proizvoljnim izmenama i osakaćuje za cela dva stiha (on u svom prepevu naprosto izostavlja sedmi i osmi stih originala).

Verovatno je i ova gruba prekrajanja Tenisonove pesme imao na umu Pavle Popović kad je, pišući o Nenadoviću kao putopiscu, dao uzgrednu, ali veoma preciznu ocenu njegovog prepeva: ... veličanstveni i metrički savršen sonet lorda Tenisona *Montenegro* izgubio je svako dostojanstvo u Nenadovićevom prevodu, kao što je izgubio i oblik soneta.⁶⁶ Svojim sudom P. Popović je zapravo ukazao na ono u čemu se Nenadović najviše ogrešio o Tenisonovu pesmu.

Prenoseći strogim sonetskim obrascem sveden broj dostojanstvenih jamskih deseteraca u dvostruko veći broj lakokrilih trohejskih osmeraca, Nenadović je u stvari razrušio svečani sklad između forme i sadržine koji je Tenison ostvario u svojoj pesmi. Koristeći se osmeračkim metrom, koji kod Nenadovića teče lako, glatko, jednoliko, u stihovima koji se u neprekinutom nizu, gotovo u monotonom ritmu, redaju jedan za drugim, naš prevodilac je gotovo u celini uništio punu i dinamičnu unutrašnju strukturu izvornika, građenu istovremeno na ekonomičnosti izraza, na stilskoj izražajnosti i sintaktičkoj raznolikosti. Pa ipak, sigurno je da je ovaj Nenadovićev prepev, upravo zbog svog lakog osmeračkog stiha, koji podseća ne samo na mnoge Nenadovićeve popularne stihove već sledi duh i ritam

⁶⁶ Pavle Popović, *Ljubomir Nenadović kao putopisac* (predgovor) u pomenutoj knjizi Lj. P. Nenadović, *Pisma iz Nemačke*, str. XLII.

naše narodne poezije, u potpunosti odgovarao sluhu i ukusu ondašnje romantičarski i patriotski raspoložene srpske publike.

Tenisonov sonet posvećen Crnogorcima, u Nenadovićevom prepevu blizak srcu našeg čoveka, bio je ponosno prihvaćen kao izraz otvorene podrške jedne velike zapadnoevropske sile, kao snažan podstrek borbenom nacionalnom zanosu. Bio je to razlog da ovaj prepev još u toku crnogorsko-turskog rata, pod naslovom *Crnogorcima* ili *Nepobedeni*, bude više puta preštampan, pa da se i kroz sledeće tri decenije pojavljuje u našoj štampi, kad god je to pogodovalo političkom raspoloženju javnosti.⁶⁷

Da je ovaj sonet imao znatan uticaj i na pojavu Zmajevog prepeva Tenisonovog speva *Enoh Arden*, svedoči sam Zmaj u predgovoru prvom srpskom izdanju ovog, u to doba u Evropi najpopularnijeg Tenisonovog dela: »Tenisona prevode i drugi narodi, koji nalaze u njemu samo velikog pesnika — a nama Srbima pokazao se on i velikim prijateljem; pa zar samo nama da ostanu nepoznata dela njegova«.⁶⁸ Sledećih godina, popularnost engleskog pesnika u našim krajevima rasla je pre svega zahvaljujući ovom rado čitanom Zmajevom prepevu, koji je u Srbiji s kraja devetnaestog veka bio dočekan kao prvorazredni kulturni događaj.

Smrt Tenisonova 1892. godine bila je povod da se engleskom pesniku posveti više kraćih, prigodnih napisa i da se ponovo skrene pažnja na njegove simpatije upućene crnogorskom narodu. Tada je, u posebno zanimljivim okolnostima, nastao i drugi prevod Tenisonovog soneta.

Čedomilj Mijatović, poznati srpski političar, istoričar i pripovedač, koji je u Engleskoj proveo više od

četrdeset godina, i za to vreme u toj zemlji u tri maha bio srpski poslanik, slikovito je prikazao, u svom dopisu iz Londona od oktobra 1892. godine, s kakvim dubokim pijetetom je cela Engleska ožalovala svoga tada najvećeg pesnika.⁶⁹ Dva meseca kasnije, Mijatović je iz Londona uputio u Kotor pismo Jovanu Sundečiću, pesniku i bliskom saradniku kneza Nikole, u kojem je, saopštavajući mu potrebu da se biblioteka Britanskog muzeja obogati još nekim crnogorskim delom, posebno pesničkim delima kneza Nikole, izrazio i svoju posebnu želju da se crnogorski narod na pogodan način oduži seni preminulog pesnika: »Kad ono preminu Tenison, engleski Poeta Laureatus, koji god. 1877. napisao Odu Crnogorcima, htediti da pišem Njegovom Visočanstvu da u ime Crnogoraca pesmom položi venac na grob onom velikom pesniku. Ali se ustručavam. Nego neće nikada pozno biti da to učini Knez-pesnik, ili ako ne On, a ono — pesnik Sundečić. Imalo bi to i svoju političku dobru stranu.«⁷⁰

Ovako je započela četvoromesečna prepiska između Čedomilja Mijatovića i Jovana Sundečića, prepiska u kojoj je došla do izražaja kako želja Mijatovićeve da dâ još jedan prilog srpsko-engleskim kulturnim i političkim vezama, čijem je negovanju posvetio dobar deo života, tako i Sundečićeva spremnost da pomogne u tome da se slava Crne Gore još jednom oglasi u svetu. Kao i većinu srpskih romantičara, posebno pripadnika omladinskog pokreta, Mijatovića i Sundečića vezivale su za Crnu Goru ne samo lične simpatije već i njihove stvaralačke sklonosti. Mijatović je sa velikim oduševljenjem, u sklopu srednjovekovne srpske istorije, izučavao i crnogorsku, posebnu genealogiju porodice Balšić, a svoje istorijske pripovetke *Serdar Mitro* i *Siromahi Marko* vezao je tematski za crnogorsko podneblje. Sundečić je svoju stvaralačku najplodniju deceniju (1864—74) proveo na Cetinju, kao sekretar kneza Nikole,

⁶⁹ Čedomilj Mijatović, *Dopis iz Londona* (Smrt Alfreda Tenisona), »Trgovinski glasnik« 1892, br. 108, str. 1.

⁷⁰ *Stara pisma — Čeda Mijatović i Jovan Sundečić*, »Zapisi«, 1938, knj. XIX, str. 222.

⁶⁷ Nenadovićev prepev objavljen je u »Srpskoj zori«, 1877, sv. 6, str. 143; ponovo u »Srpskoj zori«, 1878, sv. 9, str. 48; u »Braniku« 1898, sv. 62, str. 1. Pod naslovom *Nepobedeni*, kako se javlja i u Nenadovićevim sabranim delima, Tenisonova pesma objavljena je u »Trubi«, 1908, sv. 37, str. 1, u »Glasniku Podmlatka Crvenog krsta«, 1925—26, br. 1, str. 4.

⁶⁸ Zmaj-Jovan Jovanović, u predgovoru pisanom novembra 1879. za knjigu: Alfred Tenison, *Enoh Arden*, Izdanje Stamparije A. Pajevića, Novi Sad 1880, b.s.

ispevavši u to doba kao »zanosni glasnik slave i junaštva kršne Crne Gore«⁷¹ svoje poznate pesme *Crnogorac*, *Majka Crnogorka*, *Petrovdan na Cetinju* i epsko-lirske pripovetke *Kula Baja Pivljanina* i *Anđelija Kosića*. Tim je zanimljiviji podatak da Sundečić nije znao za Tenisonov sonet niti za Nenadovićev prepev,⁷² već je, odlučivši da sâm napiše stihove u pomen engleskom pesniku, zatražio od Mijatovića da ga pobliže upozna sa ovom Tenisonovom pesmom. Četiri meseca nakon prvog Mijatovićevog pisma, u cetinjskoj *Prosvjeti*, čiji je glavni urednik upravo tada bio Sundečić, objavljeni su u napisu *Čast za čast*, Tenisonov sonet u originalu,⁷³ Mijatovićev prevod soneta i Sundečićev *Vijenac na grob Okrunjenome Pjesniku Alfredu Tenisonu*.⁷⁴ Sa željom da bar ukratko upozna svoje sunarodnike sa ovim njima naklonjenim velikim evropskim pesnikom, Sundečić u ovom napisu prenosi i deo Mijatovićevog pisma: »Tenison je najmuzičniji engleski pesnik ovoga veka, i njegov spev »Vitezovima okruglog stola« pun je neoce-njivih lepota. To što je uzor-vitezova svoga naroda, pe-snik *Idila o kralju* (*Idylls of the King*), pevao i odu crnogorskim vitezovima, daje ovoj dva puta veći ugled.«⁷⁵

Svestan velikog političkog i pesničkog ugleda Tenisonovog soneta, Mijatović, međutim, nije umeo da pre-

nese »muzičnost« pesnikovog stiha. Poznat i u svoje vreme po svom stilu veoma cenjen prozni pisac, Mijatović je sačinio, kako sam kaže, »rečimični« prevod Tenisonovog soneta.⁷⁶ Rađen u trenutku, po potrebi trenutka, sa jedinom »privatnom« svrhom da Sundečića upozna sa sadržinom originala, ovaj Mijatovićev prevod leksički u velikoj meri verno, ali pesnički neuglađeno, prenosi smisao Tenisonovog soneta. Da li su samo neposredna obaveza da se što pre sačini naručeni prevod, odnosno brzina prevođenja, bili uzrok pojavi nedorađenog, »rečimičnog« prevoda Tenisonove pesme? Dobar znalac engleskog jezika, koji je, među mnogim delima, svoje znanje ovog jezika ponajbolje dokazao prevodom klasičnog, remek dela engleske književnosti, Banjanovim *Putovanjem poklonikovim* i svojim memoarima napisanim na engleskom (*The Memoirs of a Balkan Diplomatist*), Mijatović, međutim, nije imao nikakvih pesničkih sklonosti; on nije nikad pisao stihove niti je prevodio stihove sa stranog jezika. Bio je to još jedan razlog da ovaj naš pisac, zadržavajući samo grafički oblik pesme od četmaest redova, prevede Tenisonov sonet, u smislu rečenične fraze, prozno razučeno i ponegde gramatički nečisto, a ritmički i metrički sasvim slobodno, nepoetski.

Verovatno je želja da u ovaj prevod unese nešto poetičnosti, ili bar nešto od one stilske kićenosti koja je tako bogato krasila njegove prozne tekstove, navela

⁷⁶ »Izdigli su se u visinu na kojoj njihov carski orao jedri, / Držahu veru svoju, i slobodu svoju na visini, / Čistog srca, živeć sirotinjski, divljačno, oružani i dan i noć / Nasuprot Turčinu, kojega upad nigde ne pokušava da se puža / Uz stremenite klance, a da mu se noga ne oklizne, / Te crven od krvi polumesec posrće nazad iz borbe, / Ispred njihovih neustrašivih stotina, hiljada (Turaka) / s posramljenim licem begaju niz stenje i kroz palisade: / O najmanji među narodima! Surovi, stena-prestole / Slobode! Junaci što suzbijate roj / Turskoga Izlama za pet stotina godina. / Velika Crna Goro! Nikad od kad tvoji / Crni visovi privlače oblak i razbijaju buru / Junačniji gorštaci nisu dahom dihalili«.

(U pismu Sundečiću, Mijatović je naslovio svoj prevod »Rečimični prevod Tenisonova Soneta Crnoj Gori«, *Stara pisma-Ceda Mijatovića i Jovan Sundečić*, str. 224).

⁷¹ Marko Car, *Moje simpatije*, III (studija Jovan Sundečić), Dubrovnik 1904, str. 22.

⁷² U belešci za svoj tekst *Čast za čast* (»Prosvjeta« [Cetinje] 1892–93, sv. 6, str. 221–223), Jovan Sundečić piše: »Doznao sam da je ovaj Tenisonov »Sonet« Crnogorcima, preveo na krasne srpske stihove naš vrijedni i proslavljeni Srbo (Ljubomir Nenadović), ali meni nije do ruku dolazio taj Srbov prijevod«.

⁷³ Prisustvo velikog broja štamparskih grešaka u Tenisonovom sonetu objavljenom u originalu svedoči o tome da je engleski jezik bio u to vreme gotovo nepoznat crnogorskom čitaocu, pa i samom uredništvu cetinjske »Prosvjete«.

⁷⁴ U knjizi *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku* Snežana Kićović-Pejaković ne pominje nijedan prevod Tenisonovog soneta izuzev Nenadovićevog, pa ni Mijatovićev prevod ove Tenisonove ode Crnogorcima niti Sundečićevu odu Tenisonu, iako ova dela, nastala krajem XIX veka, ulaze u razdoblje koje autor proučava.

⁷⁵ Jovan Sundečić, *nav. delo*, str. 221–222.

Mijatovića da u svom »rečimičnom« prevodu u više mahova upotrebi neku opisnu sintagmu ili neobičnu i zvučnu reč umesto jednostavne, pažljivo odabrane reči koju sadrži original. Ovom potrebom za slikovitošću moglo bi se objasniti i ono mesto u prevodu kada se umesto lapidarno iskazane karakterizacije Crnogoraca trima epitetima, javljaju opisne sintagme »čista srca, živčani sirotinjski, divljačno«. Ili kada u prikazu bega turske sile »niz litice i kroz doline« (»down the crags and through the vales«) Mijatović upotrebljava slikovitu frazu »niz stenje i kroz palisade«, konisteći zvučnu, ali pogrešnu reč »palisade«, koja podrazumeva i sasvim određeni objekat — koljem ograđeno poljsko utvrđenje. Da je postojala mogućnost da Mijatović, uz malo više brižljivosti, sačini daleko lepši slobodni prevod svedoči ono mesto u kojem je on uspeo da se domiši preciznosti i sjaja izvornika. U prevodu fraze »*Rough rock-throne of Freedom*« (»Surovi stena-prestole Slobode«) Mijatović je uspeo ne samo da upečatljivo prenese snagu ove slike već i da očuva i naglasi aliteraciju stiha.

Ovaj u celini sintaktički nedorađen i pesnički neuglađen prevod postaje daleko zanimljiviji kada se uoči njegovo mesto u istoriji srpsko-engleskih književnih i kulturnih veza. Upravo Mijatovićev prevod Tenisonove ode Crnogorcima poslužio je srpskom pesniku Sundečiću kao neposredni podsticaj i sižejna osnova za njegovu odu posvećenu Tenisonu. Kao što je Nikola Jovanović-Amerikanac, koji je pod naslovom *Apoteoza Crnoj Gori* preveo na srpski Gledstonovu studiju o Crnoj Gori, pokrenuo i akciju da srpski narod sastavi *Adresu zahvalnosti*, koju je on maja 1880. godine lično predao engleskom državniku,⁷⁷ tako je i Sundečić, desetak godina kasnije, podstaknut Mijatovićevim prevodom Tenisonove pesme posvećene Crnoj Gori, uzvratilo zahvalnost engleskom pesniku svojom pesničkom pohvalom.

⁷⁷ O svom susretu sa Gledstonom, kada je engleskom državniku predao *Adresu zahvalnosti*, Nikola Jovanović-Amerikanac napisao je brošuru *Gledstonov prijem Srpske adrese*, Pečatnja Ivana Vodicke, Zadar 1881.

Sundečićev »pesnički venac«⁷⁸ mogao bi se posmatrati kao jedna pesma sastavljena od tri strofe sonetskog oblika, ili kao tri soneta, međusobno povezana,

78

Velik pjesnik visoko se diže;
Leti nebom kao orlo sivi:
Pa s visine sunašću najbliže
Viteštvu se Crne Gore divi,
Što slobodu pokraj vjere njiži,
Što pred silom varvarskom ne liže,
Što sirački čista srca živi,
Tě do slave zamašite stiže. —
On te, Goro, još Velikom glasi,
Oštra stjenja ma najmanja da si
Tron slobode među narodima:
»N'jesu — kliče — hrabriji gorštaci
»Još disali, — otkad se oblaci
»O tvojima pršte visovima!...«

Tvrda Goro!.. taj velikan vrli,
Što te vinu iznad svakog trona:
Tenison je; — pjesnik neumrli:
Velja slava gordog Albiona...
Njega sada hladna raka grli;
No zanago ne može ni ona,
Dok je sv'jeta, svalit u prah pri
Uspomenu diva Tenisona.
Dě se, Goro, i ti duhom vni
Okeana k silnoj vladavini:
Harnom dušo pāni na tū raku;
Klikni klikom: »Kostima pjesnika
»Duhovita, umna i velikā
»Bože podaj srodnu zemlju lāku!..

»Podaj Bože!.. i pokreni grudi
»Pjesnikova zorna zavičaja:
»Neka poznā da i drugi ljudi
»Ljube grudu svog rođenog raja;
»Tě nek budu prijaznije čudi
»Spram Slovenstva i slovenskog kraja,
»Neka sudbu sretniju im žudi
»Punu svakog narodnoga sjāja!..
»Tenisone!.. oh! iz groba toga
»Kazuj svojim, — da Slovenstvo c'jene,
»Kao što si ti c'jenio mene!..
»Slovenstvo je srca plamenoga,
I u vodu i vatru srće;
Dā li vjeru: — vjerom ne obrće...«

Jovan Sundečić, nav. delo, str. 222—223.

koja čine jednu pesničku celinu. Prva strofa (sonet) u sadržinskom smislu i u pesničkom postupku neposredno se nadovezuje na Tenisonov sonet. Ona u stvari predstavlja parafrazu Tenisonove ode Crnogorcima, u kojoj se mogu prepoznati i neke pesničke fraze doslovno preuzete iz originala. Druga strofa/sonet/, ispevana kao uzvratna oda, direktno je upućena Tenisonu; tačnije rečeno, u žanrovskom smislu, ona čini spoj elementa pohvalnice (kojom se veličaju pesničke i ljudske vrline pesnikove), zahvalnice (kojom se Tenisonu iskazuje hvala zbog njegove podrške Crnoj Gori) i tužbalice (kojom se oplakuje smrt pesnikova). Treća strofa (sonet) napisana je u vidu pesničkog pamfleta. U njoj Sundečić, iskazujući svoje političko opredeljenje daleko određenije, poziva britanski narod, da, ugledajući se na svoga barda Tenisona, i sam pokaže više blagonaklonog interesovanja za sudbinu slovenstva u celini.

Zanimljivo je da se i u ovom »pesničkom vencu« mogu pronaći karakteristične odlike Sundečićevog pesničkog i političkog bića. Veštom versifikatoru, koji je sa lakoćom sklapao stihove i rime, Sundečiću nije bilo teško da naniže veći broj stihova u emocionalno povišenom, patetičnom tonu svoje prigodne, rodoljubive poezije. Za razliku od drugih srpskih romantičara, kojima je forma soneta pogotovo u celini bila strana, Sundečić je, živeći u južnim delovima naše zemlje, koji su bili pod neposrednim uticajem italijanskog jezika i kulture, bio u mogućnosti da se bolje upozna sa sonetskim oblikom. Međutim, sastavljajući sva tri soneta sa tri različite sheme rimovanja, Sundečić, zakleti borac protiv »talijanštine«, nastojao je pre svega da u njim unese duh našeg narodnog pevanja, ne samo izborom metra (epski deseterac) već i izborom leksike, korišćenjem starih slovenskih reči i kovanica arhaičnog zvuka.

Pesnički zanimljivi jedino po tome, ovi stihovi, lišeni značajnijih umetničkih vrednosti, ukazuju i na ono karakteristično političko opredeljenje Sundečićevo, po kojem je on u istoriji naše književnosti ostao daleko poznatiji nego po svojoj poeziji. Žarko privržen bratstvu Srba i Hrvata, Sundečić je sebe rado nazivao »Slavjanom«, koristeći svaku priliku da propoveda ide-

ju slovenstva. Na tu, ponekad i preterano naglašenu crtu slovenstva, prisutnu i u pesmi posvećenoj Tenisonu, skrenuo je Sundečiću pažnju Mijatović u svojoj oceni ove pesme: »Sonet vam je vrlo krasno ispao, osobito u prvome delu; poslednja strofa mi se manje sviđa ne sa estetičkog pogleda, koliko što se bojim da nam se ne kaže da polažući venac na grob pesnika prijatelja Crne Gore mi gledamo da i tom prilikom apelujemo na Britaniju da Slaviji prijateljsku ruku pruži. Može nekome da se učini da je i venac spleten ne samo iz poštovanja prema pesniku i prijatelju, nego još, iako uzgred, da se politički neki cilj postigne.«⁷⁹ Naučivši se obazrivosti i opreznosti u diplomatskoj službi, Mijatović, koji je želio da Sundečićeva pesma ima političkog odjeka, nije ipak hteo da taj politički zvuk bude i jasno prepoznatljiv.

Zanimljiv prevashodno kao pesnički kuriozitet, ovaj Sundečićev sonet predstavlja verovatno jedinu pesmu koju je neki naš pesnik posvetio engleskom pesniku, i koja je neposredno posle svog nastanka doživela da bude prevedena na jezik pesnika kome je posvećena. Obećanje koje je Mijatović u jednom pismu dao Sundečiću: »Ako bi vi što seni Tenisonovoj napisali, pošljite mi da to i ovde ovdašnjem svetu spriopštimo«,⁸⁰ on je ispunio. Sundečićev sonet prevela je na engleski Mijatovićeva žena, Engleskinja Elodi Loton, koja je u dugogodišnjem negovanju srpsko-engleskih kulturnih veza bila najprilježniji i najprivrženiji saradnik svome mužu. Ovaj prevod objavljen je u časopisu *Life* 1893. godine pod naslovom *A Montenegrin Tribute (Crnogorski hvalospev)*.⁸¹

A u časopisu *Eastern and Western Review*, koji je po svojoj osnovnoj uređivačkoj koncepciji bio zamišljen kao »most« za zbližavanje i bolje upoznavanje Istoka i Zapada, a među čijim stalnim saradnicima je bio

⁷⁹ *Stara pisma*, nav. delo, str. 225.

⁸⁰ *Isto*, str. 223.

⁸¹ O ovom prevodu Elodije Loton koji je objavljen u časopisu »Life« (1893, br. 711), cetinjska »Prosvjeta« (1892–93, sv. 12, str. 470) donela je kratku belešku sa ovim rečima zahvale prevodiocu: »Od nas joj lijepa hvala, a u Srpstvu joj bila vječna slava«.

i bračni par Mijatović, Elodi Loton Mijatović je istog meseca (oktobar 1892) kada je umro Tenison objavila prigodnu pesmu *In Memoriam*,⁸² posvećenu preminulom pesniku, a već naredne godine aktuelni politički članak o Crnoj Gori,⁸³ u kojem je na samom početku predstavila Tenisona i Gledstona kao »iskrene prijatelje i verne obožavaoce« hrabrog crnogorskog naroda. Na taj način ona je opisala pun krug »literarnog posredovanja« oko jednog idejnog središta (Crna Gora), povezujući međusobno na krivulji tačke interliterarnih veza: Tenison — Gledston — Čedomilj Mijatović — Sundečić — Elodi Loton Mijatović — Tenison.

Godine 1896., poznati hrvatski anglista Vladoje Dukat, u kraćem napisu pod naslovom *Englezi o Crnoj Gori*, pominje ponovo Tenisonovu i Gledstonovu »apoteozu« crnogorskom narodu, ističući da su one stekle veliku popularnost zahvaljujući slavim imenima svojih autora. Ono što ovom napisu daje posebnu draž jeste podatak koji ukazuje na vremenski dublje, narodske korene engleskog interesovanja za Crnu Goru: »Englezi već odavna vole Crnogorce, štijući u njima nepobjedive brđane koji su kroz vjekove prkosili turskoj sili. Jedna pučka pjesma koja se dugo pjevala u Londonu, slavi uvelike jedini kutić na istoku »kojega nije nikad gazilo tursko kopito.«⁸⁴

Druga decenija dvadesetog veka, ispunjena događajima koji donose krupne istorijske promene u životu svih južnoslovenskih naroda, razdoblje je u kojem je Tenisonov crnogorski sonet, u novim prevodima, postao ponovo blizak srpskom čitaocu. Prvo je 1913. godine, u vreme balkanskih ratova, kada su crnogorski ratnici ponovo sticali slavu kao ratni saveznici srpskog naroda u borbi za konačno oslobođenje od Turaka, književni istoričar i docent Beogradskog univerziteta Vojislav Jovanović-Marambo uvrstio svoj prevod Tenisono-

⁸² Elodie L. Mijatovich, *In Memoriam. Alfred Tennyson*, »The Eastern and Western Review«, vol. II, No. 5, October 1892, pp. 412—413.

⁸³ Elodie L. Mijatovich, *Montenegro*, »The Eastern and Western Review«, vol. III, No. 2, January 1893, pp. 145—148.

⁸⁴ Vladoje Dukat, *Englezi o Crnoj Gori*, »Narodne novine«, 1896, br. 205, str. 4.

ve pesme u *Srpsku čitanku za treći razred srednjih škola*. Zahvaljujući ovoj čitanci, koja je doživela desetinu izdanja, generacije beogradskih školaraca bile su u mogućnosti da se upoznaju sa Tenisonovim simpatijama upućenim jednom našem narodu. U kratkoj uvodnoj belešci o životu i radu engleskog pesnika, Marambo pominje i istorijske okolnosti u kojima je Tenison, kada je engleska vlada vodila prijateljsku politiku prema Turskoj, »podigao svoj glas, napisavši svoj lep sonet *Crna Gora*«.⁸⁵

Za razliku od Nenadovićevog i Mijatovićevog prevoda Tenisonov sonet u Marambovljevom prevodu ne zadržava više ni grafički oblik pesme.⁸⁶ Ispisan u dve prozne celine, od kojih se prva sintaktički poklapa sa celinom dvaju katrena a druga sa celinom dvaju terceta, ovaj prevod, slično Mijatovićevom, ukazuje na to da ni Marambo nije bio sklon pisanju stihova, ali da je već tada dobro vladao engleskim jezikom. Jovanović, koji je među drugim evropskim gradovima studirao književnost i u Londonu, još pre nego što je preveo Tenisonov sonet, objavio je nekoliko uporednih članaka o srpsko-engleskim književnim vezama i 1908. godine, kao dvadesetčetvorogodišnji mladić, kapitalno delo za izučavanje naših i engleskih političkih odnosa *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi* (1481—1906). Verovatno da je i ova bibliografija, u kojoj Crna Gora zauzima značajno mesto, dala povoda Jovanoviću da prevede Tenisonov sonet kao još jedan,

⁸⁵ Dr. Vojislav Jovanović-Marambo i Miloš Ivković, *Srpska čitanka za treći razred srednjih škola*, Beograd 1913, str. 205.

⁸⁶ »Uzdigoše se na visine u kojima kruži njihov kraljevski orao, i tu za svagda sačuvaše svoju veru i svoju slobodu: neokaljani ničim, zadovoljni malim, naoružani i dan i noć protiv Turčina. Nikada nije tuđinska najeza prošla njihove stirme klance: noga je poklecala i crvenom krvlju obojen Polumesec posrćući vraćao se iz boja; pred neustrašivim stotinama hiljade su bežale pognuto niz litice i kroz dolove.

O najmanji među narodima! hrapavi kameni prestole Slobođe! ratnici koji ste pet vekova odbijali silne rulje turske! Velika Crna Goro! Nikada, otkako tvoji suri vrhovi paraju oblake i lome olujine, nikada disalo nije pleme moćnijih gorštaka od tvojih«.

(Pod naslovom *Crna Gora* prevod objavljen u *Srpskoj čitanci*..., nav. delo, str. 205).

poseban dokaz interesovanja zapadne Evrope za sudbinu balkanskih naroda.

U poređenju sa Mijatovićevim prevodom koji, iako »rečimičan«, deluje po svom izrazu i leksici kićenije i arhaičnije, Jovanovićev prevod, koji nema nikakvih pesničkih pretenzija, jednostavan je, smiren i jasan u svom proznom izrazu. Pa ipak, on pati od svih onih nedostataka koji se javljaju kada se jedna savršena poetska forma liši pesničkih ukrasa — stiha, rime i ritma, pa se samo ono što ostaje, sadržina — prenese u prozi. U Jovanovićevom prevodu pripovednog tona, u kojem je ceo prvi deo prenet u prošlo vreme, uništena je sva ekspresivnost i dramatičnost izraza u prikazu tursko-crnogorskog sukoba. S druge strane, za Marambovljevo ogrešenje o leksičku vernost originala, koje se primećuje u karakterizaciji Crnogoraca, moglo bi se reći da je namerno. U skladu sa romantičarskom, idealnom koncepcijom vrlina crnogorskog naroda, Marambo će iz Tenisonove karakterizacije odbaciti epitet *savage* (»divlji«), ali će pozitivnim odrednicama *chaste* i *frugal* pojačati značenje prevodeći ih kao »neokaljanim ničim« i »zadovoljni malim«.

Odajući priznanje Jovanoviću i M. Ivkoviću što su unošenjem Tenisonovog soneta o Crnoj Gori u gimnazijske čitanke doprineli njegovoj popularizaciji, i što je i drugim priložima u tim čitankama »obraćena na više mjesta lijepa i bratska pažnja Crnoj Gori«, uredništvo *Cetinjskog Vjesnika* preštampano 1913. godine u svečanom, božićnjem broju Marambovljev prevod Tenisonove pesme.⁸⁷ U septembarskom broju lista *Balkan* iz 1925. godine, posvećenom uspomeni na Njegoša, među mnogobrojnim prigodnim napisima, naći će se ponovo i Marambovljev prevod pod naslovom *Crnoj Gori — oda*.⁸⁸ Iako je Tenisonov sonet u Marambovljevom proznom prevodu izgubio pesničku draž i lepotu, on će i u takvom prevodu, postajući obavezno školsko štivo, doživeti u našim krajevima veliku popularnost.

⁸⁷ Alfred Tenison, *Crna Gora*, »Vjesnik« [Cetinje], 1913, br. 100, str. 3.

⁸⁸ Alfred Tenison, *Crnoj Gori — Oda*, »Balkan«, 1925, br. 256, str. 2.

U burnoj drugoj deceniji dvadesetog veka, koja je pored balkanskih ratova donela i prvi svetski rat, a 1918. godine i stvaranje države Jugoslavije, odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, javlja se još jedan prevod Tenisonovog soneta. Njegova pojava je usko povezana sa političkim prilikama u kojima se tada našla Crna Gora. Kad je Austro-Ugarska 1916. godine okupirala Crnu Goru, kralj Nikola je sa svojim saradnicima izbegao u inostranstvo, a novembra 1918. godine, Crnogorska velika skupština u Podgorici, zbivši sa prestola dinastiju Petrović-Njegoš, proglasila je ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i drugim južnoslovenskim zemljama. Saglasno sa stvaranjem jugoslovenske države, Engleska je ipak iz akta priznanja izuzela Crnu Goru, želeći da o njenoj sudbini odluče savezničke velike sile. Verovatno da je ovakvo britansko interesovanje za Crnu Goru ohrabrilo kralja Nikolu i njegove istomišljenike u nadi da će Crna Gora zadržati oblik samostalne kraljevine. Pojava Tenisonovog soneta posvećenog slobodarstvu crnogorskog naroda u *Državnom kalendaru Kraljevine Crne Gore* za 1918. i za 1920. godinu, koji je upravo tada izlazio u Parizu, mogla je da se protumači i kao znak crnogorske zahvalnosti za englesku političku podršku.

Poneseno nacionalnim zanosom o izuzetnoj istorijskoj veličini crnogorskog naroda, uredništvo Kraljevskog kalendara objašnjava, u uvodnoj belešci, da je Crna Gora svojom junačkom borbom u drugoj polovini devetnaestog veka skrenula na sebe pažnju cele evropske javnosti, što je dovelo do toga da »čitava književnost bude napisana o Crnogorcima, o njihovu čojstvu i junaštvu«.⁸⁹ Potkrepljujući tvrdnju o tome štampanjem pregršti misli viđenih ljudi Evrope i naših krajeva koji su pisali o Crnoj Gori sa ljubavlju i poštovanjem, uredništvo izdvaja Tenisona pohvalom da je on svojim »divnim stihovima« dao »klasičan izraz tadašnjem opštem divljenju Crnoj Gori i Crnogorcima«.⁹⁰

⁸⁹ O *Crnoj Gori*, »Državni kalendar Kraljevine Crne Gore«, Pariz 1918, str. 86.

⁹⁰ Isto, str. 86.

Tako su Tenisonovi stihovi, u originalu i u prevodu, dva puta objavljeni na počasnom, uvodnom mestu napisu pod naslovom *Crnoj Gori — iz knjige besmrtnosti*.

Prevodilac Tenisonovog soneta bio je Petar Bogdanović, istoričar književnosti i gimnazijski profesor, rodom iz Vojvodine, koga je za Crnu Goru vezivalo njegovo službovanje na Cetinjskoj gimnaziji, a još mnogo više period od 1915. do 1920. godine, koji je proveo delom u Švajcarskoj i Parizu u službi crnogorske vlade, a delom u Kanu i Antibu kao sekretar kralja Nikole. Bliska saradnja sa kraljem Nikolom i njegovim saradnicima dala je povoda Bogdanoviću da svoje znanje engleskog jezika upotrebi, u jednom istorijskom trenutku, za prevođenje Tenisonove ode Crnoj Gori, koja je tada mogla imati poseban politički i diplomatski značaj. Da je Bogdanović bio i mnogo šire zainteresovan za engleski jezik i književnost svedoči ne samo godina dana (1921) koju je proveo u Engleskoj već i njegov prevod čuvenog Tvenovog romana *Toma Savijer* (objavljen 1927. g.), a naročito njegova *Beležnica engleska*, koja se čuva u rukopisnom odeljenju Matice srpske, i na osnovu koje bi se moglo pretpostaviti da se Bogdanović ozbiljno pripremao da napiše istoriju engleske književnosti.

Bogdanovićev prevod Tenisonove ode Crnogorcima, slično Mijatovićevom i Marambovljevom, slobodan je prevod,⁹¹ nastao po potrebi političkog trenutka. Lišen

⁹¹ »Uzdigli su se do visina, do kojih uzleću njihovi carski orlovi,

i na tim visinama očuvali su svoju vjeru i svoju slobodu, u vrlini i čojstvu, smjelo pod oružjem i danju i noću protivu Turčina, koji nasrtaše ali nigda ne prodiraše u njihove lomne klance, no mu se trag gubljaše i krvav Polumjesec se sa bojnog polja vraćaše. Pred stotinama neustrašivih bezobzirce bježahu hiljade niz stijene i kroz doline.

O najmanji narode među narodima! Tvrdi kamen-prijestole Slobode! Borci, koji petsto ljeta suzbijaste jata islamova Velika Crna Goro! otkako se god o tvoje crne gore lome oblaci i viori, nigda nije živio soj silnijih gorštaka«.

(Prevod bez naslova objavljen u »Državnom kalendaru Kraljevine Crne Gore«, 1918, str. 86.)

sonetske forme, Tenisonovoj pesmi u Bogdanovićevom prevodu ostavljena je jedina mogućnost, slično prethodnim slobodnim prevodima, da što vernije prenese onaj leksički, tekstualni sloj izvornika, i da bar donekle sačuva unutrašnji ritam soneta. Uslov za tekstualnu vernost originalu Bogdanovićev prevod u osnovi zadovoljava. Izvesna leksička odstupanja mogu se protumačiti na dva načina. To što je, na primer, u opisu povlačenja turske vojske frazu »but his footstep fails« Bogdanović preveo sa »no mu se trag gubljaše«, daje ovom opisu značenje koje mu nijedan prevodilac soneta nije dao, mada se ovo značenje rečnički, kada se uzme svaka reč zasebno, može i potvrditi. S druge strane, povod da u karakterizaciji Crnogoraca epitete »chaste, frugal, savage« prevede slobodno izrazima »u vrlini i čojstvu, smjelo« bio je kao i kod Maramboa čisto nacionalne, rodoljubive prirode. On ukazuje na to da je Bogdanović rado uneo ono kod nas slavljeno, tipično crnogorsko »čojstvo i junaštvo«, a da je zato još rađe odbacio ono što mu nije bilo po volji, osobine kojima je Tenison hteo da označi materijalnu oskudicu i robusnu prirodu Crnogoraca. Želeći da bar malo ritmizira svoj slobodni prevod, Bogdanović je, umesto da pokuša da prenese unutrašnju dramaturgiju zbivanja i ritam akcije u tursko-crnogorskom sukobu, dao ovoj pesmi, slično Marambou, jedan istorijski pripovedni ton, koristeći se aoristom tamo gde je u izvorniku upotrebljeno sadašnje vreme, i nastojeći da te glagolske oblike (»nasrtaše«, »prodiraše«, »gubljaše«, »vraćaše«) rasporedi tako da bar na neki način ostave utisak rimovanja. I Bogdanovićev prevod, prema uslovima u kojima se pojavio i prema izmenama koje je prevodilac uneo, bio je na svoj način pokazatelj nacionalnih i političkih interesa vremena u kojem je nastao.

Prošlo je skoro dve decenije pre nego što je objavljen nov prevod Tenisonovog soneta, u mirnodopsko vreme kada se za Crnu Goru počelo da razvija ono distancirano istoričarsko interesovanje. Društvo za proučavanje istorije Crne Gore, osnovano u Beogradu 1933. godine, raspisalo je već naredne godine konkurs za zbirku karakterističnih mišljenja o Crnoj Gori i Crno-

gorcima. Na konkursu je nagrađena zbirka Trifuna Đukića *Mišljenja o Crnoj Gori i Crnogorcima*, u koju je njen sastavljač, među mnogim priložima, uvrstio i svoj prepev Tenisonovog soneta. Zbirka je 1936. godine objavljena u tri nastavka u feljtonu *Monopolskog glasnika*, a iste godine odštampana je u zasebnoj brošuri.⁹² Želeći da našu čitalačku javnost upozna sa mišljenjima »stranaca« i »izvanjaca« o Crnoj Gori, Đukić je odlučio da ta mišljenja sredi po »izvesnim idejnim motivacijama«. Tako su mišljenja »stranaca« Gledstona, Gezmana, Milera, Gastona Rupnela, Jozefa Holečeka i »izvanjaca« Mažuranića, Ljube Nenadovića, Đure Jakšića, Sime Milutinovića, Sime Matavulja, Branka Radičevića, Zmaja i Alekse Šantića bila razvrstana u tematske podgrupe koje su se odnosile na svakodnevni život Crnogoraca, na njihove moralne i duhovne odlike, na njihovo čojstvo i junaštvo, na prošlost i budućnost crnogorskog naroda. U poglavlju pod naslovom *Apoteoza crnogorskom herojstvu* Tenisonov sonet dobio je svoje mesto među pohvalama koje su Crnoj Gori posvetili ne samo mnogi srpski pesnici već i slovenački pesnik Levstvik, Bugarin Ivan Vazov i slavni Puškin.

Tenisonov sonet prenesen je tada prvi put na naš jezik u sonetskoj formi.⁹³ Pesnik i književni istoričar,

⁹² Trifun Đukić, *Mišljenja o Crnoj Gori i Crnogorcima*, »Monopolski glasnik«, 1936, br. 1—3; nav. delo. Štampa državne markarnice, Beograd 1936.

⁹³ »Digli su se u visine, kud se dižu i šestare
Carski orli; tu su veru i slobodu sačuvali;
Ko zrak čisti, s malim moćni, spram Turčina tu su stali,
Da dan i noć u rukama drže puške i handžare!
Još nikada tuđa horda ne pregazi klance ove,
Polumesec sav u krvi s njihovih se vraća strana.
Pred njihovim stotinama, razbijene sa megdana
Hiljade su posrtale niz litice i dolove.
O najmanji od naroda, ti velika Crna Goro,
Ti, prestole od kamena s kog uzleće srpski oro,
Petvekovni budioci zore protiv turskog mraka!
Otkako se, kroz oblake, digoše na mestu tome
Tvoje stene o koje se olujine strašne lome —
Nikad nije još živelo pleme moćnijih gorštaka«.

(Prepev bez naslova objavljen u »Monopolskom glasniku«, 1936, br. 2, str. 3.)

Trifun Đukić, dobar znalac nekoliko evropskih jezika (nemačkog, francuskog, ruskog, engleskog, italijanskog i slovenačkog), prevodio je sa tih jezika obično poeziju, najčešće prepevajući je. Pre nego što je prepevao Tenisonov sonet, Đukić je imao dobro iskustvo i u prevodenju sonetskog oblika. Njegov prepev Prešernovog *Soneta venca* doživeo je već do 1931. godine dva izdanja.

Kada pročitamo Đukićev prepev kao samostalnu pesmu, ne obazirući se na original onda on, delujući celovito i dovršeno, dobija veću šansu da zadovolji prvi uslov za dobar prevod. Kada ga, međutim, čitamo poredeći ga istovremeno sa izvornikom, onda on drugi uslov za dobar prevod teže zadovoljava. Kao i većina prevodilaca koji su se odlučivali za prepev nekog stihovanog i slikovanog pesničkog dela, i Đukić je prepevajući počimio više grešaka. On pre svega nije bio u stanju da prenese muzičku i ritmičku draž izvornog oblika. Sonetski obrazac koji je Đukić izabrao, sa shemom rimovanja *a b b a / c d d e / e e f / g g f*, daleko je slobodniji od Tenisonovog; on ne odgovara strogo i stegnuto izvornom obrascu. Zatim, u nemogućnosti da deseterački metar Tenisonovog soneta prenese istim metrom, Đukić se opredeljuje za šesnaesterac. Iako znatno duži po broju stopa od izvornog, ovaj metar ne unosi neki poseban nesklad u melodiju stiha, ali znatno više izneverava unutrašnji ritam Tenisonovog soneta. Do toga delimično dolazi i zbog onog sloja originala o koji se Đukićev prepev najviše ogrešio. Reč je o smislu pesme, odnosno o tekstualnoj vernosti originalu.

Da bi obezbedio određenu dužinu stiha i određen sklop rima, prevodilac koji prepeva primoran je da iz izvornika izbacuje neke reči ili mislene jedinice da bi ih zamenio drugima, njemu potrebnim iz versifikacijskih razloga. Ovim bi se moglo objasniti i to što Đukić na početku pesme, da bi obezbedio rimu za glagol *šestare*, »obogaćuje« opis Crnogoraca-ratnika imenovanjem njihovog oružja, o kojem nema reči kod Tenisona, u stihu »Da dan i noć u rukama drže puške i handžare«. Đukić će još slobodnije i nadahnutije od

Maramboa izmeniti karakteristike Crnogoraca, opisujući ih »ko' zrak čisti, s malim moćni«, a izbacujući epitet »divlji« (savage). Još je interesantniji Đukićev datak koji nosi i određen politički prizvuk. U završnom delu pesme gde započinje himničko veličanje crnogorskog junaštva, Đukić u svom prepevu, ponovo iz potrebe slika, za stih »O najmanji od naroda, ti velika Crna Goro« stvara njegov rimovani parnjak »Ti, prestole od kamena s kog uzleće srpski oro«. Tako ovde Đukić svojevoljno unosi ono kod nas u romantizmu rasprostranjeno i rado prihvatano mišljenje o Crnoj Gori kao »perjanici« Srpstva, kojem je Zmaj dao klasični izraz distihom »Crna Goro! .. Jesi mala / Ali ti si barjak Srpstva održala«. U toj pohvali Crnogorcima Đukić će i sintaktičkoj celini »Warriors beating back the swarm / Of Turkish Islam for five hundered years«, dati u svom prepevu prenosno, metaforičko značenje, slobodno je parafrazirajući u stihu »Petvekovni budioci zore protiv turskog mraka!«.

Prepev Đukićev, posebno zanimljiv po nameri da sačuva izvorni sonetski oblik, nastao u vreme kada je epoha našeg romantičarskog opevanja Crne Gore bila već završena, nosi u sebi ipak mnoge zvuke i prizvuke upravo tog načina pevanja; kao da Đukić, rođeni Crnogorac, nije mogao a da svojoj užoj domovini ne iskaže divljenje i poštovanje, koje joj je i kasnije, daleko ozbiljnije i studioznije, ukazivao baveći se njenom književnom i kulturnom baštinom.

Proći će i više od dve decenije od Đukićevog prepeva pre nego što će Borivoje Nedić,⁹⁴ vrstan znalac i prevodilac engleske književnosti, svojim slobodnim prevodom Tenisonovog soneta, još iz dublje istorijske perspektive baciti pogled na vreme kada je čuveni engleski pesnik svojom odom posvećenom crnogorskom narodu izazvao talas međusobnog političkog i kulturnog interesovanja dvaju naroda.

⁹⁴ O Nedićevom prevodu nećemo na ovom mestu posebno govoriti, budući da nam je on već poslužio kao osnova za analizu strukture Tenisonove pesme u prethodnom delu našeg rada, u kojem smo, naročito u napomenama, dali našu ocenu tog prevoda.

*

Pokušamo li da damo neku završnu ocenu koja se odnosi na sve prevode Tenisonovog soneta, zapazićemo pre svega da je lepotu tog soneta mogao da prenese samo onaj koji je bio u stanju da sačuva metričke i ritmičke odlike izvornog sonetskog obrasca. Očigledno je da je prevođenje Tenisonovog soneta u smislu vernog prenošenja tog obrasca bio težak zadatak za sve naše prevodioce, pa i za Đukića, koji je jedini pokušao da zadrži sonetski oblik. Koliko ti prevodi, na različite načine, pokazuju nedovoljnu prevodilačku veštinu svojih autora, ali i njihovo ne malo interesovanje za engleski jezik i književnost, toliko i razlozi koji su podsticali ove naše književne poslenike da prevode Tenisonovu pesmu, kao i tekstualne izmene koje su oni unosili u svoje prevode, ukazuju prvenstveno na njihovo nacionalno, rodoljubivo osećanje. Na pitanje, koje kao ključni problem prevodilačke umetnosti postavlja Isidora Sekulić — »je li prevodu svrha lepota i emocija, ili je prevod samo sredstvo za zbližavanje naroda, sredstvo za izučavanje literatura i kultura«⁹⁵ — odgovor koji daju naši prevodioci Tenisonovog soneta potvrđuje pre svega ovu drugu svrhu prevođenja.

Tenisonov sonet o Crnoj Gori u našoj političkoj i kulturnoj istoriji, i u našem prevodilaštvu, značajan je i zanimljiv iz više razloga. Prvo, Tenisonova oda Crnogorcima je kroz više decenija ponosno prihvatana kao izraz simpatija i blagonaklonog interesovanja Velike Britanije za naše slovenske probleme. Ona je, po potrebi, uvek mogla da posluži kao argumenat ili podstrek za razvijanje i učvršćivanje dobrih političkih i diplomatskih veza. Drugo, u našoj kulturnoj istoriji, ona je bila povod za zbližavanje dvaju različitih jezika i umetničkih stvaralaštava. Opšte mesto našeg romantičarskog pevanja — idealizovanje Crne Gore kao zemlje čojstva, junaštva i slobode — dobilo je potvrdu i Tenisonovim sonetom. Ovim je naša književna javnost bila

⁹⁵ Isidora Sekulić, *Govor i jezik*, Sabrana dela, knj. XI, Matica srpska, Novi Sad 1966, str. 35.

podstaknuta da se više zainteresuje i za Tenisona pesnika i za izučavanje engleskog jezika i književnosti uopšte. Tenisonova i Gledstonova »apoteoza« crnogorskom narodu dale su čak povoda da dva naroda, pod krilaticom »čast za čast«, neposredno razmene svoja kulturna dobra.

U našem prevodilaštvu Tenisonov sonet o Crnoj Gori postaje i poseban kuriozitet. On, u razdoblju od osam decenija, doživljava na srpskohrvatskom sve vrste prevoda koje postoje kada se jedno stihovano i slikovano pesničko delo prenosi sa jednog jezika na drugi. Tenisonov sonet je preveden u prozi, on je na više načina preveden u slobodnom stihu, on u prepevu gubi sonetsku formu i dobija oblik pesme od sedam katre-na, on konačno i u prepevu zadržava sonetski obrazac.

Zbog svega ovog, zbog svog dugogodišnjeg i bogatog zračenja u našoj kulturnoj istoriji, ova Tenisonova pesma, iako kratka, prigodna, politička, može i danas da privuče i zadrži našu pažnju.

KOSOVSKA EPOPEJA NA ENGLISKOM JEZIKU

Jedini kosovski ep na engleskom jeziku, zasnovan na celokupnoj do tada poznatoj pesničkoj i istorijskoj građi o kosovskoj bici, objavljen je u Londonu 1881. godine. Njegov autor je Elodi Loton-Mijatović, »srpska snaha«, »prva Engleskinja intelektualka u našoj sredini«.

Bio je to treći veliki poduhvat u njenoj stvaralačkoj najplodnijoj deceniji (1872—1882). Reč je o knjizi prevoda naših narodnih pesama kosovskog ciklusa pod naslovom *KOSSOVO. — An Attempt to Bring Serbian National Songs about the Fall of the Serbian Empire at the Battle of Kossovo into One Poem (Kosovo. — Pokušaj da se srpske narodne pesme o padu srpskog carstva u kosovskoj bici objedine u jednu pesmu)*. Posle istorijske studije *History of Modern Serbia, 1872 (Istorija moderne Srbije)* i zbirke prevoda srpskih narodnih pripovedaka *Serbian Folk-lore. Popular Tales, 1874 (Srpski folklor. Narodne pripovetke)*, Elodi Mijatović je ovim novim, značajnim prilogom srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama trebalo da se predstavi engleskoj javnosti i kao dobar znalac srpske srednjovekovne istorije i kao vešt prevodilac naše narodne poezije. Da u međuvremenu nisu nastupile burne godine

velike istočne krize (1875—1878), mogli bismo da pretpostavimo da će ona prvo održati obećanje, dato na uvodnoj stranici svoje knjige prevoda iz 1874. godine, da će kao sledeći prilog u ediciji *Srpski folklor* objaviti knjigu o srpskim narodnim običajima (*Serbian Popular Customs*). To što se umesto ove najavljene, a nikad objavljene knjige, pojavila 1881. godine njena zbirka prevoda naših junačkih pesama može se objasniti prevashodno razlozima političke ili, tačnije rečeno, ratne prirode.

U godinama samog srpsko-turskog rata, Elodi Mijatović je zabavljena neposrednim humanitarnim akcijama — ona je aktivno angažovana u dobrotvornim misijama tek osnovanog Srpskog crvenog krsta (1875) i Engleskog zavoda za ratnu siročad (1877) i strasno zakupljena idejom da upravo u to vreme izrazite turkofilске politike Dizraelijeve vlade zadobije među Englezima što više simpatija za oslobodilačku borbu srpskog naroda i što više konkretne materijalne pomoći za srpske borce i ranjenike.¹ Kada se velika istočna kriza završila Berlinskim kongresom (1878), na kome je Srbiji i međunarodno priznata nezavisnost, pa je dve godine docnije Dizraelija po drugi put smenio na vlasti V. E. Gledston, veliki prijatelj balkanskih naroda i vatreni zagovornik pravilnog rešenja istočnog pitanja, Elodi Mijatović je besumnje osetila da je došao pogodan trenutak da se britansko, po svojim simpatijama još uvek podeljeno javno mnjenje upozna na jedan specifičan način sa duhom, istorijom i stvaralaštvom ovog malog balkanskog naroda, o čijoj je političkoj sudbini neposredno pre toga bilo u moći da odluči.

Živeći već više od petnaest godina u Srbiji, u neposrednom kontaktu ne samo za istorijskim istraživanjima svoga muža, Čedomilja Mijatovića i sa drugim naučnim poduhvatima Srpskog učenog društva okrentim srpskom srednjem veku, već i sa svuda i na sva-

¹ Videti: Jelena Lazarević, *Engleskinje u srpskom narodu*, Beograd, 1929, str. 79—81 (poglavlje »U ratovima za oslobođenje 1876—1879 — Engleska konsulka gđa Vajt i gđa Elodija Loton Mijatović«).

kom koraku prisutnom, živom narodnom tradicijom o Kosovu i kosovskim junacima, Elodi Mijatović je došla do ubeđenja da njenim zemljacima u Engleskoj ništa neposrednije i umetnički ubedljivije ne može predstaviti viševjekovnu borbu srpskog naroda za slobodu i nezavisnost od kosovskih narodnih pesama. U političkom smislu, trebalo je podsetiti da su evropski narodi tek sa padom srpskog carstva naslutili značaj kosovske bitke za sudbinu cele Evrope i veličinu opasnosti od turske sile koja je preteći nadirala prema Zapadu. U prvim godinama posle Berlinskog kongresa Mijatovićina knjiga o legendarnom Kosovu mogla je u Engleskoj da zazvuči kao produženi »idejni« odjek antiturske kampanje, ili još više, kao specifični »literarni« doprinos konačnom pozitivnom rešenju srpskog pitanja. A nastala samo nekoliko godine pre nego što će se 1889. u Srbiji na najsvečaniji način obeležiti petstogodišnjica kosovskog boja, ova knjiga je u isti mah bila prihvaćena i u srpskim krugovima kao vredan prilog ovoj proslavi, na kojoj će sam Čedomilj Mijatović, u visokom svojstvu tadašnjeg predsednika Srpske kraljevske akademije, održati čuvenu besedu o Kosovu.² I Mijatovićeva beseda upućena srpskim slušaocima i Elodijina knjiga upućena engleskim čitaocima trebalo je u suštini da ukažu na ono što će Čedomilj mnogo godina kasnije, 1917, u svojim memoarima na engleskom, eksplicitno izreći o Kosovu kao jedinstvenom pojmu u srpskoj narodnoj istoriji, psihologiji i stvaralaštvu, kojim se označava i svetu objavljuje da su »Srbi kadri da vojni poraz preobrate u moralnu pobedu, a nacionalnu tragediju u nacionalnu slavu.«³

Pripremajući tako svoje prevode kosovskih pesama na engleski u dvostruko svečarskoj atmosferi, posle Berlinskog kongresa a uoči velike kosovske proslave, Elodi se na izvestan način osetila pozvanom da, za razliku od

² Čedomilj Mijatović, *Kosovo*. Beseda u svečanoj sednici Kraljevske akademije 11. juna 1889, *Branik*, 1889, br. 84—86; *Otadžbina*, 1889, br. 85, str. 1—15.

³ Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London, 1917, str. 219—220.

svoje knjige. *Serbian Folk-lore. Popular Tales*, za koju je predgovor napisao engleski pisac i sveštenik Vilijem Denton,⁴ prevod kosovskog ciklusa pesama obrazložio i podrži sopstvenom uvodnom studijom.

Podelivši taj uvodni tekst na dva dela (prvi sa podnaslovom »Istorijska bitka na Kosovu«, a drugi »Srpski pevači i narodne pesme o Kosovu«), engleska spisateljica je očigledno želela da, u skladu sa opšte prihvaćenim romantičarskim shvatanjem, predstavi kosovsku epiku kao autentičan *istorijski* i *umetnički* izraz srpskog nacionalnog bića. Pa ipak, ne samo obim i forma uvodnog teksta već ni njena znanja i stvaralačke ambicije nisu joj dozvolili da ona ostvari ozbiljnije književnoistorijske i književnoteorijske zadatke. U uvodnom tekstu ona se nigde eksplicitno i kritički ne bavi veoma složenim odnosom između usmenog predanja i pisanih izvora, nju ne zanima pitanje porekla, vremena postanka i širenja kosovske legende i kosovskih narodnih pesama. Pišući svoj predgovor prevashodno u informativne svrhe, ona u prvom delu, koji sasvim nepretenciozno naziva »Istorijskom skicom«, postavlja sebi, u svojstvu istoričara, zadatak da na osnovu odabranih izvora rekonstruiše tok kosovske bitke, odnosno da ukratko ali ipak celovito ispriča istorijsku priču o Kosovu. Sam izbor istorijskih izvora i metod njihovog korišćenja svedoči o tome da je Elodi Loton-Mijatović, iako strankinja, formirajući se pod neposrednim uticajem svoga muža i dominantne orijentacije u srpskoj istorijskoj nauci tog vremena, i sama u velikoj meri postala pripadnik srpske tradicionalne, patriotske historiografije.

⁴ Vilijem Denton (William Denton, 1815—1888), dobar poznavalac srpskih i crnogorskih prilika u drugoj polovini XIX veka, zastupnik pravilnog rešenja istočnog pitanja i putnik kroz naše krajeve objavio je šezdesetih i sedamdesetih godina više knjiga, studija i članaka o našim problemima i krajevima: *Servia of the Servians*, London, 1862; *The Christians in Turkey*, London, 1863; »A Visit to the Capital of Montenegro«, *Good Words*, January 1866; »A Ride through Montenegro«, *Good Words*, September 1866; *The Christians of Turkey: their Condition under Mussulman Rule*, London 1876; *Fallacies of the Eastern Question*, London 1877; *Montenegro: its People and their History*, London 1877.

1. ISTORIJA I LEGENDA O KOSOVSKOJ BICI

U prvoj, glavnoj napomeni svoje studije Elodi Mijatović navodi grčke, turske i srpske izvore kojima se služila u svojoj rekonstrukciji kosovske bitke.⁵ Slično većini stranih istoričara koji su u to vreme, pa i mnogo decenija docnije, pišući o kosovskoj bici, rešavali pitanje istorijskih izvora, i Elodi Mijatović se odlučila za tada u Evropi poznate i priznate grčke i turske izvore — vizantijske istoričare iz XV veka Duku i Halkonkodila i turske istoričare XVI veka, Nešrija i Sadad-udina, njoj poznate iz nemačkih prevoda. Ali za razliku od stranih naučnika, ona je, živeći i radeći na tlu Srbije, svoje druge domovine, bila u mogućnosti da ovim izvorima o kosovskoj bici doda i srpske. Njena osnovna građa postaju rukopisne »hronike« (kako ih ona naziva), odnosno rodoslovi, nastali u različitim periodima XVIII veka, koje su od sredine XIX veka sa ogromnom strašću počeli da obelodanjuju naši istorici, najčešće u glavnoj naučnoj publikaciji tadanje Srbije, *Glasniku Srpskog učenog društva*. Redovni član ovog društva još od 1867. godine, i sam vredan saradnik *Glasnika*, Čedomilj Mijatović je bez sumnje imao udela u tome što je njegova žena osnovnu građu za opis i objašnjenja kosovskog boja crpla iz takozvanih Tronoškog, Pečkog i Vrdničkog rodoslova, iz hronike monaha Pahomija i Priče o kosovskom boju, spisa u kojima je kosovska bitka bila najživlje i najcelovitije opisana.⁶

⁵ Elodi Mijatović pominje da je u *The General History of the Turks* (1603) Ričarda Nolsa (Richard Knolles) dat »jedan od najslikovitijih opisa bitke na Kosovu«, ukazujući time na verovatno najstariji engleski izvor o ovoj bici.

⁶ Još 1853. godine (u petoj svesci *Glasnika Društva srpske slovesnosti*) objavio je Janko Šafarik rukopis Tronoškog rodoslova; »Rodoslov srpskih careva«, popularno zvani Vrdnički, priredio je za štampu 1867. godine (u 21. svesci *Glasnika*) Mijatovićev profesor sa Liceja i najautoritativniji predstavnik srpske patriotske historiografije, Panta Srećković, a 1872. godine (u 35. svesci *Glasnika*) objavio je Pečki rodoslov, odnosno »Opšti list Pečke patrijaršije« Mijatovićev kolega sa Liceja i pripadnik iste historiografske škole, Miloš S. Milojević. Milojević je iste, 1872. godine u drugu knjigu svoje obimne istorijsko-putopisne studije *Putopis dela prave (stare) Srbije* uneo,

Ovim rodoslovima, kao opšti suvremeni istorijski spis, pridodala je engleska istoričarka poznatu studiju *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća* F. Račkoga, objavljenu u *Radu JAZU* 1868. godine. Iako se u glavnoj napomeni među korišćenim izvorima ne pominje delo *Janičareve uspomene ili turska istorija* Mihaila Konstantinovića iz Ostrovice, već se ono tek uzgred javlja u jednoj kasnijoj belešci ispod teksta, važno je odmah naglasiti da se Elodi Mijatović ovim interesantnim, starim izvorom, napisanim krajem XV veka na poljskom jeziku, koristila na jedan veoma specifičan način u svojoj priči o kosovskom boju.

Ni izdaleka ne bi bilo tačno reći da se za ovakav izbor naših izvora Elodi Mijatović odlučila samo iz ličnih simpatija i pobuda proizašlih iz istoričarskog opredeljenja svoga muža. Ona se zapravo koristila onim što je u tom trenutku u srpskoj ili, šire rečeno, slovenskoj historiografiji, predstavljalo poslednju reč u istraživanju kosovske priče. Pokušaćemo da pokažemo na primeru Tronoškog rodoslova, na čija se objašnjenja u svom delu Elodi Mijatović prevashodno oslanja, šta je to što je moglo da utiče da se ona za jedan ovakav izvor odluči.

O Tronoškom rodoslovu imali su pozitivno mišljenje ne samo tada znameniti ruski istoričari A. Majkov i A. F. Giljferding nego i dva, za dugo vremena gotovo neprikosnovena autoriteta u našoj nauci, Vatroslav Jagić i Franjo Rački,⁷ koji su, povodeći se za priređivačem ovog rodoslova, J. Šafarikom, vreme njegovog postanka smestili u XVI vek, pridavši mu time još veću istorijsku vrednost.

takođe iz jednog manastirskog zapisa, veoma živopisnu hroniku monaha Pahomija o kosovskoj bici. Priču o boju kosovskom priredio je za štampu i objavio Stojan Novaković u desetoj svesci zagrebačkog časopisa *Starine* 1878. godine.

⁷ O pozitivnom vrednovanju Tronoškog rodoslova i njegovom datiranju u XVI vek, o čemu su pisali ruski i naši istoričari A. Majkov, A. F. Giljferding, V. Jagić i F. Rački, vidi: Nikola Radojčić, *O Tronoškom rodoslovu*, SKA, Posebna izdanja, knj. LXXXVI, Društveni i istorijske spisi, knj. 37, Beograd, 1931, str. 54–56.

Ogromna popularnost Tronoškog rodoslova u srpskoj romantičarskoj historiografiji mogla bi se objasniti nekoliko razlozima, koje su tek više decenija docnije kritički formulisali naši moderni istoričari.⁸ U ovom spisu srpska prošlost, posebno kosovska bitka, bili su predstavljeni upravo po meri i ukusu romantičkih istoričara. Kao prvo, pisac Tronošca uspeo je da sklopi u skladnu celinu pisane izvore i narodnu tradiciju (iskaze iz Orbinovog *Kraljevstva Slovena*, Brankovićevih *Ilirika* i naše narodne pesme i priče) i da na taj način stvori istorijsko delo koje je, pregledno sastavljeno, jasnim jezikom i kitnjastim stilom pisano, pružalo celovitu sliku srpske prošlosti. Time je ono zadovoljilo jedan od glavnih zahteva generacija srpskih čitalaca i učenih ljudi koji su tražili *punoću* i *lepotu* u prikazivanju srpske istorije.⁹ Drugo, u opisima kosovskih događaja, u karakterizaciji kosovskih junaka i njihovih postupaka, pisac Tronoškog rodoslova uvek se rukovodio dvama osnovnim motivima koji su zapravo proželi celo njegovo delo — iskrenim *rodoljubljem* i dubokim *pravoslavljem*. U skladu sa tim motivima, on je psihološki objašnjavao i opravdavao tok kosovskih događaja i na taj način pragmatički racionalizovao celu kosovsku priču. Tronoški rodoslov, kako to danas potvrđuje savremena istorijska nauka, bio je jedno tendenciozno rodoljubivo delo, ostvareno sredinom XVIII veka da bi se njime održavao i negovao srpski patriotizam u vremenu odlučnih borbi srpskog naroda za oslobođenje, patriotizam koji je, kako bi to rekao Skerlić, služio kao sredstvo da se veličanjem davne prošlosti u narodu stvori vera u bolju budućnost.¹⁰

⁸ N. Radojčić, *nav. delo*, str. 69–81.

⁹ »Pisac Tronoškog rodoslova je izazivao dopadanje ne samo svojih savremenika, nego i čitavih generacija posle sebe, čak i učenih ljudi, koji su tražili punoću i lepote u prikazivanju srpske prošlosti«, N. Radojčić, *nav. delo*, str. 66.

¹⁰ »Istorijsko osećanje bilo je uvek vrlo živo kod Srba, narodna poezija sačuvala je sve uspomene na prošlost, i novi naraštaj sav se okrenuo slavljenju istorijske prošlosti, nalazeći u njoj ne samo utehe za sadašnjost no i snage za borbe u sadašnjosti i vere u bolju narodnu budućnost«, Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1914, str. 222.

Istorijska kritičnost nije bila glavna svrha ovog dela, pa je sasvim razumljivo što su ga kasniji zastupnici srpske kritičke istoriografske škole odbacili kao verodostojan izvor. Tako se desilo da su se, uoči same proslave petstogodišnjice Kosova, u isto vreme kada je srpska nacionalno-patriotska istorijska škola dospela do samog vrha popularnosti, u opšte egzaltiranom, svečarskom raspoloženju pojavile prve oštre, kritičke procene celokupne dotadašnje istoriografske idealizacije kosovske legende. Rodonačelnik ove kritičke škole, vatreni zagovornik istorije kao nauke, koja ima jedini zadatak da govori istinu, Ilarion Ruvarac je u svojoj studiji *O knezu Lazaru*, napisanoj 1887. godine sa namerom da konačno razluči istorijsku od legendarne ličnosti kneza Lazara, okarakterisao Tronoški rodoslov kao sekundarni izvor, nesavesnu kompilaciju, punu netačnosti i izmišljotina.¹¹ Ljubomir Kovačević, drugi značajni predstavnik iste škole, u svojoj raspravi *Vuk Branković* iz 1888. godine, u kojoj je dokazao da narodno predanje o Vukovoj izdaji na Kosovu nije uopšte istorijski zasnovano, i sam je kritički raspoložen prema ovom spisu, priznajući ipak činjenicu da je »u novijim istorijskim delima kosovska bitka predstavljena poglavito prema tome letopisu«.¹²

Kako su i Ruvarac i Kovačević svoje studije objavili nekoliko godina posle Mijatovićine knjige o Kosovu, sasvim je izvesno da kritički stav koji su oni zauzeli prema dotadašnjim tumačenjima kosovske legende nije mogao biti poznat Elodiji Mijatović u vreme kada je ona pisala svoju knjigu. Pa ipak, nije sasvim izvesno da bi ona taj kritički stav uzela u obzir i da joj je kojim slučajem bio poznat. Ne zbog toga što je očigledno da u toj knjizi od oštrih kritičkih primedaba nije bio pošteđen ni istoričarski rad njenog muža Čedomilja, već zato što sama Elodi Mijatović, po svom istoričarskom profilu nije bila spremna, kao ni većina njenih

¹¹ Ilarion Ruvarac, *O knezu Lazaru* (preštampano iz *Strazilova* za 1887. godinu), Novi Sad, 1887, str. 239—241.

¹² Ljubomir Kovačević, *Vuk Branković (1372—1393)* (preštampano iz *Godišnjice Nikole Čupića*, 1888, sv. X) Beograd, 1888, str. 63.

kolega srpskih romantičara, da posumnja u verodostojnost izvora kakav je Tronoški rodoslov. Upravo na osnovu Tronoškog rodoslova i drugih srpskih srednjovekovnih spisa ona je mogla engleskim čitaocima da predstavi priču o kosovskom boju u njenom najzrelijem i najrazuđenijem obliku, punom slikovitih pojedinosti, sa svim onim epizodama i motivima koji su u najvećoj meri zastupljeni i u samim narodnim pesmama kosovskog ciklusa. Drugim rečima, služeći se srpskim izvorima Elodi Mijatović je bila u stanju da pruži mnogo bogatiju, zanimljiviju i psihološki složeniju sliku kosovskih događaja od one koja se dala razabrati samo na osnovu turskih i grčkih izvora.

I ona se tako odlučila za jedan pristup koji bi se na prvi pogled mogao smestiti u okviru objektivne istoriografije. Elodi je zapravo odlučila da nepristrasnost kazivanja ostvari time što će izabrane, već pomenute grčke, turske i srpske izvore dovesti direktno u »juxtapoziciju kontrasta«. Kako su grčki izvori, vremenski najstariji, u opisu kosovskog boja bili najoskudniji, a po svom hrišćanskom, antiturskom opredeljenju sasvim prosrpski orijentisani, to se Elodi Mijatović, prateći hronološkim redom tok kosovskih događaja, opredeljuje za princip da se u pričanju tih događaja *naizmenično* poziva — istina, bez ikakvih kritičkih komentara — na *srpske* i *turske* izvore, ubeđena da se istorijska objektivnost može postići i prostim sučeljavanjem dveju vojno, politički i verski suprotstavljenih strana. Pored Tronoškog rodoslova, ona se najčešće koristi Nešrijevom istorijom turske carevine, napisanom početkom XVI veka, koja je u turskoj, pa i u evropskoj, istoriografiji predstavljala veoma omiljen izvor o kosovskoj bici.

Interesantno je na ovom mestu ukazati na moderna istorijska istraživanja o Tronoškom rodoslovu i Nešrijevoj istoriji,¹³ koja nas, iako odvojeno vođena, navode na uspostavljanje jedne zanimljive paralele iz-

¹³ Uporediti nav. delo N. Radojčića o Tronoškom rodoslovu sa studijom Alekseja Olesnickog, »Turski izvori o Kosovskom boju«, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. 14, Odeljenje društvenih nauka 8, Skoplje, 1935, str. 59—98.

među ova dva istorijska dela. Paralela može biti još zanimljivija ako uzmemo u obzir da je Elodi Mijatović, u skladu sa njom suvremenom historiografijom, smatrala da su oba ova dela nastala u XVI veku. Ukratko rečeno, razloge dugogodišnje popularnosti ovih dela u sredinama u kojima su nastali treba tražiti u sledećim odlikama: — kao i Tronoški rodoslov, upućen srpskim čitaocima, i Nešrijeva istorija, namenjena turskim čitaocima, odlikuje se, u idejnom smislu, intenzivnošću religioznog i patriotskog osećanja, a u jezičko-stilskom smislu, preglednim i krasnorečivim načinom izlaganja. Nešri, zvanični istoričar sultana Bajazita II, piše svoj »izveštaj« o kosovskom boju kao neku vrstu službene verzije, u kojoj se iskazuje kao »doktrinarni i didaktički koji želi u čitaocu probuditi versku i ratnu vrlinu«. ¹⁴ Dakle, iako sa suprotnog stanovišta, i Nešrijeva istorija, slično Tronoškom rodoslovu, ima svoj tendenciozni, pragmatički cilj. A kao i u slučaju Tronoškog rodoslova, moderna ie nauka podvrgla oštroj kritici opis kosovskog boja u Nešrijevoj istoriji i izrazila sumnju u njegovu verodostojnost.

Za Elodi Mijatović, međutim, pitanje *istorijske* verodostojnosti ovih izvora nije se uopšte postavljalo. Moglo bi se reći da ona nije ni bila profesionalno svesna potrebe kritičkog razgraničenja istine od legende, odnosno objektivnosti od tendencioznosti u izvorima kojima se koristila. Ono što je od usmene narodne tradicije, od narodnog verovanja, bilo srpskog bilo turskog, sa ovom ili onom namerom, već ušlo u nekom ranijem veku u pomenute istorijske spise, za nju je predstavljalo sastavni deo istorije.

Glavni zadatak koji je ona sebi postavila sastojao se u tome da kontaminacijom odabranih podataka iz datih izvora (a *kontaminacija* je pravi izraz za postupak kojim se ona služi) ostvari slikovit i zaokružen, a po njenom mišljenju, i nepristrasan prikaz kosovskih događaja. U tu svrhu, gradeći *svoju* kosovsku priču, ona se gotovo dosledno, tokom izlaganja poziva naizmenično na navedene istorijske izvore vešto sročnim a uopštenim frazama, kao što su: »srpske hronike ka-

¹⁴ A. Olesnicki, *nav. delo*, str. 80.

žu», »turski hroničari tvrde« ili »Nešri kaže«, »Tronošac izjavljuje«. Težeći objektivnosti, a u stvari i sama tendenciozno kombinujući različite podatke, Elodi Mijatović je ostvarila sliku kosovskog boja koja je ipak bila najpribližnija srpskom nacionalno-patriotskom viđenju Kosova.

Već prvom rečenicom svoje studije Elodi Mijatović dovodi u vezu duboki srednji vek sa savremenim političkim zbivanjima u XIX veku zanimljivim poređenjem između negdašnje dugogodišnje agonije vizantijskog carstva i sadašnje agonije otomanskog carstva, ukazujući na značajnu ulogu koju su upravo slovenske nacije igrale u kriznim periodima ovih dveju carevina. U kratkoj rekonstrukciji srpske istorije od Stevana Nemanje do izbora Lazara za velikog kneza 1374. godine, ona u nekoliko širokih i ovlašnih poteza prelazi vladavine Stevana Nemanje, kralja Milutina, cara Dušana, kralja Vukašina, ističući samo jedan, po njenom izboru, bitan politički potez iz njihove vladarske prakse. Ti potezi redom svedoče, prvo o njihovim nastojanjima da uz pomoć zapadnoevropskih saveznika zadaju odlučan udarc umirućem vizantijskom carstvu, sa izgledom da upravo Srbi od Vizantije »preuzmu žezlo carevine«, a potom o njihovim nastojanjima da onemoguće novu, u međuvremenu rastuću, tursku silu. Tako se, kako zaključuje Elodi Mijatović, Srbija sa carem Dušanom najviše približila ostvarenju ideala o velikom srpskom carstvu zasnovanom na ujedinjenju Srba, Grka i Bugara na principu »jedne crkve, jedne krune i jedne velike carevine«. Već posle Dušanove smrti, u razjedinjenom carstvu, opsednutom unutrašnjim borbama oko vlasti, problem postaje kako se odupreti Turskoj koja je sve dublje prodirala na Balkan, a o čijoj sili i veštini ratovanja je najupečatljivije posvedočila marička bitka 1371. godine, u kojoj je na prepad razbijena velika srpska vojska i ubijen kralj Vukašin. Konstatacijom da je marička bitka bila onaj »veliki udarac koji je uzdrmao srpsku državu u njenim temeljima«, ¹⁵ Elodi

¹⁵ Interesantno je uočiti da ova slikovita ocena maričke bitke koju daje Elodi Loton Mijatović u prvom delu svoje uvodne studije (»The Historic Battle of Kossovo«, str. 5) pred-

Mijatović kao da je htela bar da nagovesti, iako ne i da opiše, sve one događaje koji su prethodili vladavini kneza Lazara kao najjačeg srpskog oblasnog gospodara i samoj kosovskoj bici, odnosno ono razdoblje od nepune dve decenije u kojem su veliki delovi Balkana potpali pod tursku vlast, a vladari tih krajeva postali turski vazali.

Stigavši tako do samog jezgra kosovske priče, engleska spisateljica se prvo zadržala na liku kneza Lazara, glavnog junaka kosovske legende koga ona često, u skladu sa narodnom tradicijom, naziva »carem«. Iako se u tekstu nigde eksplicitno ne označava, zanimljivo je uočiti da ona gradi svoj kratki, ali vrlo slikovit portret Lazareve ličnosti velikim delom i na iskazima koje o knezu Lazaru daje Čedomilj Mijatović u studijama *Car Uroš i kralj Vukašin* (1872) i *Despot Đurađ Branković* (1875). U skladu sa romantičkom, patriotskom istoriografijom, u koju se jednim delom uklapaju ove Mijatovićeve studije, i u Elodijinom opisu Lazarevih ljudskih, moralnih, ratničkih i vladarskih osobina, u karakterizaciji njegovih političkih akcija, međusobno se prepliću i u krajnjem učinku nerazlučivo mešaju elementi iz narodnog predanja i konkretne političke istorije, iako se mora priznati da engleska spisateljica nastoji da Lazarev lik što više »istorijski« zasnjuje.

Prvo, Elodi ne propušta da istakne važnost činjenice da je Lazar bio izabran za srpskog kneza i zbog toga što je po ženi Milici bio u srodstvu sa lozom Nemanjića, pa je tako imao i »neko nasledno pravo na srpski presto«. Uz vešto sročenu frazu da su »istorijska istraživanja iznela na svetlost dovoljno dokaza o mnogim plemenitim osobinama kneza Lazara«, Elodi Mijatović zatim ukazuje na ove »vladarske« odlike Lazareve ličnosti: — Lazar je vrlo hrabar i iskusan vojnik, on je pravedan i izuzetno milosrdan, on je mudar i svestrano obrazovan. Kao i Čedomilj Mijatović, u pomenutim studijama, i Elodi prenaglašava značaj podatka da je Lazar rastao i vaspitavao se na dvoru cara Du-

stavlja gotovo doslovan prepis rečenice koja stoji na kraju studije Čedomilja Mijatovića »Car Uroš i kralj Vukašin«, objavljene u *Glasniku Srpskog učenog društva* 1872. godine.

šana u tom smislu da je kao carev miljenik i intimni prijatelj bio bolje upućen od drugih dvorana u njegove političke planove, te je na taj način bio i predodređen na nastavi Dušanovo delo, obnavljanjem uzdrmanog srpskog carstva.

Engleska istoričarka potom govori o osobinama koje krase kneza Lazara kao vrsnog političara i državnika. Ona ističe vešte političke poteze koji su mu omogućili da, zadržavajući na početku povoljne vazalske odnose sa Turskom, dobije na vremenu da sredi i učvrsti položaj srpske države. Propuštajući da istakne značaj izmirenja srpske i carigradske patrijaršije i srodničko povezivanje sa vladarima susednih srpskih pokrajina, o čemu se često govori u srpskoj historiografiji, ona posebno naglašava Lazarevu političku mudrost u proširivanju hrišćanskog saveza sa drugim balkanskim i evropskim vladarima, što je upravo trebalo da mu omogući konačan uspešan obračun sa Turcima — Lazar sklapa prijateljski savez sa bosanskim kraljem Tvrtkom, zadobija podršku Bugarske udajom jedne od svojih kćeri za sina bugarskog kralja Šišmana, a obezbeđuje se od stalnih neprijateljstava od strane Ugarske udajom druge svoje kćeri za ugarskog palatina Nikolu Gara [Nikolu Gorjanskog Mlađeg].¹⁶

Sve više u skladu sa narodnom tradicijom, a manje sa istorijskim činjenicama, Mijatovička zatim opisuje niz događaja u kojima se kao pokretački princip javljaju motivi *zavisti*, *razjedinjenosti* i *izdaje*, sve ono što čini psihološku okosnicu kosovske legende, a čime se istovremeno nagoveštava i opravdava konačan pad srpskog carstva na Kosovu i smrt cara Lazara na bojni polju. Tako, Lazareve pregovore sa katoličkom Ugarskom i polu-katoličkom Bosnom ne posmatraju sa naklonošću neki od najmoćnijih srpskih plemića, među kojima je bilo i onih koji su verovali da i sami, zahva-

¹⁶ Ovakvo tumačenje politike kneza Lazara proširivanjem rodbinskih veza prihvaćeno je i u našim savremenim normativnim, enciklopedijskim tekstovima (»Ta politika pomaže Lazaru u podizanju ugleda van zemlje: jedna njegova kći bila je udata za Aleksandra, sina bugarskog kralja Šišmana, a druga za ugarskog magnata Nikolu Gorjanskog Mlađeg«, *Enciklopedija Jugoslavije*, 1957, knj. 5, str. 497).

Ijujući bližem ili daljem srodstvu sa Nemanjićima, polažu pravo na srpsku krunu. Među tim »ljubomornim plemićima«, prema Tronoškom rodoslovu, Elodi posebno ističe Marka Kraljevića, sina kralja Vukašina, koji Turke obaveštava o tajnim Lazarevim pregovorima. Iako engleska istoričarka ne pominje nigde Vukašina kao ubicu cara Uroša, ona ipak u skladu sa narodnom tradicijom, odnosno sa Tronoškim rodoslovom, preuzima verovanje da zlo i nesreća koji će se konačno sručiti na srpski narod u kosovskoj bici dolaze posredno preko Vukašinovih potomaka. Zahvaljujući Markovom obaveštenju, sultan Murat odlučuje da »odmah razbije hrišćanski savez pre nego što se on više razvije i ojača«. Sa tom namerom on sakuplja svoje razasute snage i kreće sa »velikom armijom« na Srbiju.

Muratova »objava« rata zatiče kneza Lazara na saboru u Kruševcu, godišnjem uobičajenom skupu srpskih velmoža u kneževoj rezidenciji. Propuštajući da opiše sadržinu Muratovog pisma upućenog Lazaru i Lazarevog odgovora, što je inače, kao elemenat narodne tradicije, uključeno u Tronoški rodoslov, Elodi Mijatović se zadovoljava samo konstatacijom da se posle večanja, većina plemića odlučila za rat protiv Turaka, pa je tako Lazar uputio poziv svim svojim saveznicima i prijateljima da se sa vojskom okupe na Kosovu. Engleska spisateljica izostavlja i podatak iz Tronoškog rodoslova koji kazuje da je Murat ostavio Lazaru 17 dana »za razmišljanje« da bi odlučio da li će prihvatiti bitku ili će priznati vazalstvo i pokoriti se Turcima, pa samo konstatuje da »Srbi nisu imali vremena da organizuju pravu odbranu«.

U opisu sakupljanja protivničkih vojski i njihovog ratnog rasporeda Mijatovića se potom naizmenično koristi podacima iz srpskih i turskih izvora. Interesantno je uočiti da pored vojske Vuka Brankovića i bosanskih trupa pod vođstvom Tvrtkovog vojvode Vlatka Hranića [Vukovića], Elodi Mijatović među srpske »saveznike, čije su se pomoćne trupe pridružile Lazarevoj vojsci na Kosovu«, ubraja, delom pod uticajem turskih izvora, i ugarske dobrovoljce koje je sakupio Lazarev zet Nikola Gara [Nikola Gorjanski Mlađi] i albanske

ratnike pod rukovodstvom Skenderbegovog oca, Jovana Kastriota.

Sam geografski položaj i strateški raspored zaraćenih strana, o čemu u srpskim izvorima ima veoma malo reči, Elodi preuzima u celosti od turskog istoričara Nešrije: ukratko rečeno, na turskoj strani Murat je zapovedao centrom, njegov stariji sin Bajazit desnim, a mlađi sin Jakub levim krilom; u srpskoj vojsci, središte je držao sam Lazar, Vuk Branković desno, a Bosanci levo krilo — pomoćne trupe bile su raspoređene na oba krila.

Kada je reč o veličini zaraćenih strana, budući da je E. Mijatović našla u srpskim i turskim izvorima sasvim različite, kontradiktorne podatke, koji su išli za tim da upravo neprijateljsku vojsku učine što moćnijom, ona je izbegla te protivrečnosti naprosto tako što je te podatke potpuno izostavila. U brojkama je ona samo izrazila, po njoj verovatno najmanje spornu veličinu savezničke bosanke vojske (20.000 ratnika), a u docnijem izlaganju, trupe Vuka Brankovića koje su odstupile u toku bitke (12.000 oklopnika). Posluživši se dva puta izrazom »ogromna armija« za srpsku vojsku i izrazom »velika armija« za tursku vojsku, Elodi Mijatović indirektno naglašava veličinu i dobru opremljenost srpske vojske, dakako prema turskim izvorima, i izborom jednog slikovitog detalja o Muratu koji sa visine kosovskog obronka posmatra srpsku vojsku ulogorenu na levoj obali Sitnice i divi se njenom »sjajnom izgledu«. Interesantno je da ona portret sultana Murata »obogaćuje« i jednim podatkom koji uzima iz srpskih izvora; prema srpskim hroničarima, piscima Tronoškog i Pečkog rodoslova, Murat pre bitke izdaje strogo naređenje da se ne dira nijedan srpski grad, selo ili zamak oko Kosova, a da se spale samo »veseli dvorovi« Nemanjića, Miloša Obilića, Ban Strahinje i Jug Bogdana.

Posle opisa srpske vojske, njene veličine i njenog rasporeda, što je zasnovano velikim delom na turskim izvorima, na osnovu kojih ta vojska već izrasta u jaku silu, Elodi Mijatović se sada poziva na srpske izvore da bi pokazala kako su nedostajali mnogi bitni uslovi koji bi omogućili da Srbi izvojuju i konačnu pobedu.

Imenujući više srpskih i bugarskih velmoža koji se kao turski vazali okupljaju u turskom taboru, Elodi Mijatović, u skladu sa srpskim narodnim predanjem uključenim u pomenute srpske istorijske izvore, iznosi u prvi plan motiv *nesloge* i *izdaje* kao najvažniji, sudbonosni uzrok kosovske tragedije i pada srpskog carstva. Tako se, prema Tronošcu, što znači »doteranoj narodnoj tradiciji«, neprijateljstvo i nelojalnost Kraljevića Marko i njegovog brata Andrijaša ogleda ne samo u tome što su oni ranije odavali Turcima Lazareve tajne pregovore sa hrišćanskim saveznicima i što su kao turski vazali predvodili tursku vojsku na putu kroz srpske zemlje prema Kosovu već i u tome što, lažnim obećanjima, podstiču i druge srpske poglavare protiv Lazara, posebno zetskog kneza Balšu [Đurđa Stracimirovića Balšića]. Iako sakuplja vojsku da pomogne Lazaru na Kosovu, Balša izdaje svoga kneza i ne pojavljuje se na ratnom polju, što je kako kaže Elodi Mijatović, »Lazar rev pravedan bes i gnušanje moralo udvostručiti«.

U Mijatovićinoj interpretaciji, situacija u srpskom taboru koja je prethodila samoj bici veoma je slična po atmosferi onom »iskrenom, duboko tužnom raspoloženju« koje, kako kaže jedan naš moderan istoričar,¹⁷ na tako karakterističan način obeležava kosovska zbivanja uoči boja u Tronoškom rodoslovu. Konstatacijom da je i među vojvodima koji su se već okupili oko Lazara na Kosovu »postojala ljubomora i nezadovoljstvo svake vrste«, Elodi Mijatović dodaje tronoškom tumačenju i bitan element iz »turske istorije« Mihaila Konstantinovića, u kojoj se insistira na unutrašnjem sukobu »vernih« i »nevernih«, koji je i doveo do kobnog poraza.¹⁸

U kontekstu »velikaške nesloge« Elodi Mijatović objašnjava i središnji, koban sukob između Lazarevih zetova, Vuka Brankovića i Miloša Obilića. Uvodeći u svoju priču ova dva, posle Lazara, glavna kosovska ju-

¹⁷ N. Radojčić, *nav. delo*, str. 40.

¹⁸ »Gospoda koja su bila odana knezu Lazaru borila su se pored njega verno i junački, a druga su gledala kroz prste; i zbog te nevere, zavisti i nesloge nevaljanih i nevernih ljudi bude izgubljena ta bitka...« (navedeno prema: Sr. J. Stojković, *Kosovska epopeja*, Beograd, 1901, str. 37).

naka, engleska istoričarka dozvoljava sebi, dakako u skladu sa narodnim predanjem, više slobode i rasprisanosti u psihološkom tumačenju njihovog međusobnog odnosa. U jednoj potpuno hrišćansko-moralističkoj intonaciji, ona klasičan sukob dobra i zla, plemenitosti i zavisti, vernosti i izdajstva doslovno primenjuje u karakterizaciji Miloša Obilića i Vuka Brankovića. Predstavnik starog plemstva, potomak Nemanjića, Vuk Branković sa prezrenjem ali i zavišću gleda na junaka niskog roda Miloša Obilića, koga je Lazar zbog hrabrosti, vojničke veštine i vernosti učinio i zetom i glavnim zapovednikom svoje vojske. Ne pominjući konkretno svađu između Vukove i Miloševe žene, Elodi Mijatović se poziva »na usmenu tradiciju koju potvrđuju pisane hronike« o postojanju jednog njihovog ličnog obračuna koji se završio Miloševom pobedom. Sve su to razlozi koje navode Vuka da lukavo smisli osvetu, postepeno budeći u Lazaru sumnju u vernost Miloša i njegovih bliskih prijatelja, poznatih srpskih vojvoda Milana Toplice i Ivana Kosančića. Tražeći psihološko opravdanje za onaj fatalni potez kojim Lazar otkriva da je poverovao u Vukove klevete o Miloševoj izdaji, E. Mijatović zaključuje da se Lazareva sumnja javlja kao sasvim prirodna posledica svih onih dokaza nelojalnosti sa kojima je Lazar bio součen u pripremama za kosovsku bitku.

Engleska istoričarka zatim udružuje iskaze iz Tronoškog i Pečkog rodoslova i hronike monaha Pahomija da bi što slikovitije i dramatičnije, često u direktnim navodima iz ovih izvora, predstavila *kneževu večeru*, Lazarevu *zdravicu* i Milošev *zavet* kao ključne momente kosovskog zapleta, kada će Lazar sa tugom optužiti Miloša za izdaju rečima koje se ponajviše poklapaju sa usmenim predanjem, a Miloš će sa žestinom odbaciti neosnovanu klevetu i zavetovati se svom knezu da će ubistvom Murata dokazati svoju vernost.

Sa željom da postigne objektivnost u slikanju pri- lika u oba protivnička tabora uoči bitke, E. Mijatović se sada vraća turskim izvorima, poglavito Nešriji, da bi tako iz »turskog ugla« prikazala raspoloženje običnih vojnika u srpskom taboru, a potom dala podroban opis

vojnog saveta u Muratovom šatoru. Verovatno da je ona htela indirektno da ukaže na odsustvo vojničke discipline i demoralisanost ratnika kada je iz Nešrije izabrala upravo onaj odlomak koji govori o tome kako su srpski vojnici proveli noć uoči bitke veseleći se, pijajući i nadmećući se u pijanom hvalisanju ko će više Turaka zarobiti. Svakako da je ona sa određenim razlogom, u svrhu direktnog poređenja, odlučila da neposredno posle toga da prikaz stanja u turskom logoru uoči boja. U opširnim izvodima iz Nešrije, koji se protežu na nekoliko stranica njenog predgovora, data je slika ratnog veća u Muratovom šatoru na kome se sa ozbiljnošću, u razgovoru koji Murat vodi sa svojim glavnim vojskovođama, Bajazitom, Ali-Pašom i Evronos-begom, razmatra do pojedinosti taktika za predstojeću bitku sa Srbima.

Na ovom mestu važno je napomenuti da je konfrontiranjem turskih i srpskih izvora Elodi Loton Mijatović u opisu Lazareve i Muratove ličnosti došla do jednog zanimljivog rezultata, koji će tek u današnje vreme, dajući mu poseban značaj, istaći naši savremeni proučavaoci kosovske legende.¹⁹ Na osnovu molitve koju Murat, prema Nešriju i Sad-ad-udinu, upućuje Alahu uoči bitke nudeći mu svoj život kao svesnu žrtvu u zamenu za pobedu islama i turske vojske, Muratova sudbina pojavljuje se kao neka vrsta pandana Lazarevom opredeljenju za mučeničku smrt u ime Hristove vere, koje će Elodi Mijatović posebno naglasiti tek u opisu same bitke.

Prikaz dana u kojem se zbiva kosovska bitka Mijatovića započinje na osnovu srpskih izvora, opisujući jedno za drugim, u živim slikama, dolazak Miloša sa prijateljima Milanom Toplicom i Ivanom Kosančićem u turski tabor, njegov razgovor sa sultanom koji veruje

¹⁹ I. A. Olesnicki (nav. delo, str. 93) i Nenad Ljubinković u članku »Opis Kosovskog boja kod turskog istoričara Nešrije i naše narodne kosovske pesme«, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, Priština 1961 (str. 168—171) ukazuju na srpsko poreklo Nešrijeve verzije o smrti cara Murata, potekle iz balkanske hrišćanske narodne tradicije, prema kojoj se Murat, pre početka boja, opredeljuje za svesnu, svojevolsnu žrtvu, nudeći Bogu svoj život u zamenu za pobedu pravovernih.

da je Miloš došao da se preda, Milošev pokušaj ubistva sultana Murata skrivenim nožem, pogibiju Miloševih drugova i zarobljavanje teško ranjenog Miloša. Prema Tronošcu, smrtno ranjeni Murat naređuje da boj sa Srbima odmah počne kako bi mogao da vidi kome će pobjeda pripasti. Na osnovu istog izvora, Elodi Mijatović zatim opisuje stanje zaprepaštenosti Lazara i njegovih vojnika zbog iznenadnog napada Turaka i zbog vesti o »prelasku« triju srpskih vojvoda u turski tabor, insistirajući ipak na krasnorečivoj besedi kojom Lazar ohrabruje svoju vojsku za boj protiv Turaka, »blagosiljajući je glasno u ime Hristovo«.

Samu bitku i njene razvojne faze Elodi Mijatović prikazuje kombinujući podatke iz turskih i srpskih izvora. Ona prvo od Nešrije, u karakteristično odabranim dužim citatima, preuzima opis silovitog sudara dveju, vojski, turskih strelaca i srpskih oklopnika. Naglašavajući ponovo u slikovitim poređenjima, veličinu i snagu srpske vojske (kada srpski vojnici stoje oni liče na »planine od gvožđa« a kada se pokrenu »kao da talasi Crnog mora huče«), Nešri opisuje ogromne turske gubitke, uspešno prodiranje Srba na levom krilu i njihove početne izgleda da odnesu pobjedu nad celom sultanovom armijom, zbog čega Bajazit sa pojačanjem prelazi na levo krilo, pokušavajući da potisne do tada pobedonosno napredovanje srpske vojske. Na ovom mestu Mijatovića prekida kazivanje po Nešriji i, vraćajući se ponovo na srpske izvore, uvodi izdajnički lik Vuka Brankovića koji je upravo »u tom kritičnom trenutku naredio da se 12000 oklopnika, najbolje trupe cele srpske armije, povuku sa bojišta«. Pridajući motivu *izdaje* dominantan značaj u svekolikom tumačenju kosovske tragedije, Elodi Mijatović insistira na Lazarevoj spoznaji o neizbežnosti poraza posle Vukovog povlačenja. Proklinjući Vuka u »plemenitom besu«, Lazar se sada konačno opredeljuje za »mučeničku smrt« proročanskim rečima, koje Elodi doslovno preuzima iz Tronoškog rodoslova: »Ko hoće da se odvoji od mene, neka ide za prokletim Vukom; ja hoću danas da umrem za veru Hristovu i crkve božije, a koji ostanu posle mene gore će dočekati«.

I dalje prema srpskim izvorima, poglavito prema Tronoškom rodoslovu, uključujući sve poznate epizode iz narodnog predanja, Elodi Mijatović opisuje Lazarev junački očajnički boj sa Turcima, njegovo trostruko menjanje konja, zadobijanje šesnaest rana, padanje u vučiju jamu i konačno zarobljavanje.

Susret triju glavnih, smrtno ranjenih junaka, sultana Murata, kneza Lazara i Miloša Obilića, kao završni čin kosovske priče, odvija se u sultanovom šatoru. Tu posebno dolazi do izražaja Mijatovićkina vešta kontaminacija različitih izvora da bi se postigla što dramatičnija i psihološki suptilnija slika ljudskih odnosa. Ovdje Mijatovička sklapa, bez eksplicitnog ukazivanja na izvore, u jedinstvenu celinu podatke iz više srpskih rodoslova sa »turskom istorijom« Konstantina Mihailovića. Prema Tronoškom rodoslovu, Lazar prekoreva Miloša što je svojim nerazumnim činom izazvao prerani napad Turaka i time i propast cele srpske vojske, ali mu potom daje oproštaj kada sasluša Miloševo opravdanje da je ubistvom Murata hteo da dokaže svoju vernost Lazaru. Posle njihovog dijaloga, Elodi Mijatović nastavlja pripovedanje prema Konstantinovoj »turskoj istoriji«, uvodeći lik budućeg sultana Bajazita kao direktnog, ravnopravnog učesnika u završnu scenu kosovske priče i dodeljujući mu ulogu da pred umirućim Muratom izda naređenje o pogubljenju Lazara i drugih zarobljenih srpskih vojvoda. U ovako komponovanoj Mijatovićkinj verziji, kao protivteža ranijim razočarenjima i dokazima nelojalnosti, Lazara pred smrt okružuje više plemenitih i odanih vitezova. Tako se pored prisutnog Miloša Obilića, koji je inače u istoriji Konstantina Mihailovića već ranije ubijen, istovremeno javlja drugi veran i odan Lazarev vitez, toplički vojvoda Krajimir, koji izražava svoju ljubav i lojalnost prema Lazaru molbom da bude posećen posle svoga kneza da bi mogao pod glavu svoga gospodara podmetnuti činiju kako »plemenita glava« ne bi pala na zemlju. Poznati motiv vernog sluga iz kosovske legende Elodi Mijatović razrađuje tako što i Miloš Obilić i Krajimir izražavaju svoju lojalnost prema knezu Lazaru poslednjom željom da budu sahranjeni pod nogama svoga go-

spodara. Poslednje reči kojima se Lazar oprašta od ovog sveta sročene su u molitvi: »Moj bože, moj bože, primi moju dušu!«²⁰

Poetična slika kojom Elodi Mijatović završava prvi deo svoje uvodne studije svedoči, na jedan simboličan način, o onome što je u vezi sa kosovskom bitkom vekovima uzbuđivalo narodnu maštu i interesovalo istorijsku nauku: — dramatični događaji (pogibija dva velika vladara i uništenje velikog dela dveju vojski) i političke posledice (Srbija konačno dolazi u vazalni odnos prema Turskoj). — (»Te večeri, kada je sunce zašlo za dolomitske vrhove Zete, dva cara su ležala mrtva na Kosovu ravnom, opkoljena mrtvim telima cveta srpskog plemstva i turskih ratnika. A crni oblaci koji su se te noći navukli nad Kosovo bili su mračan predznak noći duge pet vekova koja se tada spustila na celu zemlju srpsku«).²¹ Iako u ovoj završnoj slici kosovskog bojišta nema direktnog nagoveštaja o preobražaju srpskog vojnog poraza u moralnu pobedu, koji će se dogoditi kasnije u putovanju kosovske legende kroz vekove, sigurno je da je Elodi Mijatović dala dovoljno elemenata u svojoj priči o kosovskoj bici koji svedoče o tome da je Kosovo moglo kroz istoriju da preraste u simbol stradanja i heroizma srpskog naroda u njegovoj viševjekovnoj borbi za oslobođenje.

Pokušamo li sada da ocenimo Mijatovićkinu »istoriju kosovske bitke« sa stanovišta savremenih naučnih saznanja, doći ćemo do nekoliko osnovnih zaključaka. Prvo, kao što smo već istakli, Elodijina priča o kosovskom boju po svom duhu i osnovnom idejnom usmerenju ulazi gotovo u celini u tradiciju srpske romantičarske, patriotske historiografije. Iako nisu uvek jasni razlozi kojima se ona rukovođila u izboru pojedinih podataka, odnosno u naglašavanju jednih, izostavljanju drugih, nerazlučivom mešanju trećih i četvrtih, ipak je osnovna namera prepoznatljiva — ona je želela da psihološki opravda poraz srpske vojske i pad srpskog

²⁰ Ovom molitvom se završava Priča o boju kosovskom, koju je za štampu priredio Stojan Novaković 1878. godine.

²¹ Elodie Lawton Mijatovich, »The Historic Battle of Kossovo«, Kossovo, London, 1881, str. 32.

carstva. Njoj se dopalo da, povodeći se za turskim izvorima, istakne sjaj i lepotu srpske vojske, odnosno njenu veličinu i dobru opremljenost, ali je zato morala naći valjane razloge za vojni poraz jedne takve sile. I ona ih je našla, u skladu sa srpskom narodnom tradicijom (koju je romantizam sa toliko uvažavanja prihvatio) u motivu nesloge i razjedinjenosti srpskih velikaša. Taj motiv u svom pripovedanju kosovskih događaja ona vodi od početka Lazareve vladavine, od neprijateljskoga Marka Kraljevića, postupno ga gradirajući do kulminacije u izdaji Vuka Brankovića. S druge strane, motiv vernog i odanog sluga iz srpske srednjovekovne viteške tradicije (takođe tako drage romantizmu), ona razvija u karakterizaciji ne samo Miloša Obilića nego i nekoliko drugih srpskih junaka (Milan Toplica, Ivan Kosačić, vojvoda Krajimir), koji su bili spremni da poginu za svog gospodara, svoju veru i otadžbinu.

U strogo naučnom smislu, za Mijatovićkinu rekonstrukciju kosovskog boja može se bez dvoumljenja reći da ona predstavlja jedan eklektički, nekritički sklop sadržaja iz istorije i legende, kao što uostalom takav sklop predstavljaju i istorijski izvori na osnovu kojih ona gradi svoju kosovsku priču. Iako možda pozitivno određena u osnovnoj nameri da ostvari objektivni istorijski prikaz kosovskih događaja uporednim korišćenjem srpskih i turskih izvora, Elodi Mijatović ne postiže nikakav naučno-istraživački rezultat, budući da njeno izlaganje nije zasnovano na *kritici* i *poređenju* tih izvora već na njihovom prostom, »narativnom« sučeljavanju, odnosno na kombinovanju odabranih podataka kojima treba da se ostvari jedna slikovita, zaokružena priča. Pa ipak, teško da bismo s pravom mogli optužiti englesku istoričarku za njenu nekritičnost ako uzmemo u obzir da je cela srpska romantičarska historiografija koja je njoj bila poznata imala isti takav nekritički odnos prema srpskom srednjem veku, prema srpskoj »slavnoj« prošlosti. I kao što se najčešće dešavalo u toj historiografiji, kada se u njenom tumačenju sukobe istorijsko i legendarno, da ona da prednost narodnom predanju, tako i u Mijatovićkinom viđenju Kosova dominira duh srpske narodne tradicije. Ako se prisetimo

šta je Stojan Novaković govorio o toj narodnoj istorijskoj tradiciji i o ogromnom uticaju koji je ona vršila na srpsku istorijsku nauku sve do pojave kritičke historiografske škole, sasvim će nam biti jasno da Elodi Mijatović, budući strankinja, nije ni mogla imati dovoljno znanja ni svesti o potrebi kritičkog stava prema toj tradiciji. (*»Narodna istorijska tradicija*, koja je već u XV veku zavladała i na hartiju u letopisima bila stavljena, i koju je posle u svoju istoriju uzeo i čitavim istoričkim autoritetom utvrdio Jovan Rajić, uznesena je na nivo istorijske istine, i kao takva širila se bez prestanka kao istorijsko znanje, vršeći svoj upliv na umove i na shvatanje istorije sve do tekstova Iliriona Ruvarca i Ljube Kovačevića.«²²) Upravo zbog odsustva tog kritičkog odnosa, u Mijatovićkinom kosovskom priču mogu naporedo da »deluju« Miloš Obilić kao Lazarev zet, čiji istorijski identitet nije nikad potvrđen i stvarni, istorijski zet kneza Lazara, Vuk Branković; da uporedo »žive« legendarna Miloševa hrabrost i vernost i Vukovo izdajstvo, koje je istorijska nauka potpuno opovrgla.

Pokušamo li da, u metodološkom smislu, damo ocenu Mijatovićkine studije, neminovno je da kažemo da ona u tom pogledu predstavlja mešavinu neujednačenih, međusobno protivrečnih iskaznih postupaka. U Mijatovićkinom prikazu kosovske bitke međusobno se prepliću tri vrste kazivanja: kratke konstatacije koje imaju vrednost istorijskih činjenica, slikoviti narativni delovi preuzeti direktno, u citatima, iz navedenih istorijskih izvora i opisi pojedinih događaja i situacija zasnovanih na kontaminaciji različitih podataka, bez ukazivanja na izvore. Zahvaljujući baš takvom preplitanju, stiće se utisak tokom čitanja da Elodi Mijatović sasvim spontano prelazi iz istorijskog u legendarno kazivanje, pri čemu se racionalno i emocionalno tumačenje događaja naizmenično smenjuju i međusobno prožimaju.

²² Stojan Novaković, »Narodne tradicije i kritička istorija« (prvi put objavljeno u *Otadžbini*, 1880) u: *Istorija i tradicija*. Izabrani radovi, Beograd, 1982, str. 4—5.

Konačnu ocenu o Mijatovićinoj »istoriji kosovskog boja« možemo, međutim, dati samo ako uzmemo u obzir osnovnu namenu njenog pisanja i ako je sagledamo u kontekstu srpsko-engleskih književnih i kulturnoistorijskih veza. Očito je da je Elodi Mijatović zamislila ovu priču ne kao naučnu raspravu o kosovskom boju već kao kratki, hronološki prikaz kosovskih događaja. Namenjen engleskim čitaocima, taj je prikaz, kao prvo, trebalo da bude što više zasnovan na srpskim istorijskim izvorima koji su bili gotovo nepoznati u zapadnom svetu. Drugo, predstavljajući srpske srednjovekovne izvore koji su neposredno pre njenog pisanja bili prvi put obelodanjeni kao istorijska građa, E. Mijatović je omogućila engleskoj publici uvid u ono što je u srpskoj historiografiji tog vremena bilo upravo aktuelno. Treće, imamo li u vidu da je kosovska priča u njenoj interpretaciji tako bogato razuđena, odnosno da su u njoj prisutni gotovo svi događaji i epizode koje čine potpuno razvijenu kosovsku legendu, možemo da zaključimo da takva priča ponajbolje stoji kao uvod za njeno objedinjenje pesama kosovskog ciklusa u jedinstven ep. Izvesno je da bi takva priča, i sa stanovišta savremene kritičke historiografije, imala više opravdanja da je Elodi Mijatović tom delu svog predgovora umesto naslova »Istorijska bitka na Kosovu« dala jedan mnogo primereniji: »Istorija i legenda o kosovskoj bici«.

2. SRPSKA JUNAČKA POEZIJA I KOSOVSKI CIKLUS U EVROPSKOM KONTEKSTU

U drugom delu uvoda Elodi Loton-Mijatović postavlja sebi kao osnovni zadatak da predstavi u opštim crtama našu epsku narodnu poeziju i da obrazloži svoj pokušaj objedinjavanja kosovskih pesama u jedan jedinstven ep. Pišući i ovaj deo prevashodno u informativne svrhe, Mijatovića, pre obrazloženja svoje »kovovijade«, nastoji da engleskom čitaocu pruži neke

osnovne podatke o beleženju i sakupljanju narodnih pesama, o interesovanju stranih naučnika za naše narodno stvaralaštvo, o nekim značajnim odlikama naše epske poezije i razlozima njene popularnosti i u moderno doba. Podatke o ovim pitanjima ona preuzima iz različitih izvora,²³ ali ih potom, bez kritičkog odnosa, ponekad neprecizno prenesene i površno protumačene, kombinuje na jedan pripovedan način, koji njenom izlaganju treba da obezbedi određeni stepen zanimljivosti. Kratak, hronološki pregled pomena, zapisa i sakupljanja usmene pesničke građe i »prikaz« interesovanja naših i stranih učenih ljudi za našu narodnu poeziju posebno je zanimljiv i sa stanovišta komparativnih izučavanja, budući da ukazuje na međusobne uticaje i podsticaje u razvoju tog interesovanja.

Kao prvi pisani *pomen* u srpskim junačkim pesmama, ona navodi zapis vizantijskog izaslanika i putopisca Nikifora Gregorasa, koji je 1326. godine, na putovanju prema srpskom dvoru, zalutavši jedne noći u nekoj šumi, čuo od nekih ljudi (Srba) iz svoje pratnje »tragične pesme koje slave velika dela njihovih nacionalnih junaka«. Iako A. Pavić u svojoj studiji govori o tome da su nova istraživanja potvrdila potpunu neistoričnost ovog podatka kao »dokaza« o postojanju naše epske poezije u ranom XIV veku, Mijatovića ga, uz dodatno objašnjenje »da se veruje da je to prvi pomen o pevanju narodnih pesama među južnim Slovenima«, unosi u svoju knjigu kao važeću činjenicu. Verujemo da to ona čini ne samo zbog izuzetne slikovitosti ovog podatka već i zbog toga što, dovedena u položaj da bira između dva njoj poznata a suprotna stava, odnosno između A. Pavića i Vatroslava Jagića, koji je verovao u istorijsku valjanost ovog podatka, ona se odlučuje za, po njenom mišljenju, autoritativniji naučnik. Tako ona i nehotice postaje »učesnik«

²³ Najveći broj podataka Elodi Mijatović preuzima iz *Istorijske srpske književnosti* Stojana Novakovića, Beograd, 1871, iz kritičke studije istog autora *Srpske narodne pjesme o boju na Kosovu*, Beograd, 1878 i iz uvodne studije Armina Pavića, *Narodne pjesme o boju na Kosovu 1389*, Zagreb, 1877.

u raspravi o istoničnosti Gregorasovog zapisa koja traje u našoj književnoj historiografiji do današnjih dana.²⁴

Drugo, mnogo određenije, i od savremene istoriografije veoma cenjeno, strano svedočanstvo o »starini« naše epske poezije Elodi Mijatović nalazi u putopisu izaslanika cara Ferdinanda II koji piše o tome da je, prolazeći 1530. godine kroz Bosnu i Srbiju na putu prema dvoru sultana Sulejmana u Carigradu, čuo pesme o »junačkim delima« hrišćanskih vojskovođa koji su se borili sa Turcima na granicama Hrvatske i Bosne i pesme o Milošu Kobiloviću, koji je ubio cara Murata na Kosovu. Iako Elodi izričkom ne pominje da je ovde reč o putopisu Benedikta Kuripešića, zanimljivo je napomenuti da je upravo Čedomilj Mijatović još 1863. godine, objavivši neke izvode iz ovog dela u prevodu sa nemačkog i svoje komentare, ukazao na ovaj značajan istorijski izvor iz ranog XVI veka.²⁵

Kada je reč o počecima zapisivanja i objavljivanja naših narodnih pesama, Elodi Mijatović navodi, pozivajući se i na *Istoriju srpske književnosti* (1871) Stojana Novakovića, onaj do danas opšte prihvaćeni podatak da se najstarije zabeležene narodne junačke pesme nalaze kod Hektorovića, odnosno da je pesnik Hektorović kao dodatak svojoj satiričnoj poemi *Ribanje* objavio tri narodne pesme,²⁶ a da je potom dalmatinski pisac Baraković zabeležio još jednu novu 1614. godine. Elodi Mijatović zatim zaključuje da ovi slabi počeci sakupljanja i objavljivanja narodnih pesama nisu obećavali nikakve dalje rezultate, ali da je celom ovom poslu iznenada dalo novi zamah štampanje Makfersono-

²⁴ O tome videti: Stanoje Stanojević, »Gregoras o našim junačkim narodnim pesmama«, *Stražilovo*, 1892, br. 26, str. 413—415; Svetozar Koljević, *Naš junački ep*, Beograd, 1974, str. 15.

²⁵ Čedomilj Mijatović, »Kuripešićev putopis od 1530«, *Vidovdan*, 1863, br. 77—78. Videti i Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo, 1950.

²⁶ Tek nedavno, zahvaljujući trudu Miroslava Pantića (»Nepoznata bugarština o despotu Đurđu i Sibnjaninu Janku iz XV veka«, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV, 1977) zapis prve naše bugarštice pomeren je u dublju prošlost (1497. godine).

vog *Osijana*, koji je izazvao veliku senzaciju u književnim krugovima Evrope. Tim podsticajem ona objašnjava i pojavu Fortisovog dela u kojem je, po njenim rečima, objavljeno nekoliko srpskih narodnih pesama što su »izazvale oduševljeno interesovanje Getea i Herdera«. Način na koji Mijatovića preuzima iz Pavića podatak o Fortisu svedoči o tome da ona o italijanskom opatu i njegovom delu nije imala nikakva proverena znanja, zbog čega je u »prenosenju« tog podatka mogla da načini nekoliko materijalnih grešaka.²⁷ Sasvim je izvesno da njoj nije bilo poznato da je čuveni Fortisov putopis *Viaggio in Dalmazia*, samo četiri godine posle objavljivanja na italijanskom, što znači već 1778. godine, bio preveden i na engleski jezik (*Travels into Dalmatia*).²⁸

Kao sledeći podatak, u nizu odabranih podataka o »preplitanju« domaćih i stranih interesovanja za našu narodnu poeziju, Elodi Mijatović bira onaj koji se odnosi na pokušaj nemačke nauke da pomoću naše epske poezije reši pitanje »homerovske zagonetke«. Tako je nemački istoričar Johanes Miler zamolio dubrovačkog pisca Đorđa Ferića da mu prikupi i pošalje naše narodne pesme, što je ovaj i učinio i 1798. godine uputio Mileru trideset i osam pesama u latinskom prevodu. Kako je upravo tada profesor Volf izneo svoju teoriju o tome da *Ilijada* predstavlja zbirku narodnih pesama o trojanskom ratu, a ne umetničko delo jednog pesnika, nemački naučnici su se nadali da će srpske narodne pesme baciti novo svetlo na »kompoziciju« Homerove *Ilijade* i tako posredno potvrditi Volfovu teoriju.²⁹

²⁷ Elodi Mijatović naziva Italijana Fortisa »dalmatinskim opatom«, daje pogrešnu (1794) godinu objavljivanja njegovog putopisa *Viaggio in Dalmazia* umesto tačne (1774) godine i beleži da je u tom delu Fortis objavio »nekoliko srpskih narodnih pesama«, ne precizirajući da je tu prvi put objavljena samo čuvena balada »Hasanaginica«.

²⁸ U englesko izdanje *Travels into Dalmatia*, London, 1778, znatno prošireno i rađeno uz pomoć samog autora, nije, međutim, uvrštena i »Hasanaginica«.

²⁹ Na taj način je nemački klasični filolog F. A. Volf u svom delu *Prolegomena ad Homerum* (Halle, 1795) zvanično uveo homersko pitanje ne samo u homerologiju već i u evropsku folkloristiku.

Pojavu Vukovog dela Elodi Mijatović potom objašnjava takođe na svoj sažeti, »informativni« način, ističući da je upravo interesovanje mnogih izuzetnih evropskih pisaca za našu narodnu poeziju ohrabrilo Srbima Vuka Karadžića da se u potpunosti posveti sakupljanju narodnih pesama u svojoj zemlji. Vuk je putovao kroz Srbiju, Hercegovinu, Crnu Goru i neke delove Bosne i gde god je imao priliku zapisivao je pesme koje su pred njim bile govorene ili pevane. Tako je bio u mogućnosti da 1814. godine objavi u Beču prvu knjigu tih pesama, pa je potom »njegova zbirka postepeno ispunila pet knjiga oktav formata«.

Govoreći o tome da su prva izdanja Vukovih knjiga izazvala »znatnu senzaciju«, Elodi Mijatović daje podatak da je »jedan izbor iz ovih pesama 1820. godine preveo na engleski jezik pokojni gospodin Brouning (Browning)«. Ovaj podatak, jedini koji u Mijatovićkinom predgovoru govori o engleskom interesovanju za našu narodnu poeziju, a koji u sebi krije dve materijalne greške, ukazuje nam na potrebu da na ovom mestu još bliže odredimo prirodu Mijatovićkinog nastojanja da svojim prevodima »oživi« prisustvo naše književne reči na engleskom jezičkom području.

Čak i kada bismo samo nesmotrenošću objasnili to što se umesto tačne 1827. godine navodi 1820. godina kao godina objavljivanja prve knjige engleskih prevoda srpskih narodnih pesama, i kada bismo samo stamparskom omaškom označili to što je ime prevodioca Johna Bowringa pogrešno napisano Browning, izostavljanje svih ostalih podataka o engleskom interesovanju za našu narodnu poeziju do pojave njene knjige, svedoči o tome da Elodi Mijatović prava znanja o dotadašnjim srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama nije ni imala. Razlozi kojima se to može objasniti jednim delom su biografske i profesionalne prirode: — Elodi Mijatović je iz Amerike preko Nemačke stigla u svoju novu domovinu, kneževinu Srbiju, a da nikad ranije, iako rodom Engleskinja, nije duže živela u Engleskoj; drugo, njeno dotadašnje bavljenje književnošću (pisanje pesama, pripovedaka i kraćih romana, prevođenje sa nemačkog i španskog) nije joj

omogućilo nikakvo sticanje posebnih znanja iz srpsko-engleskih književnih veza. Dolaskom u Srbiju, spremna da svojoj novoj domovini ponudi ona znanja kojima je već raspolagala, ona se naprosto poslužila maternjim jezikom da bi, bez nekih dubljih, studioznih proučavanja, uz osnovna obaveštenja koja je mogla dobiti od svog muža, nove sredine u kojoj se kretala i najnovijih izdanja na srpskohrvatskom jeziku, predstavila engleskoj publici ono što je već sama Srbija smatrala svojim najvećim književnim blagom, a što je u zapadnoj Evropi nemačka javnost već proglasila najrepresntativnijim delom srpske kulturne baštine. Čini se da je Mijatovička, nemajući prava znanja o dotadašnjem engleskom interesovanju za naše narodno stvaralaštvo, verovala da je upravo njoj, posle prevoda srpskih narodnih pripovedaka 1874. godine, namenjena pionirska misija i u predstavljanju naše narodne epske poezije na engleskom jeziku.

Pošto je u najzanimljivijim pojedinostima predstavila »hronologiju« interesovanja za našu narodnu poeziju, Elodi Mijatović nastoji da pronade *razloge* tog interesovanja upravo u nekim osnovnim odlikama te poezije. Po njenom mišljenju, vrednosti kojima se proučavaoci »dive« u srpskim narodnim pesmama jesu »jednostavnost izlaganja, prirodnost i svežina osećanja, realizam u formi spojen sa uzvišenim idealizmom duha«. Te pesme su neposredan izraz osećanja »jednog prostog ali visoko obdarenog naroda«. U ovim Mijatovićkinim stavovima prepoznavamo, sažeto izrečena, neka od opštih mesta koja se javljaju u napisima gotovo svih istraživača naše narodne poezije u XIX veku, posebno u radovima nemačkog kruga, koji su Mijatovički izvesno bili poznati, a u kojima se o našoj poeziji piše najčešće kao o primeru velike »prirodne« poezije.

Sve ostale karakteristike naše epske poezije koje Elodi Mijatović ističe u nastavku svog rada pripadaju takođe jednim delom opšte prihvaćenom, zapadno-evropskom »znanju« o našoj narodnoj poeziji, ali je sasvim izvesno da ih ona navodi na osnovu sopstvenog iskustva i neposrednog dodira sa tom poezijom na tlu Srbije.

To je najpre njeno tumačenje tvoračkog odnosa srpskog naroda prema sopstvenoj *istoriji*. Svoje zapažanje da »možda ni u jednom narodu na svetu nepismeni i neobrazovani seljaci nisu toliko upoznati sa svojom nacionalnom istorijom kao što su seljaci u Srbiji« ona potkrepljuje slikovitim objašnjenjem o tom narodu čije »srce od radosti udara« kada barjaci-krestaši potiskuju zastave sa polumesecom, a koje opet »podrhtava sa tužnim saosećanjem« kada devojka nariče, tražeći među mrtvima i umirućima na bojnopolju svoga ubijenog dragog. A da je ta poezija koja opeva događaje iz prošlosti najneposrednije utkana i u svakodnevni život Srba, Elodi Mijatović potvrđuje činjenicom da se u Srbiji, prilikom svakog okupljanja izvesnog broja ljudi — na porodičnim svetkovinama, slavama, svadbama i saborima — uvek nađe neko ko će uzeti gusle u ruke i uz »jednoličnu pratnju« tog instrumenta otpevati poneku pesmu o poznatim delima junaka iz prošlosti. Elodi uočava da su najpopularnije i najčešće pevane pesme o Kraljeviću Marku i različite »rapsodije« o bici na Kosovu, ali istovremeno konstatuje da su suvremenim srpskim seljacima, zahvaljujući »medijumu« narodnih pesama, i mnoge druge istorijske ličnosti iz XIV i XV veka postale »bliske kao reči iz svakodnevne upotrebe«.

Engleska spisateljica nalazi za potrebno da, u skladu sa Vukovom podelom, ukaže i na razlike između »muških« i »ženskih« pesama, upozoravajući engleskog čitaoca da ne sme doslovno shvatiti glagol *pevati* kada je reč o izvođenju junačkih pesama, jer muškarci te pesme u stvari recituju, kazuju uz gusle. Samo se za liрске pesme, koje se uobičajeno nazivaju »ženskim pesmama«, može reći da su stvarno pevane — te pesme, u kojima se žene često javljaju kao glavne ličnosti, žene obično i pevaju.

Ono što, međutim, Elodiju Mijatović kao strankinju koja živi u Srbiji najviše iznenađuje, i moglo bi se reći, gotovo opčinjava, i čemu ona u svom izlaganju posvećuje posebnu pažnju jeste duh tradicionalnog narod-

nog mišljenja i pevanja koji je u velikoj meri prožeo svakodnevni, savremeni život srpskog naroda. Ona uočava da je za srpskog seljaka »sasvim prirodna stvar« da »odene« u metričku formu svaki značajniji događaj iz svog života. Za tu pesničku sposobnost ona pronalazi objašnjenje u etničkom biću srpskog naroda — po njenom mišljenju, »Srbi imaju urođen dar za improvizaciju«. Iako Elodi ne posvećuje pažnju *improvizaciji* u smislu teorijskog objašnjenja ove veoma značajne karakteristike našeg usmenog stvaralaštva, važno je uočiti da ona indirektno u svom daljem izlaganju ukazuje na njene savremene »primene«, na one raznovrsne situacije u kojima se ljudi različitih zanimanja javljaju kao pevači-improvizatori. Tako ona zapaža da slepi prosjaci često iskazuju svoje molbe u desetercu, a da oplakivanje mrtvih i naricanje na groblju obično protiče »u nekoj vrsti metričkog, ritmičkog izliva bolne tuge, ili pokude, ili očajanja«.

Što je još zanimljivije za engleskog čitaoca, ona govori i o tek minulim zbivanjima iz velike istočne krize (1875—1878), koja su narodni pevači, još dok su borbe trajale, »odevali« u pesničko ruho. Strani dopisnici imali su mogućnost da svojim novinskim kućama šalju zanimljive izveštaje o crnogorskim ratnicima što su za vreme opsade Nikšića svake večeri oko logorske vatre »opevali« uz gusle ratne događaje iz proteklog dana, dok je u isto vreme turska posada koja je branila nikšićko utvrđenje iste događaje opevala na svoj način. Oslobođenje Niša koje je izvršio knez Milan sa srpskim vojnicima takođe je postalo predmet narodne pesme.

Kao poseban kuriozitet, Elodi Mijatović izdvaja i jedan događaj iz ličnog iskustva, iz vremena prvog ministrovanja svoga muža Čedomilja. Kada je u zimu 1873. godine zasedala Narodna skupština u Kragujevcu, rešavajući pitanje novog monetarnog sistema koji je kao ministar finansija predlagao njen sprug, Elodi je bila u prilici da čuje narodni komentar ovog događaja iz prve ruke. Ante Nešić, seljak iz Ripnja, i sam član Narodne skupštine, »prenosio« je u deseteračkom stihu ispred

skupštinskih prostorija celu debatu o budžetu »na veliko zadovoljstvo njegovih mnogobrojnih slušalaca.«³⁰

Ova zapažanja o spontanom javljanju narodnih pevača, engleska spisateljica potkrepljuje tvrdnjom da je običaj metričkog recitovanja od davnina toliko raširen među Srbima da se za gotovo svaku priliku mogu naći »stereotipne forme« iskazivanja. Formule koje su se vekovima čuvala stoje na raspolaganju savremenim pevačima koji po potrebi posežu za njima, primenjujući ih na nove situacije i nove junake. Upravo u visokoj stilizaciji našeg epskog pesničkog jezika nalaze novi pevači izazov za svoje improvizacije, za slobodno i raznovrsno kombinovanje datih šablona — *stereotipa*. Elodi daje nekoliko primera tih stereotipa paralelnim navođenjem srpskih originala i engleskih prevoda, želeći verovatno da engleskim čitocima bar donekle dočara, vizuelno i zvukovno, ovaj njima u velikoj meri stran jezik. Ona navodi nekoliko šabloniziranih *početaka* i *završetaka* naših narodnih pesama, nekoliko poznatih *stalnih epiteta* i nekoliko tipičnih *formula* za karakterizaciju patrijarhalnih porodičnih odnosa.³¹ Govoreći o tim stereotipima u okvirima njihove savremene upotrebe, Elodi indirektno ukazuje na veoma značajne odlike srpskog tradicionalnog pevanja.

S tim u vezi, vredna su pomena, posebno sa teorijske tačke gledišta, neka njena uzgredna zapažanja o razlikama između savremenog i tradicionalnog usmenog stvaralaštva. Kada je reč o umetničkoj vrednosti tog stvaralaštva, Elodi Mijatović uočava, budući da je

³⁰ Ovaj zanimljiv detalj iz sopstvenog iskustva ministra finansija, koji svedoči o opevanju aktuelnih političkih događaja na tradicionalan način, opisao je Čedomilj Mijatović u svojim delima na engleskom: *Servia and the Servinas*, London, 1908, str. 138 i *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London, 1917, str. 252. Uveče, istog onog dana kada je šef opozicije, uz veliko odobravanje skupština, oštro napao predlog budžeta mladog ministra finansija, Č. Mijatovića, ovaj skupštinski sukob počeli su da opevaju guslari u varoškim kafanama i mehanama, sledeći model narodne pesme »Marko Kraljević i Musa Kesedžija«, u kojoj se Mijatović javlja kao Musa, a njegov protivnik kao pobednik Marko Kraljević.

³¹ Elodie Lawton-Mijatovich, »Serbian Bards and the National Songs about Kossovo«, *Kossovo*, London, 1881, str. 38—39.

u Srbiji doba velike epske poezije prošlo, da modernim narodnim pesmama nedostaje »svežina osećanja i duha što stare raspodije uvek čini novim«. Razloge tome ona nalazi i u činjenici da se pevači u velikoj meri zadovoljavaju gotovim, utvrđenim pesničkim slikama i izrazima, a premalo se trude da otkriju »novu formu za novu sadržinu«.

Tragajući dalje za psihološkim objašnjenjem popularnosti narodnog pevanja u modernoj Srbiji, Elodi povlači i jednu zanimljivu paralelu između nekadašnje i današnje *funkcije* usmenog stvaralačkog čina. Ona polazi od jedne koliko zanimljive toliko i logične pretpostavke — ako srpski seljaci krajem XIX veka, kada informacije o događajima mogu dobiti različitim putevima, još uvek osećaju potrebu da ostvare komunikaciju i tradicionalnim formama recitovanja i pevanja, lako je zamisliti koliko je prirodnije i snažnije moralo biti interesovanje sa kojim su njihovi davnašnji preci dočekivali i slušali svoje »putujuće minstrele«, koji su tada često bili jedini donosioci vesti, odnosno koji su u svom stvaralačkom činu objedinjavali uloge *glasonoše* i *istoričara*. S tim u vezi, Elodi Mijatović ističe i jedan zanimljiv podatak iz istorijske tradicije, prema kojoj su i dva sina poslednjeg srpskog srednjovekovnog vladara, despota Đurđa Brankovića, pošto ih je sultan Murat II dao oslepiti, postali profesionalni pevači koji su sa guslama u rukama putovali od grada do grada, od dvora do dvora, pevajući pesme o »starim dobrim vremenima«.

Pokušamo li sada da bliže odredimo prirodu interesovanja engleske spisateljice za našu narodnu poeziju, zapazićemo nekoliko karakterističnih odlika tog interesovanja. Došavši u neposredan kontakt sa našom narodnom poezijom na tlu Srbije, Elodi Mijatović je besumnje bila fascinirana duhom tradicionalnog narodnog stvaralaštva koji je u velikoj meri prožeo savremeni život srpskog naroda. Za nju je u tom stvaralaštvu najzanimljivija pojava *narodnog pevača*, koju ona, bez neke ozbiljnije kritičke poredbe i procene, terminološki vezuje istovremeno za antičku i za evropsku srednjovekovnu vitešku tradiciju. Već u samom naslovu koji

daje drugom delu svoje uvodne studije ona u prvi plan izdvaja narodnog pevača kao »barda«, dok u daljem izlaganju naše junačke pesme često naziva »rapsodijama«, a naše tradicionalne pevače »putujućim minstrelima«. Ovim postaje prepoznatljiva njena namera da, iako ovako pojednostavljeno, terminološkim asocijacijama, ukaže na mesto i značaj srpskog usmenog stvaralaštva u evropskim okvirima.

Sa kulturno-sociološkog stanovišta, zanimljiva su i njena zapažanja na osnovu kojih se da razabrati da Mijatovića o Srbiji iz poslednjih decenija XIX veka govori prevashodno kao o seljačkoj zemlji, i o seljcima koji su istovremeno stvaraoci i slušaoci narodnih pesama. Iako se Elodi, živeći u Beogradu, uglavnom kretala u srpskoj građanskoj sredini i u krugu visoko obrazovanih Srba — naučnika i umetnika, očigledna je njena želja da engleskom čitaocu obrati pažnju na brojno seljačko stanovništvo, nepismeno i neobrazovano, u kome se krije veliki stvaralački potencijal. Rečenica kojom ona sažima jedno svoje lično iskustvo — »Čak i seljak, član Narodne skupštine, neretko govori u blank verse-u kada se njegova osećanja uzdignu do stepena zanesenosti« — ponajbolje možda otkriva i čuđenje i divljenje sa kojima jedna učena strankinja dočekuje spontan, stvaralački čin jednog priprostog srpskog seljaka.

*

U razmatranju osnovnog predmeta svoje uvodne studije — kosovskog ciklusa narodnih pesama — Elodi Mijatović nastoji da ukaže na poseban značaj koji te pesme imaju u srpskoj kulturnoj istoriji, na prvom mestu zbog važnosti događaja koji je u njima opevan. Za narod koji je sve zanimljivije događaje iz svoje istorije »stavljao u stih«, bilo je sasvim prirodno da kroz vekove sačuva pesme o tako značajnim ličnostima kao što su poslednji srpski car Lazar i neustrašivi junak Miloš Obilić, budući da se, kako to kaže engleska spisateljica, »te dve ličnosti izdvajaju sjajem na crnoj pozadini ratišta na kojem je Srbija, sa cvetom svog viteštva, iz-

gubila i carstvo i ime slobodnog naroda«. Po mišljenju Mijatovićeke, o značaju ovog događaja rečito svedoči i veliki broj različitih pokušaja da se ove zasebne pesme objedine u jedinstvenu, logično povezanu, epsku celinu.

Prema vlastitom priznanju, Mijatovića svoj pokušaj objedinjavanja zasniva prevashodno na knjizi hrvatskog istoričara književnosti Armina Pavića, koja je objavljena samo četiri godine ranije (*Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389 sastavio u cjelinu A. Pavić, Zagreb, 1877*), i u kojoj autor genezu svog »kosovskoga epa« detaljno objašnjava u obimnoj uvodnoj studiji. U Mijatovićkinom izboru Pavićeve knjige prepoznamo isti onaj načelni stav prema korišćenju literature koji se očituje u njenom odbiru istorijskih izvora u prvom delu uvoda. Elodi Mijatović smatra da je važno pozvati se na ono delo koje, hronološki gledano, predstavlja poslednju reč o datoj temi, budući da bi takav izbor već sam po sebi mogao da obezbedi njenom pisanju aktuelnost i određenu naučnu verodostojnost. Pa ipak, očigledno je da ona nije imala nameru da se Pavićevim delom isključivo služi niti da doslovno preuzima njegove naučne rezultate. Uporedimo li, na primer, Pavićev i Mijatovićkin uvodni tekst, doći ćemo do zaključka da se oni u velikoj meri razlikuju — od osnovne koncepcije do konačnih rezultata. Stoji činjenica da je engleska spisateljica preuzela nekolicinu pojedinačnih, konkretnih podataka od Pavića i da se u izvešnoj meri poslužila njegovom »organizacijom« kosovskih pesama u jedinstven ep, ali njoj uopšte nije bila namera da preuzima složen Pavićev književnoistorijski postupak rekonstrukcije tog »epa« doslednim upoređivanjem naših i stranih izvora o kosovskoj bici s jedne strane i kosovskih narodnih pesama s druge strane. Teško da ćemo uopšte moći da shvatimo njen izbor podataka, pesničke građe i sam sklop njene kosovske epopeje ako ne uočimo da se ona u pisanju svog *Kosova* ravnopravno služila i dvama značajnim delima Stojana Novakovića o kosovskoj epici, koja su inače blisko povezana sa Pavićevom knjigom. I samu odluku da se prihvati jednog takvog posla, Elodi Mijatović je, po našem mišljenju, donela imajući u vidu razloge koji su

šest godina pre Pavića nagnali Stojana Novakovića, bliskog kolegu njenog supruga Čedomilja i intimnog prijatelja njihove porodice, da objavi svoj »kosovski spjev«. Novaković je smatrao da je posle Vuka i njegovih sledbenika, sakupljača narodnih pesama, došlo konačno vreme da se obave dva velika posla: prvo, »kritičko izdanje svekolikih narodnih umotvorina«, a potom da se na osnovu tog izdanja »počnu pjesme sklapati u pojedine cjeline«. ³²

U svom uvodnom tekstu engleska spisateljica, međutim, nigde ne pominje da je Pavićev sastav kosovskog epa nastao posredno kao kritički odziv na sličan »sastav« Stojana Novakovića (*Kosovo. Srpske narodne pjesme o boju na Kosovu*. — *Pokušaj da se sastave u cjelinu kao spjev*, Beograd, 1871), niti pominje da je opet ova Pavićeva knjiga iz 1877. godine izazvala već sledeće godine pojavu Novakovićevog polemičkog odgovora u vidu obimne »kritičke studije« (*Srpske narodne pjesme o boju na Kosovu*, Beograd, 1878). Sasvim je razumljivo da engleska spisateljica, koja ni u kom slučaju nije imala nameru da piše kritičku raspravu o kosovskoj problematici, nije ni želela da u svoj informativni tekst unosi bilo šta od one polemičke atmosfere koja je, neposredno pre njenog rada na kosovskim pesmama, vladala u hrvatsko-srpskim književnim odnosima, a koja je podrazumevala i oštre nesporazume oko nacionalnog »svojetanja« narodnih pesama. ³³ Stoji, međutim, činjenica da se ona, izbegavajući u potpunosti polemički ton, služila istovremeno i Pavićevim i Novakovićevim delom, i to na onaj već ranije definisan način — veštom kontaminacijom i podataka i tuma-

čenja iz ovih tekstova. Elodi Mijatović nigde eksplicitno ne postavlja osnovno pitanje na kojem su se sukobili Pavić i Novaković — da li su kosovske pesme od postanka bile ovako samostalne, zasebne pesme kakve ih danas imamo, ili su one možda samo odlomci jedne velike pesme (epa), koja je nekad u celini opevala kosovski događaj? ³⁴ Izvesno je da Elodi ne prihvata, pa tako i ne pominje, polaznu Pavićevu tezu o postojanju *jedne jedine velike »stare hrvatske« pesme*, koja je nastala neposredno posle samog boja i koja je pokazivala opštu sliku kosovskih događaja, zbog čega i Vukove kosovske pesme »nijesu drugo nego li poodkidane pojedine epizode iz onake kosovske pjesme«. ³⁵ Kao što smo već napomenuli, ona ne pominje ni studiju Stojana Novakovića u kojoj on detaljnom kritičkom analizom opovrgava ovaj Pavićev stav, izvedeći konačan zaključak da takve velike epske pesme nije moglo biti i da je »o boju samom i o događajima za boj vezanim odmah postalo više različitih pesama«, ³⁶ pa su tako i kosovske pesme koje je Vuk zabeležio samostalne pesničke jedinice koje zasebno opevaju pojedine epizode ovog događaja.

Sve što Mijatovića ima reći o ovom problemu svodi se na jedan veoma uprošćen iskaz, u formi konstatacije koji je ipak po svom osnovnom smislu mnogo bliži Novakovićevom opredeljenju. Taj iskaz podrazumeva postojanje više zasebnih kosovskih pesama u kojima se peva o različitim trenucima kosovskih zbivanja i o različitim kosovskim junacima, a podrazumeva i onu Vukovu pesničku jedinicu (II, 50), u tumačenjima tako često spornu, koja se zove *Komadi od različitijeh*

³² Stojan Novaković, *Kosovo, Srpske narodne pjesme o boju na Kosovu*. Pokušaj da se sastave u cjelini kao spjev, Beograd, 1871, (Predgovor „O ovom pokušaju“, str. VI).

³³ A. Pavić je proglasio Vukove srpske narodne pesme i »hrvatskim«, u kosovskim pesmama je svaku pojavu srpskog imena objašnjavao samo kao posledicu suvremenog srpskog »pogubnog separatizma«, a sam kosovski boj označio kao savezničku bitku u kojoj su značajnu ulogu odigrali Hrvati i Mađari. St. Novaković je (nav. delo, str. 166—176) razložnom argumentacijom, opovrgavajući ove Pavićeve teze, pokazao kako je Pavić ovim tvrdnjama »najviše audio naučnosti svoje rasprave«, a to je odvelo raspravu u »šovinizam velikohrvatski«.

³⁴ O ovom sukobu između Novakovića i Pavića, koji u stvari podrazumeva dva suprotna stanovišta o nastanku i razvoju kosovskih pesama, kritički je pisao Sr. J. Stojković, *Kosovska epopeja*. Pregled pokušaja za sastav narodnog epa o boju na Kosovu, Beograd, 1901, str. 53—57.

³⁵ Armin Pavić, *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389*. Sastavio u cjelinu A. P., Zagreb, 1877, str. 9.

³⁶ Stojan Novaković, *Srpske narodne pjesme o boju na Kosovu*. Kritička studija. Povodom knjige Narodne pjesme o boju na Kosovu. Sastavio u cjelinu Armin Pavić, Zagreb, 1877 (preštampano iz *Godišnjice Nikole Čupića*), Beograd, 1878, str. 134.

Kosovskih pjesama. Elodi Mijatović jednostavno konstatuje: »U zbirci Vuka Karadžića nalazimo izvestan broj rapsodija koje opisuju događaje što su se dogodili pre bitke, za vreme bitke, ili posle bitke. Neke od tih pesama nemaju prave početke niti završetke, i očigledno su fragmenti *nekih dužih pesama* (podvukla S. K. — Š.), čije su ostale delove, iz ovog ili onog razloga, seoski kazivači zaboravili.«³⁷

Prema Mijatovićinoj proceni, a na osnovu podataka koje preuzima od Pavića i Novakovića, posebno je značajno ukazati na činjenicu da su i *pre* i *posle* Vukovih zbirki postojale u narodnom predanju, na širokom srpskohrvatskom jezičkom području, i druge pesme o kosovskim događajima. Moglo bi se reći da Elodiji gotovo čini zadovoljstvo da, govoreći o kosovskim pesmama, obavesti engleskog čitaoca da se sakupljački rad na području usmene književnosti intenzivno nastavlja i posle Vuka, a da se u stručnom izdavanju sakupljene grade posebno ističe Srpsko učeno društvo. Tako ona pominje da se u Petranovićevoj zbirci *Srpske narodne pjesme iz Bose i Hercegovine*, koju je objavilo Srpsko učeno društvo 1867. godine u Beogradu, može naći najduža i relativno najcelovitija pesma o padu srpskog carstva na Kosovu, koja broji 1607 stihova.³⁸ Po njenom mišljenju, posebno interesovanje učenih ljudi trebalo bi da izazove obelodanjivanje rukopisne zbirke narodnih pesama iz franjevačkog manastira u Dubrovniku, nastale 1758. godine, koju je za štampu pripremio i u izdanju Srpskog učenog društva objavio 1878. godine ugledni naučnik i univerzitetski profesor, Valtazar Bogišić,³⁹ stručnjak za pravne običaje Južnih Slovena. Ova zbirka, u kojoj se mogu naći kosovske »bugaršnice«, zanimljiva je i u komparatističkom pogledu zbog

³⁷ E. Lawton-Mijatovich, *nav. delo*, str. 42—43.

³⁸ Bogoljub Petranović, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Epske pjesme starijeg vremena, skupio B. P. Na svijet izdalo Srpsko učeno društvo, Beograd, 1867 (Pjesma »Propast carstva srpskog« pod br. 26, str. 271—321).

³⁹ Valtazar Bogišić, *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, Glasnik Srpskog učenog društva, II odeljenje, knj. 10; Beograd 1878 (Pjesma »Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu«, pod br. 1, str. 3—10).

toga što »sadrži neke od najstarijih narodnih pesama u kojima stihovi od petnaest stopa podsećaju na dugi stih *Ilijade*«. Elodi Mijatović ne propušta da pomene ni takav istoriografski zanimljiv podatak da je »dve kosovske rapsodije« iz ovog dubrovačkog rukopisnog zbornika, upravo one na osnovu kojih je Pavić pokušao da rekonstruiše nekadašnji kosovski ep, objavio prvi, još 1859. godine u Petrogradu, ruski istoričar A. F. Giljferding u putopisnom delu *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*.⁴⁰

Poseban značaj ovih podataka o kosovskim bugaršticama iz Bogišićeve zbirke i kosovskoj pesmi iz Petranovićeve zbirke moguće je sagledati i u tome što je njihovim navođenjem Elodi Mijatović zapravo ukazala, iako ne eksplicitno, na najzanimljivije pokušaje samih *narodnih pevača* da, iz postojeće usmene tradicije, sastave jednu veću pesmu koja će događaje na Kosovu predstaviti što opširnije i potpunije, odnosno koja će u jedinstvenoj celini obuhvatiti što više epizoda vezanih za kosovsku bitku. Tek pošto konstatuje da je »ideja o sabiranju ovih rapsodija u jedno delo bila vrlo jednostavna, pa je možda zbog svoje jednostavnosti bila tako dugo previđana«, i pošto je indirektno naznačila »narodne pokušaje« za sastav kosovskog epa, Elodi Mijatović daje, u hronološkom nizu, i pregled pokušaja koji bi se uslovno mogli nazvati »umetničkim« ili »književničkim pokušajima«.⁴¹ To su pokušaji nekolicine naših i stranih pesnika i naučnika⁴² koji su, imajući pred sobom uzbudljivu i podsticajnu tezu nemačke kritike o tome da ni *Ilijada* nije ništa drugo do vešto

⁴⁰ A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972 (Poglavlje XVIII, »Mesto kosovske bitke. Srpske legende o njoj«, str. 216—245).

⁴¹ Sr. J. Stojković u knjizi *Kosovska epopeja* (Beograd, 1901), dajući »Pregled pokušaja za sastav narodnog epa o boju na Kosovu«, razvrstao je sve pokušaje objedinjavanja u dve skupine: »narodni« i »književnički« pokušaji.

⁴² U svom pregledu »umetničkih« sastava kosovske epopeje, Elodi L. Mijatović, uz kraće ocene, navodi pored pomnutih sastava A. Pavića i S. Novakovića kosovske epove srpskog pesnika Joksima Novića (*Lazarica*, 1849), češkog prevodioca Zigrfida Kapera (*Lazar, der Serben-Zar*) 1851) i francuskog slaviste Adolfa D'Avrila (*La Bataille de Kossovo*, 1868).

sastavljen i sređen zbir grčkih narodnih pesama o trojanskom ratu, odlučili da u *jedinstvu glavnog događaja* (što ga u ovom slučaju čini sama kosovska bitka) nađu okosnicu za sklapanje celovite kosovske epopeje. Time su oni sasvim otvoreno, u književnoistorijskom i teorijskom smislu, postavili pitanje »lazarice«, pitanje *epskog jedinstva* kosovskog oiklusa narodnih pesama.

Sa stanovišta englesko-srpskih književnih veza, valja ukazati na činjenicu da Mijatovića ne navodi delo jednog engleskog pisca koji je pre nje pokušao da od kosovskih narodnih pesama sačini epsku celinu. Izvesno je da Elodiji Mijatović nije bilo poznato da je, punih dvadeset godina pre njenog *Kosova*, engleski pisac i diplomata Edvard Robert Bulver Liton, pod pseudonimom Owen Meredith, objavio u Londonu 1861. godine zbirku prevoda naših narodnih pesama *Serbski Pesme; or National Songs of Serbia*. Na čelu te zbirke, ispred tridesetak lirskih narodnih pesama prevedenih na engleski, nalazi se kao jedini primer »junačkih pesama koje govore o istorijskim događajima i ličnostima« ciklus kosovskih pesama pod naslovom *The Battle of Kossovo (Kosovska bitka)*. Ovaj ciklus čini zapravo jedinstvenu epsku celinu u kojoj su tri osnovne kosovske pesme iz Vukove zbirke postavljene u jedan hronološki logičniji redosled.⁴² Pretpostavka da je Elodi Mijatović znala za tu zbirku, ali nije htela da saopšti taj podatak engleskoj publici, kako joj u predstavljanju naše kosovske epike na engleskom ne bi bio oduzet primat, u svakom slučaju je neprihvatljiva. Sva svoja znanja o našoj narodnoj poeziji, pa i o kosovskoj epici, ona je poglavito crpla iz naših izvora. Kako u tim izvorima nije mogla pronaći podatak o Meredithovoj knjizi,⁴³ taj podatak se ne javlja ni u njenom pregledu na-

⁴² Owen Meredith, *Serbski pesme; or National Songs of Serbia*, London 1861 (»The Battle of Kosovo, Heroic pesma«, str. 29–64). O. Meredith je upotrebio tri Vukove pesme (»Car Lazar i carica Milica«, »Propast carstva srpskoga« i »Komadi od različitijeh Kosovskih pjesama«) i razvrstavši ih u sedam delova, sačinio jednu novu, hronološki logičnu celinu.

⁴³ Meredithova knjiga prevoda naših narodnih pesama ostala je van kruga interesovanja naše naučne javnosti i u XIX i početkom XX veka. Moglo bi se reći da je tek Pavle Po-

ših i stranih »lazarica«. Izostavljanje ovog podatka potvrđuje još jednom tezu koju smo već ranije postavili — kada se prihvatila prevođenja kosovskih narodnih pesama na engleski jezik, Elodi Mijatović nije imala prava znanja o toku dotadašnjeg engleskog interesovanja za naše narodno stvaralaštvo.

3. ENGLSKI SKLOP KOSOVSKJE EPOPEJE

Iako Elodi Loton-Mijatović izrikom kazuje da se njen sklop kosovskog epa »poglavito zasniva« na »nacrta« hrvatskog istoričara književnosti Armina Pavića, koji je analizom sveukupne pesničke i istorijske građe o kosovskom boju pronašao osnovu za sklapanje najpotpunije epske celine, Mijatovičkina odstupanja od Pavićevog »nacarta« mnogo su brojnija i značajnija od onih koja bi se dala naslutiti u ovako izrečenoj pohvali. Već na kraju svoje uvodne studije engleska spisateljica se donekle ograđuje od Pavićevog »idealnog« nacarta konstatacijom da se »njen raspored razlikuje u izvesnim vidovima od rasporeda gospodina Pavića«. Samo pažljivo upoređivanje njene lektire može da nas uveri u činjenicu da su pred njom, u isto vreme, ležale i Pavićeve i obe Novakovićeve knjige o kosovskim pesmama, i da se ona u samom sklapanju pesničke građe u jedinstven ep koristila argumentima i jednog i drugog našeg pisca. Drugim rečima, ona je to činila stalno poredeći dva konkretna sastava kosovskih epopeja (Novakovićev iz 1871. i Pavićev iz 1877) i dve rasprave o ovoj problematici (Pavićevu uvodnu studiju iz 1877. i Novakovićev kritički odgovor na Pavićevu studiju iz 1878. godine).

Međutim, služeći se oprobanim metodom kontaminacije, engleska spisateljica imala je pred sobom dosta

pović svojim člancima (»Jedan engleski prevodilac naših narodnih pesama«, *Srpski književni glasnik*, 1922, br. 5, str. 383–386 i »Owen Meredith...«, *Prilozi za KJIF*, 1922, br. 1, str. 106–109) skrenuo pažnju na ovog engleskog prevodioca, pošto je njegova knjiga doživela četvrto izdanje u Londonu 1917. godine.

jasnu viziju *svoga* kosovskog epa. Po našem mišljenju, u realizacije te »vizije« rukovodila se dvama principima. Prvo, ona je želela da svom kosovskom epu obezbedi određenu istorijsku utemeljenost, koja bi bila u skladu sa izvorima koje je koristila u prvom delu svoje studije, posebno sa tek tada obelodanjenim delima o kosovskoj bici — naročito sa Tronoškim rodoslovom i Pričom o kosovskom boju. Pošto u ovim delima, za razliku od starijih izvora, najviše provejava duh narodnog pričanja i predanja, i budući da se na više mesta mogu naći gotovo potpuni »prepisi« pojedinih kosovskih pesama, to je za nju bio značajan razlog da što više zapisanih pesama o različitim epizodama kosovske bitke uvrsti u svoju epopeju.

Drugo, za razliku od oba svoja »uzora«, Pavićevog i Novakovićevo kosovskog epa, Elodi Mijatović je želela da ostvari jednu posebnu, uslovno rečeno, »žensku kosovijadu«, u kojoj bi sudbina žene u tragičnom sklopu kosovskih događaja bila iznesena u prvi plan. Takva namera da se nazreti već iz posvete koju ona ispisuje na prvoj stranici svoje knjige i upućuje je srpskoj vladarki, kneginji Nataliji, uverena u to da je najprikladnije da epopeja u kojoj »poslednja carica srednjovekovne Srbije« [carica Milica] zauzima tako značajno mesto bude posvećena »prvoj kneginji nezavisne Srbije našeg vremena«. ⁴⁴

Izvesno je jedno — u pogledu izbora i rasporeda pesničke građe, kosovski ep Elodije Mijatović odlikuje se nekim specifičnim karakteristikama. Namera nam je stoga da, obrazlažući sklop toga epa, ukažemo na postupak »kontaminovanja« engleske spisateljice, na veze njenog epa sa Pavićevom i Novakovićevom »lazaricom«, na karakter ugledanja i stepen odstupanja od »uzora«, uvereni da ćemo na taj način uspeti, bar posredno, da formulišemo i neka teorijska načela kojih se ona pridržavala u konstrukciji *svoga* epa, iako ih eksplicitno nije iskazala.

Globalnim poređenjem struktura triju kosovskih »spevova«, Mijatovićkinog, Novakovićevog i Pavićevog,

⁴⁴ E. Lawton-Mijatovich, *nav. delo*, posveta »To Her Highness Nathalie, Princess of Serbia« (frontispis).

došli smo do ovih opštih zaključaka koji ukazuju na neke principe kompozicije engleske »kosovijade«. Mijatovićkina »kosovijada« sastavljena je od četrnaest pesama, Novakovićev kosovski ep čini jedanaest, a Pavićev devet pesničkih jedinica. Sam broj pesničkih jedinica ponajmanje govori o obimu celovitog sklopa. Novakovićev ep je najkraći, najsazetiji, zasnovan na strogo određenom izboru Vukovih kosovskih pesama. ⁴⁵ Pavićev ep je najobimniji, uzima u obzir celokupnu pesničku i istorijsku građu o Kosovu koja je njemu stajala na raspolaganju i predstavlja u osnovi »nacrt« za jednu veliku kosovsku epopeju, budući da hrvatski sastavljač objedinjuje različite kosovske pesme uz znatne interpolacije sopstvenog teksta, odnosno proznih objašnjenja koja služe kao vezivno tkivo. Mijatovićkin ep, u odnosu na ova dva, srednjeg je obima, koristi raznorodnu pesničku građu o Kosovu, a dopune i izmene ostvaruje u stihu, u duhu narodnog pevanja. ⁴⁶

Slično Novakoviću, u Mijatovićkinom epu pojedinačne pesme nisu neposredno vezane, ne produžuju se jedna u drugu kao kod Pavića, nego svaka stoji samostalno, ima svoj naslov, obrađuje pojedinačan predmet, ima zaokružen pesnički oblik, te time zadržava osobine narodne pesme. Sve te pesme (delovi) čine istovremeno jednu logički raspoređenu, harmoničnu celinu, jer sve njih međusobno povezuje fenomen glavnog momenta — kosovska bitka — oko kojeg se one okupljaju i objedinjuju. Zato Mijatovićka svojih četrnaest pesama ne obeležava bezličnim rednim brojevima, kao što je to učinio Pavić, koji se rukovodio principom *istorijske rekonstrukcije* kosovske bitke, pa je tako devet svojih »pevanja« gradio rekonstruišući dane kosovskih zbivanja. Za Mijatovićku je, po uzoru na Novakovića, koji je opet poštovao principe Vukovih zapisa, prevashodno bila važna logika narodnog mišljenja i pevanja. Engleska spisateljica je zapravo prihvatila osnovni Novako-

⁴⁵ Novakovićev kosovski ep ima 945 stihova — najduža pesma broji 120, a najkraća 29 stihova.

⁴⁶ Kosovski ep Elodi Loton-Mijatović ima 1760 stihova — sve su pesme ispod 110 stihova izuzev »Strahinjića Bana«, koji se izdvaja svojom dužinom od 653 stiha.

više stav o duhu usmenog stvaralaštva, koji teži prostoti i jednostavnosti, i koji podrazumeva da je narodna pesma po pravilu odmerene dužine, da »uvek obrađuje jedan predmet i da se vrlo retko maša epizoda«, pa ako događaj koji je živo taknuo dušu narodnu ima mnogo strana, »narod će svaku tu stranu pevati u naročitoj samostalnoj pesmi«. ⁴⁷ Kako je smatrala da je kosovska bitka upravo onaj veliki sudbonosni događaj koji je živo taknuo narodnu dušu i koji ima i više epizoda i više svojih junaka, to je ona nastojala da u organizaciji svog kosovskog epa očuva ovaj važni princip usmenog pevanja. S tog razloga ona je u načelu odbacila postupak kojim je hrvatski sastavljač gradio većinu svojih pevanja od više različitih kosovskih epizoda. Za nju su bila neprihvatljiva takva rešenja kao što je, da navedemo samo jedan primer, Pavićevo III »pevanje«, u kojem je on, sa namerom da što raskošnije predstavi okupljanje vojske pre polaska na Kosovo, povezo u jednu celinu nekoliko epizoda iz pomenute Bogišićeve bugaršice »Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu«, delove Vukovih pesama »Musić Stevan« i »Car Lazar i carica Milica« i sopstvene pesničke i prozne dodatke. Suprotno od Pavića, a po uzoru na Novakovića, engleski sastavljač će i one Vukove pesme u kojima su opevana dva različita epizodna događaja (na primer, pesme »Propast carstva srpskoga«, »Car Lazar i carica Milica«, »Kosovka devojka«, »Musić Stevan«) razdvojiti u zasebne celine, i u skladu sa zahtevima logične hronologije, rasporediti ih u svojoj epopeji zavisno od toga da li se te epizode dešavaju pre bitke, za vreme bitke ili posle nje. Obeležavajući delove svog epa *posebnim naslovima*, koji nisu čist prepis ni Vukovih ni Novakovićevih naslova, ona je opevala u samostalnim pesničkim jedinicama i one epizode kosovskih zbivanja koje nije našla kod Vuka, pa tako ni u Novakovićevom »spjevu« *Kosovo*.

S tim u vezi, važno je ukazati i na drugo teorijsko načelo kojeg se Elodi Mijatović pridržavala u »obogaćivanju« svoga epa na osnovu postojeće istorijske građe

⁴⁷ St. Novaković, *Srpske narodne pjesme...*, nav. delo, str. 131—132.

o Kosovu. Za takvo »obogaćivanje« ona je dobila podsticaja i od A. Pavića i od St. Novakovića, i to u onim delovima njihovih rasprava o kosovskoj problematici u kojima oni razmatraju odnos između predanja (ili istorijskih izvora) o kosovskoj bici i postojećih kosovskih pesama. Pavić je prvi upozorio Mijatoviću da o kosovskom boju najpotpunije priča Tronoški rodoslov i da je on zbog toga uzeo »pripovijedanje Tronoškoga« kao podlogu za rekonstrukciju kosovske epopeje, tačnije za popunjavanje praznina koje postoje u pesničkom materijalu o Kosovu. ⁴⁸ Engleski sastavljač nije bio, međutim, voljan da se građom Tronošca služi na Pavićev način, kojim je trebalo dokazati postojanje nekad davno nastalog, a danas izgubljenog (raskomadnanog) kosovskog narodnog epa. Upravo je Novaković u svojim kritičkim odgovorima na Pavićeve argumente usmerio englesku spisateljicu da na drugi način sagleda pripovednu građu Tronoškog rodoslova, koji bi joj omogućio da sagrađi svoj »obogaćeni« kosovski ep. Prema Novakovićevom tumačenju, obilje kosovskih epizoda ispričanih u ovom izvoru i redosled u njihovom kazivanju pokazuju da su »pesme o boju kosovskom u vreme Tronošca bile u sadašnjem stanju, tj. u stanju *posebnih samostalnih pesama*« ⁴⁹ (podvukla S. K. — Š.). Trebalo je sad samo, oslanjajući se na Tronoški rodoslov, sve te samostalne pesme pronaći u postojećoj pesničkoj baštini i dovesti ih u jedan logičan red i sklad.

Drugim rečima, u nastojanju da sagrađi takvu kosovsku epopeju u koju će ući što više poznatih kosovskih epizoda iz istorijske tradicije, a u kojoj će pri tom u jednom hronološki logičnom sklopu tih epizoda biti očuvan duh narodnog pevanja samostalnih pesama, Elodi Loton je neminovno bila primorana da posegne za pesničkom građom o Kosovu koju nije mogla naći kod Vuka. Na taj način ona je, na podsticaj Pavića, pokušala da prevaziđe »ograničenosti« Novakovićevog epa *Kosovo*, koji se oslonio samo na Vukove pesme, a u kojem nisu bile upotrebljene ni sve kosovske pesme iz Vukove zbirke.

⁴⁸ A. Pavić, nav. delo, str. 27, 42.

⁴⁹ St. Novaković, nav. delo, str. 142.

Neophodno je, međutim, u vezi s ovim, ukazati i na treći važan princip kojeg se Elodi Mijatović pridržavala u konstrukciji svoga epa: kadgod je mogla i koliko je umela, ona je u svom sklopu kosovske epopeje koristila Vukove zapise kosovskih pesama, odstupajući tu u potpunosti od osnovne Pavićeve zamisli da rekonstrukciju svog kosovskog epa zasnjuje na temelju »stare hrvatske« pesme o kosovskom boju, koja je, kako smo već napomenuli, zauzela prvo, počasno mesto u Bogišićevoj zbirci bugarštica. Engleska spisateljica je zapravo odbacila Pavićev stav prema Vukovim kosovskim pesmama, kojima se hrvatski sastavljač služio samo onda kada nije mogao naći druge i bolje »hrvatske varijante«.⁵⁰ Uključivši u svoj ep i Vukove pesme o epizodnim junacima Banoviću Strahinji i Musiću Stevanu, koje je Novaković inače izostavio iz svoje kratke lazarije, Mijatovića je pribegla postupku kontaminacije na sledeći način: polazeći od Vukovog kruga kosovskih pesama, ona se s jedne strane oslanjala na pojedina Pavićeva rešenja, odnosno na kosovske bugarštice, a sa druge strane na veliku Petranovićevu pesmu »Propast carstva srpskoga«, na koju joj je, kao što smo već pomenuli, skrenuo pažnju Novaković, ali samo onda kada je smatrala da je nemoguće razabrati *celinu* i *logiku* kosovskih zbivanja bez pojedinih momenata koji su u ovim pesmama opevani. Poređenjem celokupne pesničke građe o Kosovu koja joj je tada stajala na raspolaganju, ona je zapravo uočila neke interesantne osobenosti, ili se čak može reći »manjkavosti« Vukovih kosovskih pesama, o čemu će više pisati tek kasniji istraživači kosovske epike.⁵¹

U Vukovim pesmama bilo je malo govora o *glavnom* događaju, o samom kosovskom boju; u njima su opevani prevashodno *epizodni* događaji. U samo jednoj pesmi (»Propast carstva srpskoga«) glavni događaj je predstavljen neposredno, dok u dvema drugima (»Car Lazar i carica Milica«, »Carica Milica i Vladeta vojvoda«) o tom događaju pričaju ličnosti iz pesme. Opis boja u sve tri pesme veoma je kratak i štur. Da bi sli-

⁵⁰ Isto, str. 116.

⁵¹ Sr. J. Stojković, *nav. delo*, str. 113—114.

ku boja upotpunila i obogatila, da bi predstavila i one znamenite momente iz narodne istorijske tradicije kao što su odlazak Milošev u turski tabor, Miloševo ubistvo sultana Murata, zatim, pogibije kneza Lazara i samog Miloša, Elodi Mijatović je bila prinuđena da se obrati drugim kosovskim pesmama, »starijim« i »mlađim« od Vukovih. Engleska spisateljica je uočila da kod Vuka nema ni dovoljno stihova koji govore o pripremama za kosovski boj, niti onih koji bliže objašnjavaju uzroke tragičnog zapleta — ona ih je zato preuzela iz drugih pesničkih zbirki. Tako je, na primer, u dubrovačkoj bugarštici »Kad se svadio Miloš Kobilić i Vuk Branković« našla opevan lični sukob dvojice glavnih vojskovođa, Lazarevih zetova, koji prethodi kobnom zapletu događaja, a kod Petranovića slikovit opis Lazarevog savetovanja sa vojvodama pre donošenje odluke o započinjanju boja.

Mijatovićkin postupak »kontaminovanja« postaje sad jasniji — da bi sagradila jednu bogatu, razućenu kosovsku epopeju u kojoj bi bile opevane sve epizode kosovskih zbivanja i svi kosovski junaci, koji su inače predstavljeni u Tronoškom rodoslovu, engleska spisateljica kao predtekst za takvu epopeju uzima celokupno pesničko nasleđe koje joj u tom trenutku stoji na raspolaganju. Iz tog razloga ona i ne zauzima kritički, selektivan stav prema različitim pesničkim tradicijama, već se, pored Vukovih deseteračkih pesama, koje koristi u najvećoj meri, istovremeno služi i primorskim pesmama dugog stiha i Petranovićevom kosovskom pesmom novijeg zapisa.

Što se tiče samog rasporeda, ili, tačnije rečeno, *redosleda* upotrebljene pesničke građe, Elodi Mijatović organizuje svoj ep na sledeći način: u prvih pet pesama (delova) svoga epa ona prikazuje događaje pre odlaska na Kosovo — tu su opevani povodi i pripreme za kosovski boj. Svoj ep ona započinje pesmom o ličnom sukobu Lazarevih zetova, Miloša Obilića i Vuka Brankovića, izazvanom svađom njihovih žena. U drugoj pesmi prikazan je skup svih viđenih srpskih vojvoda u Kruševou, koji večaju o tome kako odgovoriti na Muratov izazov; treća pesma opeva junaka Banović Strahinju

kako rešava svoje lične probleme, probleme sa ženom i tazbinom, pre odlaska na Kosovo; u četvrtoj pesmi su opevane pripreme drugog kosovskog junaka, Musić Stevana, za odlazak na Kosovo i molba njegove žene da ne ide u boj; peta pesma govori o pripremama na dvoru samog cara Lazara i o njegovom razgovoru sa caricom Milicom, koja ga moli da joj na domu ostavi bar jednog brata.

Sledećih šest pesama Mijatovićkinog epa opevaju stanje na samom Kosovu, događaje koji neposredno prethode boju, kosovski boj i njegov tragični kraj. Tu su pesme o caru Lazaru, koji donosi konačnu odluku o izboru »nebeskog carstva«, o Ivanovom uhodanju turske vojske, o Kosovki devojci koja se pred bitku oporašta sa trima vojvodama, pobratimima Milošem, Ivanom i Milanom, o kneževnoj večeri uoči boja na kojoj Lazar optužuje Miloša za izdaju, o Miloševom odlasku u turski tabor i pokušaju ubistva sultana Murata i konačno, pesma o samom boju, koja se završava prizorima Lazareve, Muratove i Miloševe smrti.

O događajima posle boja pevaju tri pesme — one govore o sudbini preživelih, o tragičnoj spoznaji kosovske katastrofe. To su pesme o carici Milici, koja dobija glase o smrti cara Lazara i cele srpske vojske, o zakasnelom vojvodi Radiću, koji se ubija doznajući za tragični ishod boja, i o Kosovki devojci, koja oplakuje smrt verenika i ostalih junaka palih na bojištu.

Jedinstvo Mijatovićkinog kosovskog epa zasniva se, međutim, na mnogo određenijoj koncepciji od ove koja se da nazreti samo iz izložene hronologije kosovskih zbivanja. Pre svega, pažljivo čitanje Mijatovićkine »kosovijade« uverava nas da je engleska spisateljica nastojala da, sa što više pesničkih detalja, ostvari ono unutrašnje jedinstvo fabule, na osnovu koje se kosovski ciklus pesama najčešće tumači kao »lepo sastavljena dramatična istorija o oklevetanom heroju (Miloš Obilić) i klevetniku izdajniku (Vuk Branković).⁵² Po našem mišljenju, mnogo značajnije od ove klasične koncepcije kosovske epopeje bilo je nastojanje engleske

⁵² Pavle Popović, *Pregled srpske književnosti* (deo »Narodna književnost«), Beograd, 1909, str. 99.

pesnikinje da istovremeno ostvari jedno novo, originalno jedinstvo, koje se zasnivalo na njenom pokušaju da ulogu i sudbinu žene u spletu kosovskih zbivanja postavi kao središnji, objedinjujući momenat svoga epa.

Tako se ona poduhvatila mnogo složenijeg i, u pogledu ishoda, neizvesnijeg zadatka u objedinjavanju kosovskih pesama od onog koji je sebi postavio Stojan Novaković, kada je gradio svoj kosovski ep oko lika kneza Lazara. Otpočevi svoj ep pesmom o zidanju Ravnice, Lazareve zadužbine, a završivši ga pesmom o »obreteniju glave Lazareve«, Novaković je opisao pun krug oko sudbine glavnog junaka kosovske bitke i tako sačinio jednu »čistu lazaricu«. Sama činjenica da Elodi Mijatović ove dve pesme o Lazaru nije uvrstila u svoj ep, podrazumevajući da one nemaju neposredne veze sa kosovskom bitkom, govori o tome da ona nije smatrala da lik kneza Lazara treba da bude stožerni element njene »kosovijade«. Međutim, osnovnu koncepciju svoga epa ona, slično Novakoviću, obeležava već izborom *prve* i *završne* pesme. Čini nam se da nećemo pogrešiti ako kažemo da podsticaj i za ovu koncepciju svoje »ženske kosovijade« ona pronalazi kod Novakovića, i ovoga puta u njegovoj kritičkoj studiji o kosovskim pesmama, u kojoj on dozvoljava mogućnost da su »u državi carice Milice mogle postati pesme u kojima se *boj kosovski peva polazeći od nje i njezinih kćeri*«. ⁵³ (Podvukla S. K. — S.)

Na početak svog epa Mijatovića stavlja pesmu u kojoj se svađa Milićinih kćeri opeva kao neposredni povod sukoba njihovih muževa, Miloša Obilića i Vuka Brankovića, i Vukove zavere protiv Miloša. Svoj ep ona završava pesmom o Kosovki devojci, koja, oplakujući smrt verenika i ostalih junaka palih na bojištu, oplakuje sopstvenu tragičnu sudbinu. Već sam naslov koji ona daje prvoj pesmi, »Mara i Vukosava«, a koja inače predstavlja prepev bugarštice »Kad se svađio Miloš Kobilović s Vukom Brankovićem«, govori o tome da ona u prvi plan ističe ženske likove, odnosno da naglašava značaj ženine uloge u nastajanju osnovnog kosovskog zapleta. Svoju koncepciju »ženske kosovijade«

⁵³ St. Novaković, *nav. delo*, str. 135.

Mijatovička još jasnije otkriva u kompozicionoj shemi, koja se zasniva na poređenju sudbine žena *pre* i *posle* kosovske bitke. Nije li engleska spisateljica s pravom naslutila da će njeni sunarodnici najneposrednije doživeti svu tragediju pada srpskog carstva na Kosovu kada uoče, na primer, vezu između pete pesme njenog epa, koja nosi naslov »Carica Milica moli cara Lazara da joj ostavi u Kruševcu jednog od devet braće« i dvanaeste pesme sa naslovom »Carica Milica dobija glase o smrti cara Lazara«, ili kad opet zapaze jednostavan ali upečatljivo iskazan kontrast između osme pesme »Kosovka devojka« i četrnaeste, završne pesme »Kosovka devojka posle boja«.

Neminovno je da na ovom mestu odmah ukažemo na veliki propust koji je Elodi Mijatović učinila izostavljajući iz ovako zamišljene »ženske kosovijade« pesmu »Smrt majke Jugovića«, koja je inače mogla da se pojavi kao kruna svekolikog opevanja tragične sudbine žena u kosovskim zbivanjima. Istina, Mijatovička ovaj propust ne ostavlja bez obrazloženja. U završnom delu svoje studije ona ukratko objašnjava da je Jukićevu varijantu ove pesme, koju je inače u svoj ep uneo Pavić, izostavila zato što joj se čini da »spartanski karakter koji je u toj pesmi pripisan staroj ženi Jug Bogdana previše miriše na proizvod učenog čoveka, a premalo na narodnu, seljačku predstavu o ženi«.⁵⁴ Za englesku spisateljicu je, izgleda, bio psihološki i emocionalno potpuno neprihvatljiv stav majke devet Jugovića, koja nad telima svojih ubijenih sinova govori: »Ja ne žalim, moja djeco draga,/ Ja ne žalim što ste izginuli/ Braneć zemlju od dušmanske ruke,/ Pleme svoje vi ste osvetili«.

Iako za englesku spisateljicu Pavićev hvalospev Jukićevoj pesmi nije bio ubedljiv razlog da je ona unese u svoj ep, čini se da je Pavićevo pretpostavljanje ove varijante Vukovoj bilo dovoljno da odvrati njenu pažnju od Vukove pesme »Smrt majke Jugovića«. To je ujedno jedina Vukova kosovska pesma o koju se Mijatovička u potpunosti ogrešila. Po našem mišljenju, povod ovom Mijatovićinom propustu treba tražiti i u

⁵⁴ E. Lawton-Mijatovich, *nav. delo*, str. 48.

činjenici da ni Stojan Novaković, veliki poštovalac Vukovih zapisa, nije uvrstio ovu pesmu u svoj kosovski spev.⁵⁵ Mijatovička je, istina, bila u mogućnosti da se, u Novakovićevoj kritičkoj studiji o kosovskim pesmama, upozna sa analizom u kojoj je njen autor, pobijajući Pavićeve tvrdnje, uspeo da istakne izuzetne umetničke vrline Vukovog zapisa ove pesme,⁵⁶ pa i da pročitata podatak da je sâm Novaković u *treće izdanje* (1876) svoga speva *Kosovo* uneo ovu Vukovu pesmu. Postavlja se pitanje: da li su u svesti Elodije Mijatović jači utisak ostavili Novakovićeve razlozi koji su ga prvobitno naveli da izostavi ovu pesmu iz svog kosovskog epa,⁵⁷ i nisu li baš oni prevagnuli u njenoj odluci da »Smrt majke Jugovića« ne uključi u svoju »žensku kosovijadu«?! Izvesno je jedno: u stalnom opredeljivanju između Novakovićeve i Pavićeve argumentacije, Elodi Mijatović nije uvek uspevala da odabere pravo rešenje, odnosno ono rešenje koje bi joj omogućilo da dosledno sprovede svoju koncepciju kosovske epopeje. To istovremeno svedoči da se ona nije dovoljno i pažljivo bavila umetničkom stranom kosovskih pesama već je u svom izboru više vodila računa o onome što je u tim pesmama, po njenom shvatanju duha narodnog stvaralaštva, bilo autentično narodno i etički opravdano.

Valja odmah reći, Mijatovićin postupak »kontaminovanja«, odnosno problem izbora između Novakovićevih i Pavićevih rešenja, ne očituje se samo u globalnoj koncepciji kosovskog epa engleske spisateljice već se on uvek nanovo, drukčije iskazuje u pojedinačnim pesmama ovog epskog sastava, u kojima se istovremeno Mijatovićina originalna rešenja javljaju kao direktno suprotstavljanje određenim Pavićevim ili Novako-

⁵⁵ Prema prvobitnoj koncepciji, St. Novaković u svoju kratku »lazaricu«, u kojoj se knez Lazar javlja kao glavni junak kosovskog speva, ne uvrštava pesmu koja posebno opeva sudbine epizodnih junaka (pogibiju Jug Bogdana, njegovih devet sinova i smrt majke Jugovića).

⁵⁶ St. Novaković, *nav. delo*, str. 163—166.

⁵⁷ Novaković je, prema vlastitom objašnjenju (*nav. delo*, str. 163) izostavio ovu pesmu iz prvog izdanja svog *Kosova*, zbog toga što ona »nema pravog početka, a i »završetak je nezgodno iskazan«. U treće izdanje svog speva on je uneo ovu pesmu, izmenivši početne i završne stihove.

više predlozima. S tim u vezi, neophodno je da konkretno odgovorimo na pitanje da li se engleska spisateljica u oblikovanju *četrnaest* pojedinačnih pesama svog epskog sastava koristila u većoj meri Pavićevim ili Novakovićevim predlozima i kojim se razlozima rukovodila u izboru jednih ili drugih rešenja, budući da ćemo tek na ovaj način moći sa sigurnošću da utvrdimo da li uopšte odgovara istini iskaz Engleskinje da se njen sklop kosovske epopeje »poglavitno zasniva« na Pavićevom »nacrtu«.

Kratak analitički pregled sastavnih delova engleskog kosovskog epa omogućiće nam da pružimo odgovor i na ono, sa naše tačke gledišta, mnogo značajnije pitanje: da li se ovaj postupak amalgamisanja pesničke građe pokazao adekvatnim za realizaciju jedne samosvojne kosovske epopeje, odnosno da li je engleski sastavljač uspeo ovim postupkom u isto vreme da uverljivo izgradi svoju »žensku kosovijadu« i da celovito razvije tradicionalnu kosovsku priču o kleveti i izdaji.

*

Kao što smo već napomenuli, ne našavši kod Vuka nijednu pesmu koja svađu Lazarevih zetova opeva kao povod zavere Vuka Brankovića protiv Miloša, Elodi Mijatović je, po uzoru na Pavića, unela u svoj epski sastav celu bugaršticu »Kad se svadio Miloš Kobilić s Vukom Brankovićem« (*Mara and Vukossava*), tek uz jedno neznatno skraćanje. Ali sledeći svoju koncepciju »ženske kosovijade«, ona je, za razliku od hrvatskog sastavljača, smestila ovu pesmu na sam početak svoga epa, dok Pavić ovu epizodu stavlja na kraj svog prvog »pevanja«, u kojem su, kao u klasičnoj lazarići, pre toga opevane epizode dolaska Murata na Kosovo, njegovog pisma knezu Lazaru i većanje srpskih velmoža u Kruševcu. Ukratko rečeno, ova pesma peva o tome kako su se Lazareve kćeri zavadile oko junaštva, plemenitosti i lepote svojih muževa, o tome kako je Vukova žena udarila Miloševu ženu, zbog čega je Miloš izazvao na megdan Vuka i pobedio ga, što će biti povod da Vuk

počne kod Lazara klevetati Miloša, optužujući ga za neverstvo i izdaju.

Samo uvrštavanjem ove bugaršnice u svoj ep mogla je Elodi Mijatović da prikaže engleskom čitaocu kako je srpski narod u svom usmenom prednjem logički razlagao i psihološki opravdavao onaj na prvi pogled veliki nesklad između jednog privatnog sukoba Lazarevih zetova i dalekosežnih, tragičnih posledica do kojih taj sukob dovodi u daljnjem razvoju kosovskih događaja. U kosovskom ciklusu kao dramatičnoj istoriji o oklevetanom heroju i klevetniku izdajniku, pesma o zavadi Miloševe i Vukove žene mogla je, po mišljenju Engleskinje, da stoji samo kao prva, »uzročna« karika ove istorije. U stihovima ove pesme započeta je karakterizacija dvaju glavnih aktera kosovske bitke, a u njima se zapravo nalazi i zametak psihološke motivacije nesloge i razjedinjenosti srpskih velikaša kao osnove kosovskog pada. U daljnoj gradnji svoje kosovske epopeje, Elodi Mijatović će nastojati da u raspoloživoj pesničkoj građi pronađe što više stihova, što više pesničkih detalja, koji će pokazati kako se psihološki postupno i dosledno razvija ova priča o kleveti i izdaji.

Posebnu pažnju zaslužuje druga pesma u Mijatovićinom sklopu »Sultan Murat izaziva cara Lazara« (*Sultan Murad Challenges Czar Lazar*), upravo zato što bi se moglo reći da se u njoj engleska spisateljica najsamostalnije javlja u ulozi »narodnog pevača«. Tematski ova pesma odgovara prvom delu I Pavićevog »pevanja«, ali se obrada u velikoj meri razlikuje od Pavićeve, već i zbog činjenice da neke od brojnih proznih predloga koje Pavić ispisuje u ovom pevanju Mijatović odbacuje, dok druge njegove prozne interpolacije zamenjuje stihovima, najčešće preuzetim iz velike Petronovićeve pesme »Propast carstva srpskoga«, kojom se Pavić u svojoj epopeji nije uopšte ni služio. Engleski sastavljač zapravo odlučuje da, poštujući princip jedinstva mesta i radnje, sastavi jednu samostalnu pesmu koja opeva jednu epizodu, skup srpskih velikaša u Kruševcu koji većaju o predstojećem boju sa Turcima. U tu svrhu, ona vezuje u celinu grupe stihova iz Vukovih

pesama, pomenute Petranovićeve pesme i manji broj sopstvenih stihova-»spojnica«.

Valja odmah reći, u ovoj ulozi »narodnog pevača« Elodi Mijatović pokazuje lep smisao za oblikovanje kratkih motivskih celina i znatnu veštinu u upotrebi i rasporedu klasičnih epskih formula. Pesma počinje nabranjem vojvoda prisutnih na »sobetu« kod Lazara u Kruševcu. Tradicionalni epski postupak *katalogizacije* Mijatovića koristi da bi predstavila na jednom mestu sve one srpske vojvode (Miloš Obilić, Vuk Branković, Jug Bogdan, devet Jugovića, Banović Strahinja, Musić Stevan, Ivan Kosančić, Milan Toplica) koji će se javljati docnije kao samostalni učesnici kosovskih zbivanja, odnosno kao junaci posebnih pesama kosovskog ciklusa. (Po ugledu na Pavića, ona ovaj katalog junaka preuzima iz Vukove pesme »Opet zidanje Ravanice«). Izenadni dolazak Tatarina kao nosioca poruke (knjige) od sultana Murata dobar je povod za englesku pesnikinju da u jednoj tipično epskoj kompoziciji segmentata ostvari u celosti dramatičnu scenu večenja srpskih vojvoda o Muratovom pismu. U dobro poznatim, utvrđenim formulama našeg epskog pevanja, ona ređa, jedan za drugim, sledeće momente epske radnje (opis Lazareve zabrinutosti zbog Muratovog pisma, pitanje Jug Bogdana za uzrok zabrinutosti, čitanje Muratovog pisma, Lazarevo traženje saveta od vojvoda, odgovor Vuka Brankovića koji odvrća od boja, odgovor Miloša Obilića koji se opredeljuje za boj, Lazareva zahvala Milošu na rečima ohrabrenja, ponuda Ivana Kosančića da uhodi tursku vojsku, i konačno, poziv svim Srbima na Kosovo, koji se završava poznatom Lazarevom kletvom). Iz Vukovih kosovskih pesama ona preuzima one dve klasične stihovne celine — Muratovo pismo (prvi od »Komada od različitih Kosovskih pesama«) i Lazaru kletvu, (duža verzija iz pesme »Musić Stevan«), jedine dve celine koje bi se tematski mogle smestiti u ovu scenu gozbe u Kruševcu. Ovim dvema utvrđenim epskim formulama (formula prenošenja poruke knjigom i formula sakupljanja vojske) Mijatovića daje i posebnu dramsku funkciju na taj način što ih obe pripisuje Lazaru, koji ih u upravnom govoru direktno saop-

štava vojvodama oko sebe. Da bi dramski još više intenzivirala sudbonosno donošenje odluke o boju, ona »prostor« između čitanja Muratovog pisma i Lazarevog poziva u boj ispunjava stihovima iz Petranovićeve pesme, birajući iz nje određene *dijaloške formule*, pitanja i odgovore, odnosno grupe stihova upravnog govora kojima se služe Lazar, Vuk, Miloš, Ivan Kosančić, ostvarujući najviši stepen dramatizacije dijaloškim megdanom između Vuka i Miloša.⁵⁸

Pesma o »većanju u Kruševcu« zanimljiva je u razvoju osnovne kosovske priče zato što njen autor nastoji da u nju unese one pesničke detalje koji bitno doprinose daljoj karakterizaciji glavnih kosovskih junaka (određenije se nagoveštavaju Vukov kukavičluk i Miloševa hrabrost). Ova pesma značajna je tim više što u konstrukcionom smislu predstavlja okosnicu celovitog sklopa Mijatovičkine epopeje, budući da su u njoj prvi put predstavljeni i ostali *epizodni* junaci kosovske priče, o kojima pevaju naredne pesme ove epopeje (pesme o Banoviću Strahinji, Musiću Stevanu i Ivanu Kosančiću). Još preciznije rečeno, ova pesma o »gozbi u Kruševcu«, koja se završava Lazarevim pozivom u boj, »uvodi« u epsko zbivanje naredne epizode u kojima se opevaju pripreme za boj pomenutih kosovskih junaka, dok se u sklopu celine ona javlja kao pandan

⁵⁸ Petranovićeve stihove Elodi Mijatović, međutim, ne prenosi uvek verno, već im, u skladu sa svojim tumačenjem kosovske priče, menja funkciju, stavljajući ih često u usta drugim ličnostima. Tako, na primer, kratku Petranovićevu formulu upravnog govora kojom se Miloš obraća knezu Lazaru pitajući ga za razloge zabrinutosti, ona, u skladu sa »narodskim« shvatanjem patrijarhalne doličnosti, pripisuje prema »starešinstvu« starom Jug Bogdanu. S druge strane, poduži Lazarev govor vojvodama, kojim on iskazuje sumnju u mogućnost pobe nad ogromnom turskom silom, Mijatovića u skraćenoj verziji pripisuje Vuku, posebno naglašavajući mogućnost izdaje, da bi tako i psihološki pripremila trenutak njegove izdaje na bojnopolju. Istini za volju, kod Petranovića Vuk nije fizički ni prisutan ovom razgovoru o Muratovom pismu, ali nam ovaj pesnički detalj dobro služi da pokažemo kako engleska pesnikinja, birajući devet slikovitih stihova iz Lazarevog monologa, i pripisujući ih Vuku, pesnički konkretizuje jedan Pavićev predlog, koji nalazi svoju »istorijsku potvrdu« u Tronoškom rodoslovu i Priči o kosovskom boju.

devetoj pesmi o »kneževoj večeri«, gde se svi pomenuti junaci nalaze ponovo na okupu, uoči samog boja.

Sledeće pesme u Mijatovićinom sklopu pevaju o kosovskim junacima Banoviću Strahinji i Musiću Stevanu, odnosno o sveru onome što je prethodilo njihovom polasku na Kosovo. Kao što smo već ranije napomenuli, Vukove pesme o ovim epizodnim junacima Novaković nije uneo u svoj sažeti kosovski spev. U svoju razuđenu kosovsku epopeju uveo ih je Pavić, ali se engleska obrada ovih pesama u znatnoj meri razlikuje od obrade hrvatskog sastavljača.

Uzimajući u obzir Vukovu pesmu »Banović Strahinja«, hrvatski sastavljač je u ovoj, jednoj od najdužih pesama u našoj narodnoj epici, izvršio na više mesta znatna skraćivanja i obrazložio ih u svojoj kritičkoj studiji. Sva ova skraćivanja Mijatovića odbacuje, a razloge za neprihvatanje nekih od njih ona ukratko objašnjava u svom uvodnom tekstu. Pavić započinje pesmu pismom koje Strahinji stiže u Kruševac, a koje mu donosi vesti o tome da su Turci prekrili celo Kosovo, da su mu dvorovi poharani i spaljeni, da mu je majka konjima pregažena, a ljubica zarobljena i odvedena. Proširen naslov koji Mijatovića daje ovoj pesmi »Turci na Kosovu — Epizoda o Strahinji Banu« (*The Turks on Kossovo. — Episode of Strahinya Ban*) svedoči o tome da je i engleska spisateljica imala nameru da ovom pesmom predstavi turska zlodela počinjena pre kosovskog boja. Međutim, ova pesma koja se, prema središnjem motivu, često tumači kao pesma o nevernoj ljubici i opraštanju nevere za englesku spisateljicu je svakako bila interesantna, u sklopu njene »ženske kosovijade«, kao priča o razdoru u plemenitoj porodici Jugovića, izazvanom nepriličnim ponašanjem žene. Analogno prvoj pesmi njenog epa, u kojoj se opeva sukob Lazarevih zetova zbog žena, pesma koja opeva sukob Jugovića i njihovog zeta Banović Strahinje, takođe zbog žene, mogla je da doprinese daljoj psihološkoj motivaciji nesloge i razjedinjenosti srpskih velikaša što su prethodile kosovskoj bici.

Zato Mijatovića iz Vukovog originala vraća ispred pisma banove majke one stihove koji govore o lepom

gostoprimstvu ukazanom Strahinji u tzbini, u domu starog Jug Bogdana, uočavajući da će ova slika tasto- vov gostoprimstva dobiti svoje puno značenje tek u kontrastu sa ponašanjem Jug Bogdana i njegovih sinova, braće Jugovića, kad odbijaju da pomognu Strahinji u oslobođenju njegove žene.

Još je značajnije ukazati na ona sažimanja u Vukovoj pesmi kojima je Pavić u potpunosti narušio psihološku i etičku karakterizaciju epskih likova i njihove međusobne odnose. Pavić smatra da su stihovi kojima Jug Bogdan odvrća svoga zeta od odlasa u potragu za otetom ženom »barbarski smišljeni«, da je »grozno barbarstvo« sve ono kako je predstavljena neverna banova ljubica, i da su takođe plod »najnovijeg turskog barbarskog duha« i oni stihovi kojima Jug Bogdan, pošto je Strahinja vratio u Kruševac svoju ženu — preljubicu, naređuje svojim sinovima da noževima saseku svoju sestru.⁵⁹ U svom »prepisu« Vukove pesme Pavić izostavlja sve ove pobrojane stihovne celine, u kojima se zapravo postupno razvija i razrešava složeni dramski sukob među ličnostima, uveren da u svojoj doteranoj, »umivenoj« verziji ne sme dopustiti da se iskvari tradicionalna predstava o »najlepšim junacima kosovskog boja«, plemenitoj porodici starog Jug Bogdana.⁶⁰ Mijatovića sve ove stihove vraća u svoj epski sastav, obrazlažući direktno i onu najznačajniju pojedinost da se samo na fonu stihova koji govore o neprimodnoj okrutnosti oca može u punoj svetlosti ocrtati plemeniti karakter muža, Banović Strahinje, koji u završnim stihovima ove pesme oprašta život svojoj nevernoj ljubici.⁶¹ I jedan naš savremeni istraživač kosovske epike uočio je ovu Mijatovićkinu »srećnu izmenu«, kojom engleski prevodilac »pokazuje i lep smisao za razumevanje jedne književne pojedinosti koja je Paviću promakla.«⁶²

Izvesno je da je Elodi Mijatović, unošenjem celovitog Vukovog zapisa »Banović Strahinja«, u potpuno-

⁵⁹ A. Pavić, *nav. delo*, str. 37—38.

⁶⁰ *Isto*, str. 38.

⁶¹ E. Lawton-Mijatovich, *Nav. delo*, str. 47.

⁶² Svetozar Koljević, »Osnovni pravci anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu poeziju«, Zbornik MSC, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 1974, str. 99.

sti odbacila Pavićev stav o ovoj pesmi kao nekadašnjoj »epizodi« velikog kosovskog epa koja, po njegovim rečima, »ne samo da se u svojoj samostalnosti raširila nego je vrlo ružno nabrekla«. ⁶³ Mijatovića je imala priliku da već u vreme pisanja svoje kosovske epopeje bude svedok nekolicine napisa o jedinstvenoj lepoti i umetničkoj vrednosti ove pesme. Kod Novakovića je mogla naći podatak da je Vuk Karadžić ovu, po dužini znamenitu pesmu zabeležio od darovitog pevača, starca Milije i da »lepota stila i onoliko rečita opširnost ove pesme pripada ličnom talentu ovog narodnog pevača«. ⁶⁴

Ona je mogla da pročita i onu Maletićevu raspravu, na koju je upućuje sam Pavić, a u kojoj njen autor estetski visoko ocenjuje ovu pesmu, ⁶⁵ kao i Bogišićev hvalospjev Vukovom zapisu ove pesme, iz njegove rasprave o bugaršticama. ⁶⁶ Izvesno je da je sama Elodi Mijatović imala poseban afinitet prema ovoj pesmi, ali, po našem mišljenju, veoma značajnu ako ne i presudnu ulogu u uključivanju celovitog Vukovog zapisa imao je sam Čedomilj Mijatović, koji je ovu pesmu izuzetno cenio, o njoj kritički raspravljao, ⁶⁷ i koji će docnije u svojoj knjizi *Servia of the Servinas* (1908) istaći da ovu pesmu smatra »jednom od najlepših pesama ne samo u kosovskom ciklusu nego u celoj zbirci Srpskih narodnih pesama«. ⁶⁸ Kao dokaz ove tvrdnje, on će upravo ovaj prevod svoje žene u celosti uneti na kraj svoje knjige (u »Dodatku«) da bi engleskim čitaocima pokazao jedinstveni »primerak« lepote srpskih narodnih pesama. Svakako da je vredan pažnje podatak da je Elodi Mijatović *prva* prevela na engleski jezik ovu pesmu koja, i po shvatanjima savremenih tumača narodne po-

⁶³ A. Pavić, *nav. delo*, str. 37.

⁶⁴ St. Novaković, *nav. delo*, str. 132—133.

⁶⁵ Đorđe Maletić, »O narodnoj pesmi Strahinjić Ban«, *Glasnik SUD*, 1865, XVIII, str. 253—295.

⁶⁶ Bogišić kaže da bi poređenje bugarštica o Strahinjiću Banu sa klasičnom deseteračkom pesmom »Banović Strahinja« (Vuk, II, 44) izgledalo »kao da bi usporedio grbavu i bezubu babu s planinkinom vilom«, V. Bogišić, *nav. delo*, str. 40.

⁶⁷ Čedomilj Mijatović, »Jedno veliko pitanje«, *Otadžbina*, 1891, sv. 28.

⁶⁸ Chedo Mijatovich, *Servia and the Servians*, London, 1908, str. 256—273.

ezijske, predstavlja jednu od najlepših, najsloženijih i najzagonetnijih pesama našeg epskog stvaralaštva.

Ocenjujemo li, međutim, mesto i funkciju pesme o Banović Strahinji u kontekstu celine Mijatovićeve epopeje, moramo da uočimo da je engleski sastavljač, umevši ovu izuzetno dugačku pesmu o sudbini jednog epizodnog kosovskog junaka, narušio unutrašnji sklad i jedinstvo svog kosovskog epa i poremetio ravnotežu među delovima. Imamo li u vidu da nijedna pesma u ovom epskom sastavu ne broji više od 110 stihova, sama činjenica da pesma o Strahinji u engleskom prevodu ima 653 stiha, govori o tome da je jednoj epizodi data izrazita kvantitativna prednost, čime je u konstrukciji osnovne kosovske fabule poremećen odnos između bitnog i sporednog, a u kompoziciji epopeje odnos između celine i delova. »Iskok« ove pesme iz celine uočljiv je tim više što se inače da zapaziti da engleska spisateljica nastoji da uspostavi ravnotežu i održi korelaciju među posebnim delovima svoga sastava, što se očituje u njenom vođenju kosovskog zapleta, u rasporedu epizoda, u psihološkoj karakterizaciji likova.

Pesmu o drugom epizodnom junaku, Musiću Stevanu, unela je Elodi Mijatović prema Vukovom zapisu istoimene pesme (II, 47). Odbacivši predlog A. Pavića, koji se opredeljuje za hrvatsku varijantu, odnosno za početni deo velike Bogišićeve bugarštica, u kojem se peva o Bušiću Stjepanu, ona je zapravo odbacila u potpunosti koncepciju Pavićevog III pevanja, sklopljenog od više različitih epizoda. Iz pomenute Vukove pesme engleska spisateljica je preuzela *prvi* njen deo (prva 103 stiha), koji govori o Stevanovim pripremama za boj do trenutka polaska na Kosovo. *Drugi* deo Vukove pesme, u kojoj se Musić javlja na Kosovu kao »zakasneli vitez«, ona koristi tek u pretposlednjem delu svoga epa, u trinaestoj pesmi, kada i menja ime ovog junaku, pa se on tada, prema Tronoškom predanju, javlja kao vojvoda Radić.

Valja odmah reći, engleski sastavljač se nije strogo držao Vukovog teksta; u ovoj pesmi prisutna su izvesna sažimanja (izostavljeno je ponavljanje Lazareve kletve, koja se u Vukovoj pesmi javlja dva puta), ali su

prisutna i izvesna proširenja, što podrazumeva i dodatak nekih neophodnih »veznih« stihova. U Mijatovićinoj »interpretaciji«, motiv ljube koja svog muža odvrća od boja, zbog loših predznaka koje je usnila, postaje središnji motiv ove pesme. S tim u vezi, najinteresantnije je ukazati na ono proširenje kojim engleski sastavljač razrađuje ovaj motiv i »obogaćuje« Vukov zapis ove pesme jednim detaljem preuzetim iz pomenute bugarštice. To proširenje, međutim, teško se može shvatiti i objasniti ako se ne obrati pažnja na one delove Pavićeve i Novakovićeve kritičke studije, u kojima dvojica naših autora raspravljaju o tome da li je Stevanova ljuba lepša predstavljena u Vukovoj deseteračkoj pesmi ili u Bogišićevoj bugarštici. Ukratko rečeno, prema Pavićevom tumačenju, u staroj »hrvatskoj« pesmi mnogo je lepše opisana Stevanova ljuba koja, sluteći pogibiju svoga muža, ima »pravo žene« da svome mužu otvoreno saopšti svoja strahovanja, dok je junakova ljuba u srpskoj pesmi »skućena robinja«, koja se ne usuđuje da se obrati svome mužu već se bratimi sa slugom, njemu se ispoveda i njega nagovara da svome gospodaru učini neveru.⁶⁹ Novaković opovrgava Pavićevu argumentaciju, ukazujući na neke osobenosti autentičnog mišljenja i pevanja srpskog naroda: tako se, u skladu sa tradicionalnim porodičnim moralom, žena ne obraća mužu »ne što ne sme nego što ne nalazi da to njoj pristoji«, dok se u svakodnevnim patrijarhalnim odnosima, »sluga mnogo ne razlikuje od člana porodice«.⁷⁰

Rešenje koje engleska spisateljica unosi u svoju pesmu predstavlja zapravo neposredan odgovor na ovaj verbalni sukob, koji ona razrešava kontaminacijom različitih argumenata. Pošto je prema Vukovom zapisu prenela sve momente epske radnje — razgovor između Stevana Musića i njegovog sluga Vaistine, slikovit opis ratnih priprema, razgovor između Stevanove ljube i Vaistine, u kojem ona moli slugu-pobratima da joj ne budi supruga, a on odbija da je posluša, engleska spisateljica, ispred same završne slike polaska na Kosovo,

⁶⁹ A. Pavić, *nav. delo*, str. 12.

⁷⁰ St. Novaković, *nav. delo*, str. 116.

ubacuje grupu stihova iz bugarštice, u kojima se Stevanova ljuba sada direktno obraća mužu sa molbom da ne ide u boj. Tek na ovom mestu, u posebnoj dramskoj funkciji, kada odbija molbu svoje žene, Stevan Musić izgovara onu Lazarevu kletvu, koju je Elodi Mijatović već unela u *drugu* pesmu svoga epskog sastava, a koja se ovde javlja kao neposredna reminiscencija na zakletvu srpskih vojvoda datu Lazaru na skupu u Kruševcu.

Razmatrajući suštinu ovog »umetka« koji je engleski sastavljač preneo iz Bogišićeve bugarštice u Vukov zapis, neminovno je da zaključimo da je to intervencija jedne učene strankinje, »prosrpski« orijentisane, kojom ona želi da opovrgne Pavićev stav o srpskoj ženi kao »skućenoj robinji«. Izvesno je da je ta učena strankinja bila uverena da neće izneveriti duh tradicionalnog narodnog pevanja ako Stevanovoj ljubi dozvoli »hrabrost« direktnog obraćanja mužu, ne samo zbog toga što je smatrala da srpska plemkinja, ljuba Stevana Musića, ima pravo da razgovara sa svojim mužem onako kako to čini u sledećoj pesmi carica Milica, kada se sa svojom molbom neposredno obraća caru Lazaru, nego još više zbog činjenice da ni ovakav direktan razgovor sa mužem ne može da odvrati kosovskog junaka od njegovog opredeljenja za »krst časni« i date zakletve.

Po našem mišljenju, u skladu sa Mijatovićkinom koncepcijom »ženske kosovijade«, ova »dopuna« doprinosi da se u ovoj pesmi za jednu nijansu jače naglasi tragična sudbina žene koja sluti smrt svoga muža, ali je nemoćna da učini bilo šta što bi njega odvratilo od tog puta časti koji vodi u smrt.

Peta pesma Mijatovićkinog epskog sastava »Carica Milica moli cara Lazara da joj ostavi u Kruševcu jednog od devet braće« (*The Empress Militza begs Czar Lazar to leave with her in Krushevats one of her nine brothers*) predstavlja u stvari veran prevod prvog dela Vukove pesme »Car Lazar i carica Milica« (II, 45). Odstupajući u potpunosti od predloga hrvatskog sastavljača, koji ovaj deo Vukove pesme spaja sa drugim kosovskim epizodama u već pomenutom III pevanju, Elodi Mijatović se u celosti opredeljuje za Novakovićevo re-

šenje iz njegovog kosovskog speva. I sam naslov koji daje ovoj pesmi čini gotovo dosledan prepis naslova koji srpski sastavljač ispisuje iznad svoje treće pesme («Carica Milica traži od cara Lazara da joj ostavi jednog brata u Kruševcu»).

U prvih 118 stihova ove Vukove pesme, koji opevaju pripreme na dvoru cara Lazara do polaska na Kosovo, tematsko jezgro predstavlja sudbinu carice Milice, koja ispraća na vojnu svoje najbliže, muža, oca i devet braće Jugovića, a središnji motiv njenu molbu da joj car Lazar ostavi na dvoru, u Kruševcu, jednog »brata od zakletve«. Pesma koja nagoveštava tragičnu sudbinu žene-carice koja pokušava da od smrti sačuva bar jednog od najbližih srodnika u potpunosti je odgovarala Mijatovićkinjoj koncepciji »ženskog kosovskog epa«. Postupnoj gradaciji momenta u epskom zbivanju ove pesme nije se imalo šta dodati. Dramatičnost scene polaska na Kosovo, započeta razgovorom carice Milice sa carem Lazarom, sprovedena postupno kroz Milićine razgovore sa braćom, koji svi redom odbijaju njenu molbu da ostanu u Kruševcu, opredeljujući se za »boj i »krst časni«, kulminira u postupku sluge Golubana, koji, dobivši od cara Lazara »oproštaj« od boja, prenosi onesvešćenu caricu u dvore, a zatim ipak kreće na Kosovo.

Kratak dodatak od samo tri stiha, kojima engleska spisateljica zaokružuje sliku polaska na Kosovo, tako što kazuje da uz cara Lazara naporedo jašu njegovi zetovi, Miloš Obilić i Vuk Branković, a za njima cela careva vojska, ne remeti prirodni tok pesme, a doprinosi, u kontekstu celine epopeje, kontinuitetu razvoja osnovnog kosovskog zapleta.

U kompozicionoj shemi celine, važno je uočiti, kao što smo već napomenuli, da sudbina carice Milice, nagoveštavana u ovoj pesmi, dobija svoje konačno, tragično razrešenje u *dvanaestoj* pesmi Mijatovićkine epopeje, u kojoj se javlja prevod *drugog* dela pomenute Vukove pesme »Car Lazar i carica Milica«.

Središnji deo engleske kosovske epopeje, u kojem su predstavljena zbivanja na Kosovu što neposredno prethode samom boju, započinje pesmom »Car Lazar bira nebesko carstvo« (*Czar Lazar Chooses the Heavenly Kingdom*). Ova pesma čini u stvari veran prevod prva 44 stiha Vukove pesme »Propast carstva srpskoga« (II, 46). Preuzevši u celosti Novakovićevu obradu ovog dela Vukove pesme (sa jednim Novakovićevim dodatnim stihom) i sam naslov koji je srpski sastavljač dao svojoj četvrtoj pesmi («Car Lazar se privolijeva nebeskom carstvu»), engleska spisateljica je na ovaj način pokazala da u potpunosti odbacuje argumente hrvatskog sastavljača, koji ovu epizodu nije ni uneo u svoj epski sastav. Smisao kratke rečenice kojom Engleskinja objašnjava u svom uvodnom tekstu da ona u svoj ep uvrštava ovu epizodu zato što ona »pokazuje da su Srbi pripisivali pad svoga carstva volji Višnjega«⁷¹ ostaće nam nedovoljno jasan ako ne uočimo da se ta rečenica javlja kao direktan odgovor na polemički dijalog koji su Novaković i Pavić vodili oko ove pesme na stranicama svojih kritičkih studija.

Pavić nije uneo u svoju epopeju prvi deo Vukove 46. pesme, jer smatra da su stihovi o izboru između zemaljskog i nebeskog carstva ne samo nelogičan, »nenaredan dodatak« stihovima u drugoj polovini pesme, gde se opisuje kako se Lazar, pošto se već opredelio za »nebesko carstvo« ipak žestoko bori sa Turcima, već i zato što su ti stihovi plod verovanja najnovijeg vremena, kada se pod uticajem srpske crkve Lazar počeo i u narodu smatrati svecem.⁷² Novaković opovrgava Pavićevu tvrdnju objašnjenjem da jednu od osnovnih crta tradicionalnog narodnog života, pa tako i narodnog pesništva, čini upravo verovanje u sudbinu i suđeno, potkrepljujući svoju tezu mnogim primerima iz istorijskog i epskog predanja srpskog naroda.⁷³ Novaković istovremeno dokazuje da pohrišćanjeno verovanje u sudbinu, predstave o nebeskom i zemaljskom carstvu i posvećenje Lazarevo autentično pripadaju dubokom srednjem

⁷¹ E. Lawton-Mijatovich, *nav. delo*, str. 47—48.

⁷² A. Pavić, *nav. delo*, str. 13.

⁷³ St. Novaković, *nav. delo*, str. 103—107, 119.

veku, o čemu jasno svedoče sačuvani srednjovekovni književni spomenici, a posebno kulturni spisi o knezu Lazaru.⁷⁴ Hrišćanska martirska tradicija, vezana za kult kneza Lazara, koji se počeo stvarati ubrzo posle njegove pogibije na Kosovu, čini zapravo ono najstarije, prvotno jezgro kosovske legende. Izvesno je da Pavić ovu pesmu nije prihvatio u svoj ep zato što mu je ona smetala kao izraz naglašenog pravoslavlja, vezanog uz martirski kult srpskog kneza Lazara.

Epizoda o Lazarevom prihvatanju jedne unapred izgubljene bitke kao svesnog opredeljenja za »nebesko carstvo«, odnosno izbor fizičkog poraza kao duhovne pobeđe ima, međutim, u kompoziciji celine Mijatovićke epopeje značaj *idejnog uporišta*, na koji se oslanjaju sudbine svih ostalih, već pomenutih kosovskih junaka. Polazeći u boj, u slobodnom izboru »časnog krsta« (»Za krst časnih krvlju proljevati/ I za svoju vjeru umrijeti«), oni se unapred opredeljuju za smrt kojom se istovremeno zadobija i slava ratnika i hrišćanskog mučenika.

Osnovu *sedme* pesme Mijatovićke epopeje »Ivanov povratak iz turskog logora« (*Ivan's Return from the Turkish Camp*) predstavlja prevod *četvrtog* Vukovog »komada« (Komadi od različitijeh Kosovskih pjesama, II 50), u kojem je kao središnji motiv opevan tradicionalni motiv hroničarske epike — uhođenje neprijateljske vojske. Za razliku od Novakovića, koji se u svojoj pesmi »Miloš Obilić pita za tursku vojsku i za čador sultana Murata« strogo drži teksta Vukovog *četvrtog* »komada«, engleska spisateljica ovaj »komad« proširuje dodatkom nekolicine početnih i završnih stihova, formirajući tako, po svom nahođenju, celovitu samostalnu pesmu. Samo uslovno bi se moglo reći da Engleskinja »obogaćuje« ovu kosovsku epizodu po uzoru na Pavića, budući da ona od razuđenih prozaičkih predloga koje hrvatski sastavljač nudi u svom IV pevanju za popunjavanje praznina prihvata samo one za koje

⁷⁴ Videti: Đorđe Trifunović, *Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju*, Kruševac, 1968 i Rade Mihaljčić, »Izborna vrednost kulturnih spisa o knezu Lazaru«, *Književna istorija*, 1979, br. 44, str. 581—591.

nalazi pokriće u istorijskim izvorima i koji bitno doprinose razradi osnovne kosovske fabule — daljnjoj karakterizaciji Vuka i Miloša i razvoju Vukove zavere protiv Miloša.

Tri dodatna stiha na početku pesme, u kojima se opisuje kako Miloš izlazi u susret svome pobratimu Ivanu Kosančiću, koji se vraća iz turskog tabora, imaju jednostavnu funkciju da »uvedu« scenu njihovog razgovora o izgledu turske vojske koju je Ivan uodio. Sedam završnih stihova unose, međutim, novi segment epskog zbivanja u pesmu, u kojem Vuk Branković skreće pažnju knezu Lazaru na živ i poverljiv razgovor između dvojice pobratima, budeći u Lazaru sumnju da to Ivan zapravo izveštava Miloša o tome kako je protekao njegov dogovor sa sultanom Muratom o planiranoj izdaji. Važno je odmah napomenuti da za ovo motivsko proširenje Elodi Mijatović nalazi »pokriće« i u postojećoj pesničkoj građi (u Bogišićevoj bugaršnici)⁷⁵ i u istorijskoj građi o kosovskom boju (u Tronoškom rodoslovu).⁷⁶

U svrhu dramatizacije osnovne kosovske priče o kleveti i izdaji, engleska spisateljica nalazi prikladno rešenje da scenu Miloševog razgovora sa Ivanom o uhođenju turske vojske dramski intenzivira na taj način što lukavom Vuku daje najpovoljniju priliku da kod kneza Lazara, koji zajedno sa njim sa strane posmatra susret dvojice pobratima, probudi sumnju u Miloševu vernost. U daljnjoj karakterizaciji glavnih kosovskih junaka i psihološkoj motivaciji njihovih postupaka, ova sedma pesma Mijatovićke epopeje ima višestruko značajnu funkciju: u njoj se pojačava negativnost lika Vuka Brankovića, koji vešto birajući pogodan trenutak za spletku, direktno kleveće Miloša za izdaju; u njoj se osnažuje plemenitost karaktera Miloša Obilića, koji vodeći brigu o raspoloženju svoga gospodara pred sam boj, savetuje Ivana da ne kazuje Lazaru pravu istinu o veličini turske vojske; i konačno, u njoj se već jasno nagoveštava tragična zabluda kneza Lazara, koji će, za-

⁷⁵ V. Bogišić, *nav. delo* (bugarštica br. 1 »Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu«, stihovi 118—120).

⁷⁶ Tronoški rodoslov u: Sr. J. Stojković, *nav. delo*, str. 42.

ražen sumnjom u najvernijeg svog viteza, poverovati u klevetu pravog izdajnika.

U kompozicionoj shemi kosovske epopeje kao celine valja uočiti da se ova *sedma* pesma tematski direktno nadovezuje na *drugu* pesmu (knežev skup u Kruševcu) u kojoj se Ivan Kosačić prvi put javlja kao junak koji će za Lazara uhoditi neprijateljsku vojsku; od nos ovih dveju pesama je komplementaran na relaciji: dato obećanje (Ivanova ponuda da uhodi tursku vojsku) — izvršeno obećanje (izveštaj o uhođenju).

U *osmoj* pesmi svoje epopeje »Kosovka devojka« (*Maiden of Kossovo*) engleska spisateljica preuzima deo Vukove istoimene pesme (II, 51), i to u onom obliku u kojem ga Stojan Novaković obrađuje u petoj pesmi svog epskog sklopa pod naslovom »Miloš, Ivan i Milan susreću Kosovku devojku«. To je zapravo *središnji* deo Vukove pesme (od 44-og do 117-og stiha), koji počinje opisom pričešća sakupljene srpske vojske »kod prekrasne Samodreže crkve«. Interesantno je napomenuti da je i Pavić prihvatio ovu Novakovićevu obradu, ali je zato, rukovodeći se principom svoje »istorijske rekonstrukcije« prema danima kosovskih zbivanja, ovaj deo Vukove pesme povezao u celinu sa drugim dvema zasebnim epizodama u svom V pevanju.⁷⁷

Držeći se doslovno Novakovićeve obrade, Elodi Mijatović je, po uzoru na srpskog sastavljača, formirala od pomenute Vukove pesme dve zasebne pesničke celine (epizode), od kojih se jedna događa *pre*, a druga *posle* kosovskog boja. Izvorni kontekst Vukovog zapisa, iz kojeg je Novaković izuzeo njegov središnji deo, podrazumeva da Kosovka devojka evocira u sećanju susret sa trima vojvodama, pobratimima Milošem, Ivanom i Milanom pre njihovog polaska u boj, i da o tom susretu priča smrtno ranjenom Pavlu Orloviću na samom bojištu, pošto je boj već tragično okončan. Novaković u stvari razbija pesničku hronologiju Vukove

⁷⁷ Središnji deo Vukove 51. pesme »Kosovka djevojka« A. Pavić je povezao sa delom pomenute bugarske i sa trećim »komadom« iz Vukove 50. pesme »kneževa večera« da bi tako u jednoj celini predstavio događaje koje neposredno prethode polasku Lazareve vojske na Kosovo.

pesme i, odbacujući okvirni ambijent kosovskog ratišta, formira prvo zasebnu pesmu koja sadrži samo *priču* Kosovke devojke o događaju koji se odigrao *pre* kosovskog boja. Istrgnuta iz prvobitnog kompozicionog sklopa, ova epizoda, u Novakovićevoj interpretaciji, do bija, sa novom funkcijom, i nov iskazni oblik. Tako priča nije prenesena u prvom licu kako je, u originalnoj verziji, na bojištu pripoveda Kosovka devojka Pavlu Orloviću, već je data u trećem licu, kao priča objektivnog pripovedača koji opisuje scenu pred crkvom Samodrežom, u kojoj se srpska vojska pričestila pred polazak u boj.

U ovako formiranoj pesmi, koja opeva epizodu susreta Kosovke devojke sa trima vojvodama, ispred crkve, središnji motiv čini u stvari prošenje i darivanje devojke. U prosidbi učestvuju Miloš Obilić kao »kum venčani«, Ivan Kosačić kao »ručni dever«, a Milan Toplica kao verenik. Dramatičnost ove scene prosidbe ostvarena je u direktnom, paradoksalnom kontrastu između vrednosti »nebeskog« i »zemaljskog« carstva, u kontrastu između odluke trojice junaka da se žrtvuju za ideal, za »krst časni«, neopozivo potvrđen pričešćem (»Evo t' idem poginuti, dušo/ U taboru čestitoga kneza«) i žudnje njihovog unutrašnjeg, najintimnijeg bića da se produži njihov ovozemaljski život (»Moli Boga, draga dušo moja/ Da ti s' zdravo iz tabora vratim«).

Završni stihovi pesme, koji zapravo predstavljaju Novakovićev dodatak (»I odoše tri vojvode bojne/ Odgleda ih Kosovka devojka/ Studnog srca, suznoga pogleda«) pomeraju pažnju sa likova kosovskih junaka na sudbinu objedinjujućeg ženskog lika u ovoj pesmi. Engleska spisateljica doslovno preuzima ove Novakovićeve dodatne stihove, tim više što u sklopu njene »ženske kosovijade« oni čine neophodnu »prepremu« za tragično finale. Neizvesna sudbina mlade žene, isprošene pa odmah ostavljene, koja je tek nagoveštena u ovoj pesmi, dobija svoje konačno, tragično razrešenje u *četрнаestoj*, poslednjoj pesmi Mijatovićke epopeje, »Kosovka devojka posle boja«.

Deveta pesma Mijatovićke epopeje »Gozba uoči bitke« (*The Banquet before Battle*) predstavlja potpun

prevod *trećeg* Vukovog »komada« (II, 50), u kojem je opevana jedna od najpoznatijih epizoda kosovske epike — kneževa večera. Odbacivši u celini Pavićeva rešenja,⁷⁸ engleski sastavljač prihvata Novakovićevu obradu ovog Vukovog »komada« koju je srpski sastavljač dao u sedmoj pesmi svog »spjeva«, pod naslovom »Miloš Obilić napadnut da hoće da izda Srbe na Kosovu«; to znači da ona od njega preuzima i ona četiri dodatna stiha kojima on »zaokružuje« svoju pesmu (»Pa on skoči na noge lagane/ Za Milošem oba pobratima/ Dom'koše se vrata na čadoru/ Otidoše u polje Kosovo«). Preuzimajući ove stihove u kojima Novaković pomera fokus pažnje sa kneza Lazara na sudbinu oklevetanog junaka Miloša, engleska spisateljica dobija zapravo »pokriće« za dalju razradu Miloševe etičke drame odanosti svome gospodaru uprkos javno izrečenim optužbama i uvredama. Još preciznije rečeno, ona dobije »pokriće« za narednu pesmu svoga sastava u kojoj je predstavljena epizoda Miloševog ubistva sultana Murata.

Kada je reč o epskoj dramatiizaciji osnovne kosovske priče o kleveti i izdaji, valja uočiti da deveta pesma u sklopu engleske epopeje dobija funkciju *otvorenog sukoba* glavnih junaka: Lazar u svojoj zdravici javno optužuje Miloša za izdajstvo (»Zdrav Milošu, vjero i nevjero/ Prva vjero, potonja nevjero/ Sjutra ćeš me izdat' na Kosovu«), dok Miloš u odgovoru na kneževu zdravicu otvoreno za neverstvo optužuje budućeg pravog izdajnika, Vuka Brankovića (»Nevjera ti sjedi uz koljeno/ Ispod skuta pije hladno vino«). Kulminacionu tačku ove epizode predstavlja svečani zavet koji Miloš daje svome gospodaru, obavezujući se da će sutrašnjim ubistvom cara Murata sprati sa sebe ljagu klevete i osvetiti se krivokletniku Vuku Brankoviću.

U konstrukcionoj shemi celine engleske epopeje valja još jednom naglasiti da je ova *deveta* pesma o »kneževnoj večeri«, na kojoj se posle obavljenih priprema za bitku sa Turcima okupljaju oko Lazara najviđeniji kosovski junaci (Jug Bogdan, devet Jugovića, Vuk, Miloš, Ivan Kosančić, Milan Toplica) direktno komplementarna sa *drugom* pesmom o kneževoj gozbi u Kru-

⁷⁸ A. Pavić, *nav. delo*, str. 21—22.

ševcu, gde su ovi junaci prvi put zajedno predstavljeni. S tim u vezi, lako se da shvatiti i logički opravdati i ona jedina intervencija, »geografske« prirode, koju Novaković čini u Vukovom zapisu ove pesme: na samom početku pesme stih kojim se kazuje da knez Lazar slavu slavi »U Kruševcu mjestu skrovitome« Novaković zamenjuje stihom »U taboru na polju Kosovu«. Budući da iz Vukovog teksta sasvim jasno proizlazi da se kneževa večera odigrava uoči samog boja, uoči Vidovdana, što na više mesta potvrđuju svojim pesničkim iskazima knez Lazar i Miloš, sasvim je izvesno da se prema zakonitostima logične hronologije može podrazumevati da se u taj čas srpska vojska već nalazi utaborena na Kosovu. Ovu Novakovićevu »ispravku« prihvatili su i u svoje epopeje uneli i Elodi Mijatović i Armin Pavić.

U *desetoj* pesmi svog kosovskog sastava »Miloš Obilić ubija sultana Murata« (*Milosh Obilich Kills Sultan Murat*) Elodi Mijatović obrađuje središnji momenat kosovskog zapleta — Miloševo ubistvo turskog sultana. Jedan jedini stih kojim se u Vukovoj 45. pesmi, gotovo u formi istorijske konstatacije, kazuje »Miloš zgubi turskog car-Murata«, bio je, po mišljenju engleske spisateljice, sasvim nedovoljan da predstavi ovu znamenitu epizodu iz kosovske narodne tradicije. Budući da je u srpskim istorijskim izvorima, i u Tronoškom rodoslovu⁷⁹ i u Priči o kosovskom boju,⁸⁰ Engleskinja našla ovu epizodu opširno ispričanu, ona je odlučila da iz ostalih kosovskih pesama, »starijih« i »mlađih« od Vukovih, preuzme one stihove (ili grupe stihova) koji će sadržinski najviše odgovarati iskazima iz pomenutih istorijskih izvora, a koji će istovremeno pesnički najslikovitije predstaviti ovaj kosovski događaj. Za razliku od A. Pavića, koji ovu epizodu u svom VI pevanju gradi isključivo prema zapisu pomenute Bogišićeve bugaršnice (stihovi od 148-og do 216-og), Mijatovička se u oblikovanju ove epizode prevashodno oslanja na *deseteračku*

⁷⁹ Tronoški rodoslov u: Sr. J. Stojković, *nav. delo*, str. 42—43.

⁸⁰ Priča o boju kosovskom u: Sr. J. Stojković, *nav. delo*, str. 49—50.

kosovsku pesmu zapisanu u Petranovićevoj zbirci, koristeći pri tom veće ili manje grupe stihova i iz bugarštice.⁸¹

Služeći se raspoloživom pesničkom građom, uz doatak manjeg broja sopstvenih »veznih« stihova, ona zapravo stvara zasebnu pesmu od 104 stiha, koja treba celovito i zaokruženo da prikaže jednu kosovsku epizodu. Drugim rečima, ona se ovde, kao što je to bio slučaj sa *drugom* pesmom njenog epskog sastava, samostalno javlja u ulozi »narodnog pevača«. Preuzimajući iz Petranovića i Bogišića one stihovne celine koje bitno doprinose dramatizaciji osnovne kosovske priče o kleveti i izdaji, ona istovremeno nastoji da u jednoj novoj kompoziciji segmenata, u širokom zamahu, obuhvati dramatičnu scenu događaja na Kosovu polju koji su se, na prostoru između srpskog i turskog tabora, odigrali pre nego što je otpočeo sam boj.

U neposrednoj tematskoj vezi sa Miloševim zavetom iz prethodne pesme, deseta pesma počinje opisom polaska Miloša i njegovih pobratima, Milana Toplice i Ivana Kosačića, u turski tabor na izvršenje ovog zaveta. U utvrđenim formulama našeg epskog pevanja, Engleskinja potom reda, jedan za drugim, sledeće momente epske radnje, koji se zapravo odvijaju u tri prostorna kruga: slobodno kombinujući manje i veće grupe stihova iz Petranovića i Bogišića, ona najpre prikazuje zbivanja u turskom taboru, pod Muratovim šatorom (izveštaj sultanovih slugu o dolasku triju srpskih vojvoda, savetovanje sultana sa vezirima o tome kako dočekati srpske »prebeglice«, sultanovu naredbu Milošu da mu u znak vazalske pokornosti poljubi nogu i Milošev iznenadni nasrtaj na Murata »zlatnim handžarom«). Poglavitito prema Petranoviću dati su zatim momenti zbivanja na otvorenom prostoru Kosova polja koji su usledili posle Miloševog pokušaja ubistva Murata (sliko-

⁸¹ Iz središnjeg dela Petranovićeve pesme »Propast carstva srpskog«, u kojoj se kroz više od dve stotine stihova (od 832-og do 1045-og) veoma opširno i kičeno opisuje odlazak Miloša i njegovih pobratima u turski tabor i njegov pokušaj ubistva sultana Murata, engleska spisateljica preuzima osamdeset, po njenom izboru, najkarakterističnijih stihova.

vit opis junačke borbe Miloša i njegovih pobratima sa mnogobrojnom turskom poterom, opis pogibije, oba pobratima koji pre smrti zaklinju Miloša da ih osveti, opis herojske borbe usamljenog Miloša pre nego što će ga Turci, po savetu »babe sa stene«, savladati i zarobiti). Mijatovićka svoju pesmu završava grupom stihova (15 stihova) preuzetim iz bugarštice, kojom se epska radnja vraća u Lazarev tabor (tu se prikazuju očajnički Milošev poziv u pomoć upućen knezu Lazaru, ironičan odgovor Vuka Brankovića bespomoćnom Milošu i odluka Lazara da pomogne Milošu i započne boj). Ova stihovna celina, u kojoj se fokus pažnje sa čina Miloševog ubistva Murata pomera na odnos glavnih junaka kosovskog zapleta poslužila je engleskoj spisateljici da dramatizaciju osnovne kosovske priče o oklevetanom heroju i klevetniku-izdajniku dovede do samog klimaksa.

U tom smislu važno je uočiti da ova priča, započeta Vukovim porazom u privatnom okršaju sa Milošem, slikovito prikazanom u *prvoj* pesmi engleske epopeje stihom koji kaže da je Miloš Vuku »dva zdrava zuba izbio iz ruse glave«, dobija svoje značenjsko i psihološko zaokruženje tek u ovoj *desetoj* pesmi kada osvetoljubivi Vuk likuje nad zarobljenim Milošem uzvikom: »Sad ćeš meni sve zube ob jednom zaplatiti!«. U postupnoj karakterizaciji glavnih kosovskih junaka i psihološkoj motivaciji njihovih postupaka deseta pesma Mijatovićkinog epskog sastava stoji u funkciji dovršavanja portreta: negativni lik Vuka Brankovića sad se jasno iskazuje u osvetoljubivosti koja od njega stvara klevetnika i izdajnika; plemeniti karakter Miloša Obilića, koji ljagu klevete spira ubistvom Murata, upotpunjen je pesničkim detaljima koji ga prikazuju ne samo kao vernog podanika kneza Lazara i odanog prijatelja svojih pobratima već i kao neustrašivog ratnika u borbi sa Turcima.

U konstrukcionoj shemi celine engleske epopeje deseta pesma o ubistvu sultana Murata javlja se kao kulminaciona tačka kosovskog zapleta, posle koje dolazi konačan rasplet u pesama o samom kosovskom boju i tragičnim posledicama njegovog ishoda.

Jedanaesta pesma engleske kosovske epopeje »Kosovski boj« (*The Battle of Kosovo*), kako joj i sam naslov kazuje, opeva centralni događaj kosovskih zbivanja — bitku između turske i srpske vojske na Kosovu polju. Uočivši da je u *drugom* delu Vukove 46. pesme (»Propast carstva srpskoga«) kosovski boj veoma kratko i šturo opisan (u svega 47 stihova), Elodi Mijatović »obogaćuje« ovaj opis po ugledu na Pavićevo VI pevanje, ali i prema pomenutoj Petranovićevoj pesmi. Ponovo dolazi do izražaja težnja engleske spisateljice da u svojstvu »narodnog pevača«, služeći se raspoloživim pesničkim materijalom, sastavi jednu samostalnu pesmu (od 104 stiha), koja treba što potpunije da prikaže centralni kosovski događaj. Kontaminacija različitih pesničkih iskaza omogućila je engleskom sastavljaču da prati i dovede do kraja sudbine svih onih kosovskih junaka koji su se javljali u ranijim pesmama njenog epskog sastava. S tog razloga, a po uzoru na Pavića, ona uvrštava u svoju jedanaestu pesmu opis junačke borbe i pogibije Musića Stevana i Banović Strahinje, koji se inače ne javljaju u Vukovoj 46. pesmi. Međutim, za razliku od Pavića, a poštujući doslovno sve ono što je nudio Vukov zapis 46. pesme, ona zadržava prikaze ratovanja triju Mrnjavčevića (kralja Vukašina, bana Uglješe, vojvode Gojka) i Ercega Stepana, iako ih je Pavić, budući da pojave ovih istorijskih ličnosti na kosovskom ratištu predstavljaju čist anahronizam, izostavio iz svog VI pevanja.

Utvrđenim epskim formulama ratovanja, sa šabloniziranim počecima stihova koji se ponavljaju kroz najveći deo njene pesme (»Mače vojsku...«) Elodi Mijatović izvodi postupnu gradaciju vojne snage, veštine i junačkih pogibija srpskih vojvoda, od Musića Stevana preko Jug Bogdana i devet Jugovića, triju Mrnjavčevića, Ercega Stepane, Banović Strahinje sve do kneza Lazara, sa naglim preokretom koji donosi izdaju Vuka Brankovića. Kratak opis Vukove izdaje u Karadžićevoj 46. pesmi (»Tad bi Laza nadvladao Turke/ Bog ubio Vuka Brankovića! On izdade tasta na Kosovu«) engleska spisateljica proširuje sa četiri stiha u kojima se kazuje i broj oklopnika koje je Branković povukao iz

boja i izriče kletva koja direktno pada na glavu izdajnika. Vredan je pomena podatak da se u ovom pesničkom detalju Elodi Mijatović poslužila Novakovićevim rešenjem, odnosno da je spremno preuzela ono jedino proširenje Vukovog zapisa 46. pesme koje je srpski sastavljač dao u svojoj osmoj pesmi (»Kosovski boj«), tako što je pomenuta četiri stiha sa kraja Vukove 45. pesme, iz izveštaja očevica kosovskog boja, prebacio u sam prikaz tog boja.

Svoju pesmu »Kosovski boj« engleska pesnikinja, međutim, još više proširuje i završava je prema Petranoviću, preuzimajući iz njegove velike kosovske pesme celinu od 28 stihova (od 1313-og do 1341-og stiha), u kojoj se opeva prizor pod Muratovim šatorom, posle dramatičnog sukoba dveju vojski. Za razliku od A. Pavića, koji kraj svog VI pevanja ostvaruje prema Bogišićevoj bugarštici, Engleskinja se odlučuje za Petranovićovo rešenje zato što se ono najlogičnije uklapa u njen sklop pesničkog materijala. Pošto je iz Vukove 46. pesme preuzela opis Lazareve pogibije na samom bojnopolju, ona već u skladu sa ovom pojedinosti nije mogla da prihvati prizor iz bugarštice u kojem se, po svršetku boja, pod šatorom sultana Murata, susreću i razgovaraju zarobljeni knez Lazar i Miloš Obilić. Dosledna svojoj koncepciji da u razvoju osnovne kosovske priče što potpunije osvetli likove dvojice glavnih učesnika kosovskih zbivanja, oklevetanog heroja i klevetnika izdajnika, Elodi Mijatović u završnom činu kosovske drame pomera pesnički akcenat sa sudbine kneza Lazara na lik junaka Miloša Obilića.

Scena u kojoj se, prema Petranoviću, odvija razgovor između smrtno ranjenog sultana Murata i na smrt osuđenog srpskog junaka Miloša Obilića, a u prisustvu Muratovog sina i naslednika, Bajazita, dobija u Mijatovićkinom epskom sklopu novo značenje, u smislu završne karakterizacije Miloševog lika. Pošto je u Muratov šator uneseno telo mrtvog Lazara, Miloš odbija počast koju mu sultan Murat ukazuje kao ravnopravnom protivniku naredbom da se posle njihovih smrti Miloš ukopa naporedo s njim, a knez Lazar, u znak večnog vazalstva srpskog naroda, pod njegovim

nogama. U zamenu za ovu počast, Miloš traži od Murata da oba cara, kako i dolikuje njihovim položajima, budu sahranjeni jedan pored drugog, a da njega, za života i u smrti vernog slugu svoga gospodara, ukopaju ispod nogu kneza Lazara. Valja napomenuti da je i za ovaj razgovor sultana Murata i Miloša Obilića o ukopu njihovih zemnih ostataka Elodi Mijatović našla pokriće u tradicionalnom istorijskom nasleđu, u Priči o kosovskom boju.⁸²

Odlučivši da svoju jedanaestu pesmu završi upravo onim Petranovićevim stihovima u kojima Murat naređuje da se Miloševa želja ispuni kao njegova sopstvena poslednja zapovest, engleska spisateljica se zapravo opredeljuje da Miloševoj etičkoj drami vernosti dâ herojsko razrešenje: Miloš ima pravo da bira svoju smrt i »sudbinu« posle smrti, što je privilegija samo instinskog junaka, a za svoje junaštvo on dobija najveće priznanje koje se može dobiti — priznanje od samog protivnika.

U skladu sa osnovnom koncepcijom svoje kosovske epopeje da postupno prati i celovito razvije kosovsku priču o kleveti i izdaji, engleska spisateljica u jedanaestoj pesmi svog epskog sklopa uspeva da dovede do prirodnog razrešenja sudbine svih neposrednih učesnika kosovskog boja.

Tri završne pesme u njenom epskom sastavu govore o *posledicama* tragičnog ishoda kosovskog boja, odnosno o sudbini preživelih i o njihovoj spoznaji kosovske katastrofe.

Tako u *dvanaestoj* pesmi svog epskog sastava »Carica Milica dobija glase o smrti cara Lazara« (*Empress Milica Hears of the Death of Czar Lazar*), Mijatovićka pomera epsku radnju u Kruševac, da bi prikazala odjeke kosovske katastrofe na dvoru cara Lazara. U ovoj pesmi njoj se pruža prilika da se ponovo u potpunosti osloni na Vukove zapise kosovskih pesama. Tačnije rečeno, ona preuzima tekst Vukove 45. i 49. pesme, i to u

⁸² Priča o boju kosovskom u: Sr. J. Stojković, *nav. delo*, str. 52.

onom obliku u kojem ga je obradio Stojan Novaković u devetoj pesmi svog epskog sastava pod naslovom »Glasi o boju na Kosovu«. Pošto je uočio da u *drugom* delu 45. pesme (»Carica Milica i car Lazar«) i u celovitom zapisu 49. pesme (»Carica Milica i Vladeta vojvoda«) središnji motiv čini izveštaj očevidaca o tragičnom ishodu kosovskog boja, a da se kao objedinjujući lik u obe pesme javlja lik carice Milice, koja sluša glase o pogibiji cara Lazara i cele srpske vojske, srpski sastavljač odlučuje da od pomenutih Vukovih pesama sastavi jednu celinu koja zaokruženo opeva ovu kosovsku epizodu.

Poštujući i u nijansama zahteve logične hronologije, ona na prvo mesto stavlja potpun zapis 49. pesme (53 stiha), u kojoj se prikazuje razgovor carice Milice sa vojvodom Vladetom, koji u Kruševac donosi vesti sa polja Kosova dok boj još traje. Dramatičnost ove scene ostvaruje se u postupnom ređanju Milićinih pitanja o zbivanjima na bojištu, o sudbinama muža, cara Lazara, oca, Jug Bogdana, braće, devet Jugovića i zetova, Miloša Obilića i Vuka Brankovića, i u Vladetinim odgovorima, iz kojih se dâ naslutiti da će svi oni izginuti u junačkoj borbi koju vode sa mnogobrojnim Turcima, osim Vuka Brankovića, koji je izdao, pa u boju nije ni učestvovao.

Na ovaj potpun prepis 49. pesme, u koji srpski sastavljač nije uneo nijednu izmenu, nadovezuje se neposredno *drugi* deo Vukove 45. pesme (60 završnih stiha), što opeva razgovor carice Milice sa slugom Milutinom o konačnom ishodu kosovskog boja. Dva središnja stiha iz 45. pesme (»Istom tako oni besjeđahu/ Al' eto ti sluge Milutina) dobro su poslužila Novakoviću da sa svim prirodno poveže u celinu izveštaj vojvode Vladete sa Kosova dok još boj nije završen sa izveštajem sluge Milutina, koji stiže u Kruševac pošto je boj već okončan.

Postupnoj gradaciji epskih momenata u ovakvom sklopu pesničke građe nije se imalo šta dodati. Dramatičnost scene izveštavanja o toku kosovskog boja, započeta Milićinim razgovorom sa vojvodom Vladetom, dobija svoje tragično razjašnjenje u izveštaju teško ranje-

nog sluge Milutina, koji pripoveda Milici o pogibijama svih njenih najbližih srodnika. Za razliku od 49. pesme, gde se, u smirenom razvojnom toku, smenjuju Miličina pitanja sa Vladetinim odgovorima, u 45. pesmi, u povišenom emocionalnom tonu, carica Milica u jednom dahu reda sva svoja pitanja, potajno se nadajući da će možda od Milutina saznati da istina nije tako strašna. (»Šta bi, slugo, u polju Kosovu?/ De pogibe slavni kneže Lazo?/ De pogibe stari Jug Bogdane?/ De pogibe devet Jugovića?/ De pogibe Miloš vojvoda?/ De pogibe Banović Strahinja?/ Šta učini Vuče Brankoviću?«). Niz slikovitih odgovora sluge Milutina o mestu pogibija najbližih Miličinih srodnika i o junačkim delima koja su oni pre smrti izvršili kulminira u surovoj spoznaji o izdajstvu zeta, Vuka Brankovića.

Kao što smo već napomenuli, Novaković je kraj Karadžićeve 45. pesme donekle izmenio tako što je četiri završna stiha, koja se odnose na sam čin izdaje Vuka Brankovića, prebacio u svoju osmu pesmu, upotpunjujući time opis kosovskog boja, dok je na njihovo mesto ovde stavio druga četiri stiha kojima se, u duhu tradicionalnog narodnog pevanja, naglašava čin bacanja kletve na Vuka Brankovića. Sasvim je izvesno da se ovom izmenom pojačava direktan kontrast između postojeće stihovne celine, gde se Milošu za njegovo junačko delo izriče blagoslov (»Bog da prosti, ko ga je rodio!./ On ostavi spomen rodu srpskom./ Da se priča i pripovijeda/ Dok je ljudi i dok je Kosova) i dopunske stihovne celine, u kojoj se Vuk Branković zbog izdaje osuđuje na prokletstvo (»A ne pitaj za prokletog Vuka,/ Grobnica mu kosti izmetala!./ On je srpsku slavu ugasio./ On izdade cara na Kosovu.«).

Elodi Mijatović je prihvatila u celosti Novakovićevu obradu pomenutih Karadžićevih pesama, preuzimajući i ovu jedinu stihovnu izmenu koju je srpski sastavljač uneo u svoju epopeju. Na taj način ona je odbacila rešenje A. Pavića, koji se, istina, u svom VIII pevanju donekle rukovodio Novakovićevim predloškom za spajanje dveju pomenutih Vukovih pesama,⁸³ ali je zato u tom pevanju stavio akcenat na završni dvostih o

⁸³ A. Pavić, *nav. delo*, str. 17.

smrti carice Milice, preuzet iz Bogišićeve bugarštice (»Kad mi bješe Milica tužne glase razumjela./ Bješe joj se od žalosti živo srce raspuknulo.«). Činjenica da Miličina smrt nije odgovarala istorijskoj istini, niti je bila zabeležena u srpskim kosovskim predanjima, bila je dovoljan razlog da engleska spisateljica ne prihvati ovaj Pavićev dodatak.

Razmatrajući mesto dvanaeste pesme u sklopu celine Mijatovićke epopeje, neophodno je da ukažemo na to da je Novakovićeva obrada pomenutih Vukovih pesama omogućila engleskom sastavljaču da na ovom pesničkom materijalu dovede u najbližu vezu dve osnovne koncepcije svog epskog sastava, koncepciju *svoje* »ženske kosovijade« i koncepciju *tradicionalne* kosovske priče o kleveti i izdaji. Nagoveštaj nesrećne sudbine žene-carice, koja pre boja (u *petoj* pesmi) pokušava da od smrti sačuva bar jednog od najbližih srodnika, dobija svoje tragično razrešenje (u *dvanaestoj* pesmi), u spoznaji da nijedan od srodnika nije preživeo, osim zeta izdajnika. U isto vreme, priča o Miličinih zetovima, Milošu Obiliću i Vuku Brankoviću, započeta u *prvoj* pesmi epizodom o jednom njihovom privatnom obračunu, stiže do svoje pesničke završnice takođe u *dvanaestoj* pesmi, gde, posle okončanog kosovskog boja, poprima konačan oblik zaokružene narodne legende o Milošu-junaku i Vuku-izdajniku.

U *trinaestoj* pesmi Mijatovićke epopeje »Vojvoda Radič« (*Voyvoda Radich*) opevan je tradicionalni motiv kosovskog epskog predanja — motiv ratnika koji prekasno stiže na bojno polje. Kao što smo već napomenuli kada smo govorili o *četvrtoj* pesmi Mijatovićkinog kosovskog sastava (*Musich Stephan*), engleska spisateljica *drugi* deo istoimene Vukove pesme, u kojem se Musić javlja na Kosovu kao »zakasneli vitez«, koristi tek u ovoj trinaestoj pesmi, kada i menja ime kosovskom junaku, pa se on sada, prema Tronoškom rodoslovu, pojavljuje kao vojvoda Radič. Zahvaljujući doslednom poređenju engleske kosovske epopeje sa Novakovićevim i Pavićevim kosovskim spevom, nije teško uočiti da je engleski sastavljač uneo u svoj epski sastav ovako prerađeni drugi deo Vukove 47. pesme (66 sti-

hova, od 104-og do kraja) po uzoru na Pavićevo VII pevanje, a da Novaković ovu Vukovu pesmu nije ni uvrstio u svoj »spev« *Kosovo*. Pa ipak, teško da bismo mogli shvatiti sve značajne pojedinosti ovakve obrade Vukove 47. pesme, ako ne obratimo pažnju na one delove Novakovićeve i Pavićeve kritičke studije o kosovskoj tematici, u kojima dvojica autora raspravljaju o ovoj pesmi. Rešenje koje engleska spisateljica unosi u svoju pesmu »Vojvoda Radič« predstavlja zapravo neposredan odgovor na njihov polemički dijalog, koji ona razrešava kontaminacijom različitih stavova.

Činjenica da je Elodi Mijatović, prihvatajući jedan raniji Pavićev predlog, »obogatila« prizor kosovskog ratovanja u svojoj pesmi »Kosovski boj« tako što je na sam početak bitke uvela Musića Stevana i opisala njegovu junačku pogibiju na bojnem polju,⁸⁴ dovoljno jasno kazuje da Musić Stevan ne može biti onaj »zakasneli vitez« koji stiže na Kosovo pošto je boj već okončan. Stoga je sasvim razumljivo što ona prihvata i ono daljnje, logično rešenje koje A. Pavić daje u svom VII pevanju kada lik Musića Stevana u Vukovoj 47. pesmi zamenjuje likom vojvode Radiča. Budući da najstariju varijantu kosovskog motiva »zakasnelog viteza«, kako to tumači i Stojan Novaković,⁸⁵ predstavlja upravo lik vojvode Radiča iz Tronoškog rodoslova, Elodi Mijatović se nije dvoumila da prihvati ovaj Pavićev predlog. Ona, međutim, nije bila voljna da prihvati u celosti Pavićevo rešenje VII pevanja, u kojem hrvatski sastavljač spaja drugi deo Vukove 47. pesme sa Vukovom 51. pesmom (»Kosovka djevojka«),⁸⁶ zastupajući tezu da te dve pesme čine jedinstvenu celinu zato što se u njima javlja Kosovka djevojka, i to u prvoj sa dva puna, a u drugoj sa dva prazna »kondira zlatna«.⁸⁷

⁸⁴ E. Lawton-Mijatovich, *nav. delo*, str. 126.

⁸⁵ St. Novaković, *nav. delo*, str. 123–125.

⁸⁶ A. Pavić, *nav. delo*, str. 24.

⁸⁷ Pavić zapravo smatra da ove dve pesme čine dva herojski povezana odlomka iz onog davno nastalog, a danas »raskomadnanog« kosovskog narodnog epa. U svom kritičkom odgovoru na Pavićevu argumentaciju Novaković jasno razlaže da 47. i 51. Vukovu pesmu ne povezuje ništa drugo osim imena »Kosovka djevojka«, na osnovu kojeg je nemoguće za-

Kontaminacijom Novakovićeve i Pavićeve argumentata Elodi Mijatović dolazi do svog rešenja: ona stvara samostalnu pesmu o »zakasnelom vitezu«, vojvodi Radiču. Drugim rečima, ona prihvata Novakovićev stav o dvema zasebnim pesmama, pa shodno tome u svom sklopu kosovske epopeje ona razdvaja pesmu o »zakasnelom vitezu« od pesme o Kosovki devojci, a u skladu sa dodatnim Novakovićevim objašnjenjima, ona čak i pesničku sintagmu »Kosovka djevojka« u Vukovoj 47. pesmi zamenjuje sintagmom »mlada djevojka«. S druge strane, po uzoru na Pavića, ona u svojoj pesmi ime Musića Stevana zamenjuje imenom vojvode Radiča, što povlači za sobom i onu mnogo ozbiljniju stihovnu promenu na kraju Vukovog zapisa 47. pesme: — prihvatajući Tronoško predanje o vojvodi Radiču, koji se ubija kad doznaje da je prekasno stigao na Kosovo, Mijatovića menja završni smisao Vukove 47. pesme, u kojoj Musić Stevan, kada saznaje od Kosovke devojke da je Lazar već poginuo, ipak nastavlja put za bojno polje na kojem junački gine.

Ocenjujemo li mesto *trinaeste* pesme u sklopu celine Mijatovičkine epopeje valja naglasiti da pesma o »zakasnelom vitezu« predstavlja još jedno motivsko »obogaćenje« njenog tematski razuđenog kosovskog sastava. U isto vreme neophodno je da ukažemo na to da je Elodi Mijatović, prihvatajući Pavićevu obradu Vukove 47. pesme, narušila onaj kompozicioni sklad među delovima svog epskog sastava, kojeg je inače uspešno zasnovala na dobrom *rasporedu* pojedinačnih epizoda. Držeći se principa da sve Vukove kosovske pesme u kojima se opevana *dva epizodna događaja* budu razdvojene u zasebne celine (pesme) i raspoređene zavisno od toga da li se te epizode dešavaju *pre* ili *posle* ko-

snivati »istorijsku rekonstrukciju« kosovskih zbivanja, budući da to ime predstavlja samo jedno »predešno« ime, koje se inače često javlja u narodnoj pesmi (sličan primer, »Ječam žela Gružanka djevojka«). Novaković u stvari dokazuje da ove dve Vukove pesme po svom predmetu predstavljaju dve samostalne pesme, od kojih svaka zasebno opeva jednu epizodu, odnosno jedan kosovski motiv — prva motiv junaka koji prekasno stiže na bojište, a druga motiv devojke koja oplakuje pogibiju verenika.

sovske bitke, engleska spisateljica je imala priliku da u pesmama koje je obradila na taj način, po uzoru na Novakovića (pesme »Car Lazar i carica Milica«, »Kosovka djevojka«) ostvari ono tematsko i motivsko korespondiranje koje je na nov način obogatilo celinu njenog epskog sastava. Kao što smo već napomenuli, u njenoj epopeji tragika pada kosovskog carstva na Kosovu najubedljivije se razotkriva kada se uoči veza između dve pesme u kojima se opeva sudbina carice Milice pre i posle kosovske bitke, ili one druge dve u kojima se prikazuje Kosovka djevojka pre i posle boja.

Nedovoljno promišljenim prihvatanjem Pavićevog predloga da se junaku Musiću Stevanu promeni ime u vojvodu Radića, Elodi Mijatović je oštetila Vukov zapis 47. pesme, koji joj je inače omogućavao da ostvari relevantnu tematsku i psihološku korelaciju između četvrtle pesme svog epskog sklopa, gde se tek nagoveštava sudbina junaka Musića, koga njegova ljubav bez uspeha odgovara od odlaska u boj budući da se on čvrsto drži zakletve date knezu Lazaru, i trinaestle pesme, gde Musić dolazi do tragične spoznaje da je ipak na njemu »ostanula kletva« kneza Lazara, koja se, iako je boj već završen, može iskupiti samo smrću.

U poslednjoj, četrnaestoj pesmi svoje epopeje, »Kosovka djevojka posle boja« (*The Maiden of Kossovo After the Battle*), engleska spisateljica preuzima delove Vukove 51. pesme (»Kosovka djevojka«), i to u onom obliku u kojem ih je Stojan Novaković, pod istim naslovom, obradio u desetoj pesmi svog epskog sastava. Kao što smo već objasnili, analizirajući osmu pesmu Mijatovićkinog kosovskog sklopa, Engleskinja doslovno preuzima Novakovićevu obradu ove Vukove pesme, od koje je srpski sastavljač sačinio dve zasebne pesničke celine koje opevaju dve kosovske epizode — jednu što se dogodila pre, a drugu što se dogodila posle kosovskog boja. Pošto je od središnjeg dela (74 stiha) Vukove pesme formirao samostalnu pesmu što sadrži samo priču Kosovke djevojke o događaju koji se odigrao pre boja, odnosno o susretu Kosovke djevojke sa trima vojvodima, Milošem Obilićem, Ivanom Kosačićem i Milanom Toplicom, pre njihovog polaska u boj, Novaković

uvodni deo (42 stiha) i završni deo (18 stihova) Vukove pesme objedinjuje u zasebnu pesničku jedinicu u kojoj Kosovka djevojka, pošto je boj već tragično okončan, prepričava ovaj susret smrtno ranjenom carevom barjaktaru, Pavlu Orloviću, na samom bojištu, u nadi da će joj on pomoći da, među ranjenima ili mrtvima, pronađe »tri vojvode bojne«.

Engleska spisateljica je u celosti, bez ijedne izmene, prihvatila ovakvu Novakovićevu obradu Vukove 51. pesme, budući da joj je ona omogućivala da svoju koncepciju »ženske kosovijade« još potpunije razvije i konačno pesnički zaokruži. Rukovodeći se osnovnom namerom, još od prve pesme u svom epskom sklopu, da sudbinu žene u nesrećnom spletu kosovskih zbivanja iznese u prvi plan, Elodi Mijatović je dobila mogućnost da u svojoj poslednjoj pesmi, »Kosovka djevojka posle boja«, na jedan posebno dramatičan način iskaže svu tragediju ženine sudbine izazvane kosovskim ratovanjem. U tom smislu je važno uočiti ono obilje pesničkih kontrasta koje nudi poređenje između osme i četrnaestle pesme njenog kosovskog sastava. Za razliku od osme pesme, u kojoj je, u svečanoj atmosferi pričešća srpske vojske »kod prekrasne Samodreže crkve«, pesnički akcenat stavljen na sam čin prošenja i darivanja Kosovke djevojke, u četrnaestoj pesmi, u ambijentu krvavog kosovskog ratišta, mlada verenica Kosovka djevojka, prevrćući mrtve i ranjene, postaje tužna vidarica. Za razliku od osme pesme, gde u sceni prosidbe, u punom sjaju viteške opreme i bogatih darova, učestvuju Miloš Obilić kao »kum venčani«, Ivan Kosačić kao »ručni dever«, a Milan Toplica kao verenik, u četrnaestoj pesmi Kosovku djevojku čeka surova spoznaja da je »pala krvca« od sva tri junaka i da nikad neće postati »verna ljubovca«.

Završni čin kosovske tragedije u Mijatovićkinom izboru pesničke građe ostvaren je u onoj dobro poznatoj, potresnoj devojačkoj kletvi kojom Kosovka djevojka proklinje svoju nesrećnu sudbinu (»Jao jadna, ude ti sam sreće! Da se, jadna, za zelen bor vatim, I on bi se zelen osušio«).

*

Podrobna analiza svih sastavnih delova Mijatovićkinog kosovskog epa omogućuje nam sada da damo sasvim određen odgovor na pitanje koje ulazi u domen komparativnih istraživanja: — u kojoj meri engleska kosovska epopeja zavisi od svojih srpsko-hrvatskih uzora? Bez dvoumljenja zaključujemo da se pojava i sklop Mijatovićkine engleske epopeje ne mogu objasniti bez uporednog razmatranja Pavićevog i Novakovićevog kosovskog *sastava* i njihovih *rasprava* o ovoj problematiki. Iako nas Elodi Loton-Mijatović eksplicitno upozorava samo na jedan svoj neposredni »uzor«, izrikom da se njen sklop kosovske epopeje »poglavito oslanja« na nacrt A. Pavića, analiza koju smo obavili uverava nas da je ovaj imenovani uzor u suštini manje uticao na organizaciju njene kosovijade nego neimenovani uzor (St. Novaković).

Od Pavića je Engleskinja usvojila i u svojoj epopeji praktično »primenila« tri osnovne kritičke primedbe koje je hrvatski sastavljač u svojoj uvodnoj studiji uputio Novakovićevoj lazarici. Pavić je zamerio Novakoviću što je svoj kosovski ep započeo pesmom o zidanju Ravanice, Lazareve zadužbine, a završio je pesmom o »obreteniju glave Lazareve«, budući da ove dve pesme o Lazaru nemaju veze sa samom kosovskom bitkom; što je u svoju lazaricu uvrstio samo pesme iz Vukove zbirke, a nije koristio i kosovske bugarštice iz dubrovačke zbirke, i konačno, što u svoj kosovski ep nije uključio ni sve Vukove kosovske pesme vezane za epizodne junake.

Elodi Mijatović je usvojila ove Pavićeve kritičke primedbe, u onoj meri u kojoj su one odgovarale njenoj koncepciji kosovske epopeje. Odlučivši da sačini takvu kosovijadu u kojoj će sudbina žene u spletu kosovskih zbivanja biti središnji, objedinjujući elemenat njenog sastava, engleska spisateljica je izostavila dve pomenute pesme o Lazaru, ne zato što je u njima reč o srpskom junaku i pravoslavnom velikomučeniku, već

zato što je ona smatrala da lik kneza Lazara ne treba da bude stožerni elemenat njene, »ženske kosovijade«. Elodi Mijatović je uključila u svoju kosovijadu i kosovske bugarštice, ali u onom obimu i obliku u kojem su one »pokrivale« neke momente bez kojih je, po njenom mišljenju, bilo nemoguće razabrati celinu i logiku kosovskih zbivanja. Elodi Mijatović uvrstila je u svoj kosovski ep i Vukove pesme o epizodnim junacima, Banoviću Strahinji i Musiću Stevanu, da bi ostavila jednu bogatu kosovsku epopeju u kojoj će biti zastupljeni svi oni kosovski *događaji* i *junaci* koji su već našli svoje mesto u narodnom istorijskom predanju, u zaokruženoj kosovskoj legendi.

Međutim, osnovna strukturna načela i kompozicijska rešenja koja engleska spisateljica primenjuje u svom sklopu kosovske epopeje bitno se razlikuju od Pavićevih. Tačnije, ona se mnogo više oslanjaju na Novakovićevu lazaricu i na argumentaciju koju srpski sastavljač iznosi u svojoj kritičkoj studiji, u polemičkom odgovoru na Pavićev kosovski sastav.

Za razliku od Pavića, koji se u svom kosovskom epu rukovodi principom istorijske rekonstrukcije kosovske bitke, gradeći devet svojih »pevanja« prema danima kosovskih zbivanja, Elodi Mijatović, po uzoru na Novakovića, poštuje principe poetike usmenog stvaranja epske pesme, pa tako i strukturi svoje epopeje zadržava oblik samostalnih pesama, dovodeći u logičan red i pesnički sklad četrnaest zasebno opevanih epizoda kosovskih događaja.

Za razliku od Pavića, koji se služi istorijskim kosovskim predanjem, posebno kosovskom legendom iz Tronoškog rodoslova, prevashodno zato da bi na osnovu nje dokazao postojanje jedinstvenog, davno nastalog, a danas u fragmentima sačuvanog kosovskog narodnog epa, engleska spisateljica, po uputstvu Novakovića, u Tronoškom predanju prepoznaje mnoštvo samostalnih kosovskih epizoda, dobijajući na taj način stvaralački podsticaj da u svoju epopeju uvrsti sve one epizode iz postojećeg pesničkog nasleđa za koje u razuđenoj kosovskoj priči ovog istorijskog izvora nalazi »korelate«.

Za razliku od Pavića, koji u rekonstrukciji kosovske epopeje osnovni narativni skelet pronalazi u Bogišićevoj bugarštici br. 1 («Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu»), popunjavajući ga Vukovim kosovskim pesmama, budući da, po njemu, većina Vukovih pesama i »nijesu drugo nego li poodkidane pojedine epizode iz onake kosovske pjesme«, Elodi Mijatović, po uzoru na Novakovića, temelj svoje epopeje gradi na Vukovom krugu kosovskih pesama, oslanjajući se na kosovske pesme »starije« i »mlađe« od Vukovih zapisa (Bogišić, Petranović), samo u onim pojedinostima koje obezbeđuju celovit i logičan razvoj kosovske priče. Preciznije rečeno, engleska spisateljica uzima za osnov svoje epopeje klasični Vukov ciklus kosovskih pesama i to poglavito u Novakovićevoj obradi, prema Novakovićevim principima, a taj osnov samo obogaćuje epizodama iz drugih pesničkih tradicija.

*

U gradnji ovih pesama, služeći se postupkom kontaminovanja različitih stihovnih celina, Elodi Mijatović se zapravo javlja u ulozi *epičara* ili tačnije rečeno, pevača-prenosioca, koji na osnovu raspoložive građe iz narodne pesničke tradicije strukturira novu pesničku tvorevinu. S tim u vezi valja konačno dati konkretan odgovor i na ono, sa naše tačke gledišta, značajnije pitanje: da li se ovaj postupak amalgamisanja pesničkog materijala pokazao primeren za realizaciju jedne samosvojne kosovske epopeje, odnosno da li je engleski sastavljač uspeo ovim postupkom u isto vreme da uverljivo izgradi svoju »žensku kosovijadu« i da celovito razvije tradicionalnu kosovsku priču o kleveti i izdaji?

Detaljnou analizom sklopa Mijatovićkinog *Kosova* pokazali smo da je engleska spisateljica u ulozi pesnika nastojala da vodi računa o zakonitostima epskog stvaranja, služeći se različitim elementima epske tehnike. Budući da se struktura svakog epskog dela u suštini zasniva na likovima (junaka) i zbivanjima što se odvijaju u vremenu i prostoru, Elodi Mijatović je organi-

zovala svoj ep u prostorno-hronološkom nizu kosovskih događaja u kojima učestvuje više kosovskih junaka. A kako se epsko pesništvo ne može zamisliti bez *fabule* kao okosnice svakog epskog zbivanja, Engleskinja je nastojala da u realizaciji tradicionalne kosovske priče o kleveti i izdaji ostvari pre svega ono unutrašnje jedinstvo fabule, na osnovu koje se kosovska legenda najčešće tumači kao dramatična istorija o oklevetanom junaku (Miloš Obilić) i klevetniku izdajniku (Vuk Branković). Iako se junaci u epskim delima, naročito u narodnoj epici, kreću u zadatim okvirima, što podrazumeva da se konkretne društveno-istorijske okolnosti najjasnije iskazuju u unapred utvrđenom antagonizmu glavnih junaka, Elodi Mijatović je svojim izborom i rasporedom pesničke građe iz Vukovih, Bogišićevih i Petranovićevih zapisa kosovskih narodnih pesama pokušala da ostvari utisak postupne karakterizacije dvojice glavnih junaka kosovske priče i dosledne psihološke motivacije njihovih postupaka. Od *prve* pesme o svađi Miloševе i Vukove žene, u kojoj započinje karakterizacija dvaju glavnih aktera kosovske bitke, priča o kleveti i izdaji u Mijatovićkinom sklopu kreće se postupno uzlaznom linijom do samog klimaksa u *desetoj* pesmi, gde se portreti ovih junaka dovršavaju. U konstrukciji shemi celine kosovskog epа deseta pesma o Miloševom ubistvu cara Murata javlja se istovremeno kao kulminaciona tačka *kosovskog zapleta*, posle koje dolazi konačan rasplet u pesmama o samom kosovskom boju i tragičnim posledicama njegovog ishoda.

U tehnici epskog pričanja, epizodni događaji i junaci javljaju se kao značajan element *retardacije* kojom se usporava razvoj osnovne radnje u neprestano odlaže konačno rešenje. Odlukom da u svoj kosovski ep unese više pesama o epizodnim kosovskim junacima Elodi Loton-Mijatović je dobila mogućnost da u vođenju radnje održi onu napetost koja daje draž epskoj dramatizaciji osnovne kosovske priče. U svom sklopu kosovske epopeje kao glavno sredstvo *retardacije* upotrebila je formu *epizode*. Budući da je relativna samostalnost epizoda u strukturnom pogledu značajnija za

epiku usmenog stvaranja nego za umetnička epska dela, očigledno je da je Elodi Mijatović, oblikujući svoju epopeju od četrnaest relativno samostalnih epizoda, uspela da jasnije naglasi narodno poreklo svog kosovskog epa. Međutim, njeno nastojanje da pri tom uspostavi logičnu korelaciju postojećih epizoda, da postigne motivsku i psihološku komplementarnost sastavnih delova, rečito svedoči i o njenim književno-umetničkim ambicijama, o želji da se ostvari jedno celovito, zao kruženo epsko delo. U kompozicionoj shemi celine važno je zato uočiti da je *druga* pesma o kneževoj gozbi u Kruševcu, gde se prvi put, pored glavnih junaka, zajedno pojavljuju epizodni junaci kosovske priče (Jug Bogdan, devet Jugovića, Banović Strahinja, Musić Stevan, Ivan Kosančić, Milan Toplica) stoji u direktnoj, komplementarnoj vezi sa *devetom* pesmom o »kneževoj večeri«, na kojoj se na Kosovu, posle obavljenih priprema, okupljaju oko Lazara svi pomenuti junaci. U *jedanaestoj* pesmi (»Kosovski boj«) engleski sastavljač uspeva da dovede do prirodnog razrešenja sudbine svih neposrednih učesnika boja, što znači ne samo dvojice *glavnih* junaka kosovskog zapleta, Miloša i Vuka, nego i kneza Lazara i ostalih *epizodnih* kosovskih junaka. Pogibija na bojnom polju svih glavnih i sporednih junaka (izuzev Vuka izdajice) predstavlja zapravo slobodan izbor smrti kao »krsta časti«, odnosno krajnju potvrdu vrednosti života, slobodne ljudske volje koja bira sopstvenu duhovnu sudbinu. Velika nacionalna tragedija srpskog naroda, koja prerasta u moralnu pobjedu, ukazuje na ono tradicionalno narodno osećanje koje je na specifičan način prošlo pesme kosovskog ciklusa, objedinjujući ih u jedinstvenu celinu.

*

Kao što smo već posebno naglasili u toku analize, engleski sastavljač je pokušao da u ovu tradicionalnu kosovsku priču uklopi i dosledno sprovede i svoju koncepciju »ženske kosovijade«, odnosno da sudbinu žene u spletu kosovskih zbivanja učini središnjim, objedinju-

jućim elementom svog kosovskog sastava. Nastojeći da postigne jedno novo, originalno jedinstvo, zasnovano na praćenju sudbine *ženskih likova* u kosovskim zbivanjima, Elodi Mijatović je ovu koncepciju jasno naznačila izborom prve i završne pesme u svom kosovskom sastavu. U unutrašnjoj kompozicionoj shemi celine ona je sprovodi kroz poređenje sudbinâ ženâ pre i posle kosovske bitke. Koristeći poređenje po suprotnosti kao značajan elemenat epske tehnike ona tako uspeva da tragiku kosovskih događaja najpotresnije predstavi kontrastnim parovima pesama o carici Milici i Kosovski djevojci pre i posle kosovskog boja. Sklad između pomenutih dveju koncepcija Mijatovića ostvaruje vešt izborom i rasporedom pojedinačnih epizoda. Već u *prvoj* pesmi njenog kosovskog epa nagoveštena je povezanost ovih dveju koncepcija: u kosovskoj epopeji kao dramatičnoj istoriji o oklevetnomo heroju (Milošu Obiliću) i klevetniku-izdajniku (Vuku Brankoviću), epizoda o zavadu njihovih žena (»Mara i Vukosava«) postavljena je kao prva, »uzročna« karika kosovske legende. U *dvanaestoj* pesmi »Carica Milica dobija glase o smrti cara Lazara« Elodi Mijatović uspeva da dovede u najbližu vezu ove dve koncepcije svog epskog sastava, do tačke preseka u kojoj se one ukrštaju. Nagoveštaj nesrećne sudbine žene-carice, koja pre boja (u *petoj* pesmi) pokušava da od smrti sačuva bar jednog od najbližih srodnika, dobija svoje tragično razrešenje upravo u ovoj *dvanaestoj* pesmi, u spoznaji da nijedan od srodnika nije preživeo, osim zeta izdajnika. U isto vreme, priča o Milićinim zetovima, Milošu i Vuku, započeta u *prvoj* pesmi epizodom o onom njihovom privatnom obračunu zbog žena, Milićinih kćeri, stiže do svoje pesničke kulminacije takođe u *dvanaestoj* pesmi, gde, posle okončanog kosovskog boja, poprima konačan oblik zaokružene narodne legende o Milošu-junaku i Vuku-izdajniku.

Izuzetnu originalnost i vrednost povezivanja ovih dveju osnovnih sižejnih linija kosovskog ciklusa pesama, koje je Elodi Loton-Mijatović naslutila i ostvarila u svom kosovskom sklopu još 1881. godine, moći ćemo da uočimo mnogo jasnije ako naglasimo da poznati sa-

vremeni proučavaoci našeg epskog pesništva ukazuju na to da kosovski ciklus zauzima jedinstveno mesto u celokupnoj južnoslovenskoj epici upravo zbog toga što se u njemu prikazivanje velikih istorijskih događaja prelama u ogledalu običnih ljudskih sudbina (junakove žene, majke, sestre, verenice), pri čemu se u epsko tkivo uvode značajni baladni i lirski elementi. Vrsni ruski folklorista, Boris Nikolajevič Putilov, u opsežnoj komparativno-tipološkoj studiji o južnoslovenskom junakom epu,⁸⁸ devedeset godina posle Mijatovičke, konstatovao: »U kosovskim pesmama naročito dolazi do izražaja neposredan pesnički doživljaj istorijskih zbivanja. On se osobito reljefno oseća u slučajevima kada epsko pričanje prekidaju lirske scene, meditacije, kada pevači posežu za slikama »ličnog«, domaćeg života, i pri tom uvode u radnje žene... Surova heroika, motivi viteške neustrašivosti i feudalnog osećanja duga, krvavih megdana i nemilosrdnih odluka, sve je to u kosovskom ciklusu *najtešnje povezano* (podvukla S. K. — Š.) s motivima ženskog strahovanja i saosećanja, nežne brige i neprebolne tuge, mučnih predosećanja i duševnih potresa«.⁸⁹ Specifičnu umetničku poziciju narodnog pevača, koji ne zaboravlja da kosovski junaci nisu samo kneževi, velmože, vojnici i sluge nego i muževi, sinovi, braća i verenici, koji poraz na Kosovu ne opeva samo kao nacionalnu katastrofu nego i kao nesreću za mnoge porodice, a smrt ratnika ne oplakuje samo kao pogibiju junaka već i kao nestanak voljenih bića i najbližih srodnika, uočila je i jasno istakla u prvi plan engleska spisateljica Elodi Loton Mijatović, mnogo decenija pre nego što su savremeni proučavaoci naše junacke epike, B. N. Putilov, Svetozar Koljević⁹⁰ i Novak

⁸⁸ Б. Н. ПУТИЛОВ, „Косовский цикл и старшие русские исторические песни“, *Русский и южнославянский героический эпос*, Москва, 1971, стр. 219—304.

⁸⁹ B. N. Putilov, »Kosovski ciklus i starije ruske istorijske pesme« u: Svetozar Koljević, *Ka poetici narodnog pesništva*, Beograd 1982, str. 427.

⁹⁰ Analizirajući kosovske narodne pesme u dva poglavlja (»Na krstu časti« i »U senici smrti«), S. Koljević konstatuje: »Za razliku od ovakvih pesama u kojima je smrt slobodan izbor i hrabar čin, potvrda slobode i moćne ljudske volje koja bira

Kilibarda,⁹¹ upravo u ovim karakteristikama uočili specifičnu vrednost i lepotu kosovskog ciklusa narodnih pesama.

*

Ocenjujemo li Mijatovićino *Kosovo* u smislu jedne nove estetsko-umetničke tvorevine, otkrivajući vrline i mane njenog postupka objedinjavanja kosovskih pesama u jedinstvenu celinu, neophodno je da konstatujemo da je Elodi Loton-Mijatović uglavnom uspela da veštima *izborom* i *rasporedom* pojedinačnih epizoda, odnosno pesama, stihovnih celina i detalja iz postojeće pesničke građe, ostvari ono unutrašnje tematsko i motivsko korespondiranje koje je doprinelo nastanku jednog bogatog, razuđenog kosovskog epa. Njeno nastojanje da u raspoloživoj pesničkoj građi pronade što više celih pesama ili bar stihovnih celina koji će joj omogućiti da psihološki dosledno razvije što potpuniju kosovsku priču očituje se upravo u njenom načinu vođenja osnovnog kosovskog zapleta, u izboru karakterističnih stihovnih celina, njihovom raspoređivanju ili kombinovanju u nove pesničke jedinice. Na ovaj način ona je uspela da ostvari postupnu karakterizaciju kosovskih junaka i psihološku motivaciju njihovih postupaka. Izbor i raspored pojedinačnih epizoda, određene stihovne izmene, dopune, neznatna skraćivanja i proširenja, dodatak »veznih«, uvodnih i završnih stihova u okviru pojedinačnih pesama mogu se shvatiti samo kao prilog ostvarenju zaokružene kosovske legende, u kojoj su neraskidivo vezane sudbine junaka koji ginu na

svoju duhovnu sudbinu, u drugim kosovskim pesmama, u kojima su žene, majke, sestre i verenice u prvom planu, smrt i propast postaju totalno i mračno životno zaokruženje«, v. S. Koljević, *Naš junacki ep*, Beograd 1974, str. 168—169.

⁹¹ »Narod ropstva najviše je posvetio pažnje ličnostima koje nijesu bile učesnici boja kosovskog, ali na koje se sa svim tragičnim posledicama reflektovao boj. Toliko je interesovanje pokazano za ženske sudbine da bismo kosovske pjesme mogli nazvati ciklusom o porodičnoj tragediji«, v. Novak Kilibarda, »Specifičnost narodnih deseteračkih pjesama o kosovskom boju«, *Legenda i poezija*, Beograd 1976, str. 53—54.

bojnom polju i sudbine žena koje ostaju u tragičnoj senci njihovih pogibija, tvoreći jedinstven ep tragičnog zaokruženja. U nastojanju da uspostavi kvantitativnu ravnotežu među delovima, da održi tematsku i sižejnu korelaciju među epizodama, što je engleskoj spisateljici, kako pokazuje naša analiza, u najvećoj meri pošlo za rukom, Elodi Mijatović je ipak napravila jednu izrazitu konstrukcionu grešku. Unevši u svoju epopeju celovit zapis dugačke pesme o *epizodnom* junaku Banoviću Strahinju, koja je gotovo pet puta veća od ostalih sastavnih delova, engleski sastavljač je u konstrukciji kosovske fabule poremetio odnos između bitnog i sporodnog, a u kompoziciji epopeje odnos između celine i delova. S druge strane, izostavljanjem pesme »Smrt majke Jugovića«, koja je inače mogla da se pojavi kao kruna svekolikog opevanja tragične sudbine žena u kosovskim zbivanjima, Elodi Mijatović nije u potpunosti uspela da sprovede ni svoju koncepciju »ženske kosovijade«. Estetski kriterijum, kojeg se Engleskinja inače nije dosledno pridržavala u svom sklopu epopeje, o čemu najrečitije svedoči izostavljanje pesme »Smrt majke Jugovića«, jedne od najlepših pesama kosovskog ciklusa, strogo primenjen u slučaju samo jedne pesme (»Banović Strahinja«), druge najlepše pesme ovog ciklusa, pokazao se neprimeren u postupku gradnje celovitog kosovskog epa. Naizgled paradoksalno, ovaj kriterijum, primenjen pojedinačno, postaje uzrok estetskog nesklada celine.

*

Imamo li sve ove pojedinosti u vidu, sa sigurnošću možemo da kažemo da engleska spisateljica u svom postupku objedinjavanja nije obraćala posebnu pažnju na estetsku celovitost svog sastava, odnosno da nije ni težila da postigne onu genetičku i stilsku homogenost svoje kosovske epopeje, na čemu je dosledno insistirao Stojan Novaković, opredelivši se za određen izbor Vukovih zapisa kosovskih pesama. I trideset i pet godina

nakon objavljivanja svog kosovskog »spjeva«, u novom predgovoru za *Jedanaesto* njegovo izdanje (1906), srpski sastavljač će, i posle upućenih zamerki,⁹² ostati veran prvobitnoj zamisli da svoj ep gradi samo na Vukovom krugu pesama koje su se zatekle »u živom narodnom predanju početkom XIX veka«, eksplicitno iskazujući osnovno načelo za sastav svoje epopeje, koje podrazumeva »jednorodnost« sastavnih delova »po vremenu«, »po stilu«, »po tonu«.⁹³

Oslanjajući se na heterogenu pesničku građu, Elodi Mijatović je, kako smo to već istakli, pokušala da ostvari jedan drugi tip celovitosti, koju bismo mogli nazvati *fabularna celovitost*, a koja podrazumeva motivsku razućenost i psihološku zaokruženost njenog epskog sastava. Nećemo pogrešiti ako kažemo da je ona upravo u Novakovićevom tumačenju međusobnog odnosa kosovskog istorijskog predanja i kosovskih narodnih pesama, iskazanog u pomenutoj kritičkoj studiji iz 1878. godine, mogla da nađe i književno-istorijsko »pokriće« za gradnju svog motivski bogatog, razućenog epa. U tom Novakovićevom tumačenju za nju su bili od posebnog značaja dva stava: prvo, Novaković je smatrao da je najšira i najrazgranutija priča o kosovskom boju, sa svim svojim epizodama, nastala u XVI veku i da tom dobu, toj takozvanoj »drugoј fazi života« kosovske legende, pripadaju i kosovske bugarštice zapisane u Dubrovniku i istorija Mavra Orbina (*Slovensko carstvo*, 1601), koja

⁹² Sr. J. Stojković (*nav. delo*, str. 113—114) zamerio je Novakoviću: 1. zato što je, držeći se samo Vukovih pesama sastavio jedan nepotpun ep, u kojem nisu obuhvaćeni svi važni kosovski događaji koji žive u narodnom predanju (npr. svađa između Vuka i Miloša zbog žena, Miloševo ubijanje cara Murata); 2. što su zbog takve nepotpunosti ostali neobjašnjeni pojedini događaji i karakteri (npr. zašto Lazar uoči boja opuzuje za neverstvo svog najboljeg viteza); 3. što su pojedine pesme, zbog većih praznina, ostale međusobno nedovoljno povezane i 4. što je Novaković zadržao neke uočljive anahronizme (npr. učešće braće Mirnjavčević i Herceg Stjepana u kosovskom boju).

⁹³ St. Novaković, *Kosovo. Srpske narodne pesme o boju na Kosovu*. Epski raspored S. Novakovića i drugih. *Jedanaesto*, na novo popunjeno izdanje, s novim predgovorom, Beograd 1906, str. 16—19.

čini okosnicu svih srpskih rodoslova, pa i Tronoškog, odnosno da pomenuti istorijski izvori predstavljaju na izvestan način »referate« o stanju kosovskog kruga pesama u to doba. Drugo, Novaković je bio mišljenja da su upravo u XVI veku »udareni osnovi onoj narodnoj poeziji, koja je nama i danas poznata«, budući da se poetsko-istorijski krug kosovskih narodnih pesama nije bitno dalje razvijao kroz vekove, već se samo čuvao i prepevao, odnosno da se, kako to izrikom kaže Novaković, »u toj fazi konservisao i do našeg vremena, ali već ne potpuno«.⁹⁴ Nisu li upravo ovi stavovi Novakovića, koji u XVI veku nalazi izvore za potpuno razvijen oblik i kosovske legende i kosovske poezije, što su se održali i do najnovijeg vremena, dali *književno-istorijsko* pravo engleskoj spisateljici da se, u jednom umetničkom pokušaju sklapanja kosovskih pesama u jedinstvenu celinu, obrati celokupnoj sačuvanoj pesničkoj građi. Da je ona težila da, kao kod Novakovića, sastavni delovi njenog epa budu »jednorodni po stilu« i »po izvođenju«, ona bi možda uvažila razloge koji srpskom sastavljaču nisu dozvolili da u sklopu svoga epa, uz bok Vukovih deseteračkih pesama o Kosovu, stavi, na primer, i onu primorsku pesmu dugog stiha o svađi Lazarevih kćeri, koju početak XIX veka, doba Vukovih zapisa, više nije poznavao pa je, kako kaže Novaković u svojoj studiji, »danas iz živog naroda i nemamo«.⁹⁵ Ali to što je ona u Novakovićevoj studiji mogla da nađe podatak da se epizoda o zavadi Lazarevih, odnosno Miličinih kćeri javlja već u Orbinovoj istoriji i u Tronoškom rodoslovu i što Novaković dozvoljava mogućnost da su »u državi carice Milice mogla postati pesme u kojima se boj kosovski peva polazeći od nje i njezinih kćeri« značilo je za nju i *istorijsku* i *pesničku* potvrdu njene koncepcije kosovske epopeje. Izvesno je da Elodi Mijatović nije smatrala da greši, okupljajući u jedinstvenu celinu kosovske pesme u različita vremena zapisane i stilski raznovrsne, već i zbog činjenice da je

⁹⁴ St. Novaković, *Srpske narodne pjesme...* Kritička studija, Beograd, 1878, str. 146.

⁹⁵ *Isto*, str. 136.

ona, u samom procesu prevodenja sa srpskohrvatskog na engleski jezik, opredelivši se za *jedan* stihovni sistem (*blank-verse*, jampski nerimovan deseterac), pokušala da heterogene stihovne skupine, starije i novije, predstavi u formalno—metrički jedinstvenoj celini.

4. HOMERSKO PITANJE I MESTO MIJATOVIČKINOG KOSOVA U EVROPSKOJ, ENGLESKOJ, HRVATSKOJ I SRPSKOJ KNJIŽEVNOJ TRADICIJI

Ocenjujemo li *Kosovo* Elodi Mijatović kao pojavu naših narodnih pesama u određenom istorijskom trenutku, na engleskom jeziku, u formi jedinstvene epske celine, neophodno je da takvu pojavu sagledamo i u širem kontekstu pitanja književnoistorijske, književno-teorijske i komparatističke prirode. Dakako da u tom smislu na prvo mesto iskršava problem epskog jedinstva pojedinih ciklusa naših junačkih pesama, koji se u XIX veku nametnuo evropskoj nauci kao jedna od ključnih »odgonetki« u rešavanju takozvane »homerovske zagonetke«. U skladu sa osnovnom tezom homerskog pitanja, koju je u poslednjoj deceniji XVIII veka formulisao nemački klasični filolog F. A. Volf⁹⁶ da *Ilijada* nije delo jednog individualnog pesnika već nešto sreden zbir starogrčkih *narodnih pesama* o trojanskom ratu, ciklusi naših junačkih pesama trebalo je da pokažu i dokažu da je stvaranju narodnog epa prethodio stadij pojedinačnih, kraćih epskih pesama, čiji je tvorac bio sam narod, odnosno bezbroj anonimnih pesnika. Drugim rečima, u rešavanju pitanja da li su Homerovi spevovi delo izvanredne tvoračke snage jednog genijalnog pesnika ili su oni postali sintetičkim putem, spajanjem pojedinačnih narodnih pesama u celinu — naša narodna epika, zahvaljujući Vukovim zbirkama, pojavila se na evropskoj sceni da potpomogne ovu borbu i da kao *živ primer* potvrdi da i u najnovije vreme, u XIX veku, postoji narod koji u mnoštvu pesama ope-

⁹⁶ V. belešku br. 29.

va svoju istoriju, svoje junake i svoj pogled na svet. Pored ciklusa pesama o Kraljeviću Marku koje je objedinjavao lik glavnog junaka, kao najubedljiviji »dokazni materijal« u rešavanju ovog pitanja nametnuo se ciklus kosovskih narodnih pesama koje je međusobno povezivalo *jedinstvo glavnog događaja* (kosovska bitka).

*

U jeku romantizma, početkom četrdesetih godina, pošto su Vukove narodne pesme postale već poznate evropskoj javnosti u prvim značajnim prevodima na nemački (Talvj, 1825—26)⁹⁷ engleski (Dž. Bauring, 1827)⁹⁸ i francuski jezik (E. Vojar, 1834),⁹⁹ najveći poljski pesnik, Adam Mickjevič, skrenuo je posebnu pažnju na kosovske narodne pesme. Držeći u to vreme u Parizu, na Koleč de Fransu, ciklus predavanja o slovenskim književnostima¹⁰⁰ (ubrzo potom preveden na razne evropske jezike), on je taj ciklus započeo razmatranjem naše narodne poezije, koja će »jednog dana postati najveći ponos Slovena« da bi naročito istakao vrednost i lepotu kosovskih pesama u kojima je, poredeći ih sa Homerovim spevovima, pokušao da sagleda celovitu epopeju. Na taj način on je otvorio dva osnovna pravca interesovanja za kosovsku epiku, koje će u drugoj polovini XIX veka dostići svoj puni zamah u razmatranju takozvane »lazarice« (jedinstvenog kosovskog epa) u okviru rešavanja homerskog pitanja. Dok će s jedne strane naučnici, književni istoričari, folkloristi i homerolozi, pisati kraće ili duže rasprave u kojima će, metodom uporedne analize, ukazivati na sličnosti kosovskih pesama i Homerovih spevova u pogledu kompozicije i tematike, konkretnih motiva i karaktera i određenih stilskih i metričkih

⁹⁷ Talvj (Therese Albertine Louise von Jacob), *Volkslieder der Serben*, I—II, Halle, 1825, 1826.

⁹⁸ John Bowring, *Narodne srpske pjesme; Servian Popular Poetry*, London, 1827.

⁹⁹ Elise Voïart, *Chants populaires des Serviens*, Paris, 1834.

¹⁰⁰ Adam Mickiewicz, *Les Slaves*, Paris, 1845; A. Mickjevič, *O srpskoj narodnoj poeziji* (prevod S. Subotin), Cetinje, 1955.

kih odlika, dotle će drugi stvaraoci, često pesnici i prevodioci, pokušati da sastavljanjem lazarica praktično pokažu da kosovske narodne pesme pružaju dovoljno materijala da se od njih sačini jedna logična, harmonično povezana epska celina, odnosno da u kosovskom ciklusu pesama postoji dovoljno elemenata koji ukazuju na to da su te pesme već pošle putem stvaranja narodne epopeje. Tako se pitanje Homerove *Ilijade* često pretvaralo u pitanje »kosovijade«.

Pomenuta »teorijska« i »praktična« razmatranja kosovske epike kojima su se bavili stranci u Evropi odvijala su se uporedo sa razmatranjima iste problematike u našoj nauci o književnosti i folkloristici.¹⁰¹ Posmatramo li ove pojave u sinhronijskoj ravni, možemo uočiti, na primer, da je u isto vreme, početkom osamdesetih godina, kada je Elodi Loton-Mijatović objavila na engleskom svoje *Kosovo* kao »pokušaj da se srpske narodne pesme o padu srpskog carstva u kosovskoj bici objedine u jednu pesmu«, hrvatski slavista Toma Maretić, koji je docnije pisao i o kosovskim pesmama,¹⁰² preveo na srpskohrvatski *Odiseju* i *Ilijadu*¹⁰³ a da je mađarski naučnik Karlo Sas u svojoj obimnoj knjizi o velikim epovima svetske književnosti,¹⁰⁴ analizirajući našu junačku poeziju kao najbližu starogrčkom epu, konstatovao da se spev može naslutiti u ciklusima o kosovskoj bici i Kraljeviću Marku, odnosno da se kosovske pesme »poprilično zaokružuju u celinu, mada bez sumnje ne proističu od jednog pesnika ni iz jednog doba«. Na početku XX veka, kada su u »novom talasu lazarica« svoje srede kosovske epove objavili Tihomir Ostojić¹⁰⁵ i

¹⁰¹ V. Miodrag Maticki, »Homersko pitanje u našoj nauci o književnosti«, *Međuratna srpska književnost*, Beograd, 1983, str. 203—232.

¹⁰² Tomo Maretić, »Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici«, *Rad JAZU*, 1889, XCVII, str. 69—181.

¹⁰³ T. Maretić je preveo *Odiseju* 1882, a *Ilijadu* 1883. godine.

¹⁰⁴ Szász Károly, *A világirodalom nagy eposzai*, I—II, Budapest, 1881—1882. U *Stražilovu* su 1886. godine (II, 695—770; 725—730; 759—764) objavljeni delovi pod naslovom »Srpska epika. Iz dela Karla Sasa, *Veliki epi svetske književnosti*«.

¹⁰⁵ *Kosovo*. Narodne pesme o boju na Kosovu 1389. godine, za narod i školu priredio Tihomir Ostojić, Novi Sad, 1901.

Sreta J. Stojković,¹⁰⁶ Stojković će u posebnoj, sintetičkoj studiji dati *pregled* svih dotadašnjih naših i stanih »pokušaja za sastav narodnog epa o boju na Kosovu«,¹⁰⁷ dok će Milan Budisavljević, u zanimljivoj raspravi »*Ilijada* u ogledalu kosovskih pesama«¹⁰⁸ razmatrajući poreklo, nastanak i kompoziciju Homerove *Ilijade* na osnovu naših pesama kosovskog ciklusa, pomenuti naše i strane naučnike koji su se do tada s uspehom bavili poređenjem naše epike i Homerovih spevova (A. Serensen, F. Miklošič, L. Zima, V. Jagić). Tek u periodu između dva rata, kada se više nisu ni sklapale nove lazare, doći će i do znatnih promena u teorijskom razmatranju homerskog pitanja. Za razliku od dotadašnjih traganja za epom u ciklusima pesama o kosovskoj bici i Marku Kraljeviću, izučavanje ključnog pitanja naše homerologije — da li su postojali ili postoje osnovi za nastanak velikog epa u našim krajevima — prenosi se na epsko stvaralaštvo novijeg datuma. R. Medenica će ovo pitanje obrazlagati na osnovu ciklusa pesama o ustanku i pojave Filipa Višnjića kao »pevača-pesnika u homerovskom smislu«, dok će, zahvaljujući novim terenskim istraživanjima M. Murka, G. Gezemana, M. Perija i A. Lorda, krajinska, »muhamedanska« epika biti stavljena u središte inostrane homerologije i folkloristike, na čijim primerima će američki naučnici Peri i Lord dokazivati usmeno poreklo Homerovih spevova, a nemački slavista A. Šmaus razvojni proces od epske pesme do epa, odnosno teoriju »epizacije«.¹⁰⁹

*

Od vremena Mickjevićevih pariskih predavanja o našoj narodnoj poeziji mnogi naši i strani pisci, koji su krug kosovskih pesama sagledavali kao »nedovršen ep«,

¹⁰⁶ *Lazarica ili boj na Kosovu*. Narodna epopeja u 20 pesama. Iz narodnih pesama i njihovih odlomaka sastavio Sreten J. Stojković, Beograd, 1903; 1906^a; 1908^a.

¹⁰⁷ V. belešku br. 41.

¹⁰⁸ Milan Budisavljević, »*Ilijada* u ogledalu kosovskih pesama«, *Školski vjesnik*, 1903, X, str. 323—336; 466—476; 609—618; 716—723.

¹⁰⁹ Upor. M. Maticki, *nav. delo*, str. 220—223.

pokušali su da, kako to kaže Stojan Novaković, »nadu ili popune ono malo što tom epu nedostaje, pa da ga dovrše«. Prevodeći Mickjevićeva predavanja na italijanski jezik 1860. godine, dubrovački pesnik Medo Pucić¹¹⁰ je preuzeo i Mickjevićev »nacrt« za kosovski ep, zasnovan na glavnim Vukovim kosovskim pesmama, raspoređenim u devet delova, u kojem se kosovski boj opeva od zidanja Ravanice, Lazareve zadužbine, a završava »Kosovkom djevojkom«. Samo godinu dana ranije francuski diplomata Ogist Dozon,¹¹¹ koji je proveo više od trideset godina kao konzul po balkanskim zemljama, službujući i u Srbiji, objavio je najznačajniju zbirku narodnih pesama na francuskom jeziku u XIX veku. Uzimajući za moto poznatu Mickjevićevu misao o lepoti i značaju srpske narodne poezije, on je na čelo zbirke stavio mali »kosovski ep«, sastavljen od tri središnje Vukove pesme koje je razdelio na sedam delova, hronološki ih logično rasporedio i predstavio kosovski boj polazeći od Muratove ponude vazalstva Lazaru, a završio izveštajem o ishodu bitke na osnovu pesme »Car Lazar i carica Milica«. Kako je ovu zbirku dve godine doznije preveo na engleski Eduard Robert Bulver Liton (pod pseudonimom Owen Meredith),¹¹² koji je i sâm kao diplomata boravio u Srbiji, tako se početkom šezdesetih godina prošlog veka ovaj oblik sredene kosovske epopeje pojavio i na engleskom jeziku.

Srpski pesnik Joksims Nović, koji je 1847. godine objavio svoju *Lazaricu*,¹¹³ sa željom da sastavi srpsku *Ilijadu*, pokušao je da sasvim slobodno, u narodnom duhu i ugledajući se na narodne deseteračke stihove, opeva kosovske događaje u jedinstvenoj epskoj celini od 2156 stihova. Češki pisac Zsigfrid Kaper, poznati prevodilac srpskih narodnih pesama na nemački jezik, ob-

¹¹⁰ Orsatto Pozza, *Dei canti popolari illirici, discorso detto da Adamo Mickievicz, nel collegio di Francia, e tradotto da O. Pozza*, Zara, 1860.

¹¹¹ August Dozon, *Poésies Populaires Serbes*, Paris, 1859.

¹¹² Owen Meredith, *Srpski Pesme or National Songs of Serbia*, London, 1861.

¹¹³ *Lazarica ili Boj na Kosovu između Srba i Turaka*, od Joksima Ilijića, plem. Novića, Novi Sad, 1847.

javio je 1851. godine na nemačkom svoju »lazaricu« (*Lazar, der Serben Zar*),¹¹⁴ najveći od svih stranih kosovskih spevova, sastavljen od 4650 stihova, koji obuhvata ceo Lazarev život od rođenja do smrti. Služeći se srpskim narodnim pričama i predanjima, pesničkom i istorijskom građom i bogato koristeći sopstvenu pesničku maštu, Kaper je sastavio jedan autorski, umetnički kosovski ep. Nekoliko godina docnije, 1857. godine, ruski naučnik P. Bezsonov sastavio je na ruskom jeziku svoju *Lazaricu*,¹¹⁵ kosovski ep u prozi, u kojem je rečima naših narodnih pesama i pripovedaka ispričao propast srpskog carstva na Kosovu, a u kojem se lik kneza Lazara opet javlja kao središnja ličnost.

Za razliku od ovih slobodno komponovanih lazarica, a dvadeset godina posle objavljivanja Mickjevičevih predavanja, francuski poznavalac slovenske filologije i istorije, Adolf D'Avril vratio se predlogu poljskog pesnika da se kosovski ep oblikuje logičnim raspoređivanjem Vukovih epsama. Proširivši Mickjevičev izbor, D'Avril je 1868. godine objavio svoj spev *Kosovska bitka* (*Le bataille de Kossovo*),¹¹⁶ sa namerom da, poštujući što je moguće vernije Vukove zapise, ne menjajući ništa u sadržini i formi samostalnih kosovskih pesama, »posašiva« samo u jednom hronološki logičnim redosledu postojeće pesničke fragmente u celinu. Tako je on predstavio kosovsku bitku i njenog glavnog junaka u epskoj celini od dvanaest pesama, sa zasebnim naslovima, polazeći od pesme o »zidanju Ravanice«, a završavajući sa pesmom o »obreteniju glave« Lazareve. Iste godine je srpski istoričar književnosti Stojan Novaković pozdravio ovaj D'Avrilov sklop kao do tada »najsrećniji« pokušaj objedinjavanja kosovskog

¹¹⁴ Siegfried Kapper, *Lazar, der Serben Zar*, Wien, 1851; *Isti, Fürst Lazar*, epische Dichtung nach sebischen Sagen und Heldengesängen, Leipzig, 1853.

¹¹⁵ П. Безсонов, „Лазарица, народные пьсни, предания и рассказы Сербовъ о падении ихъ древняго царства“, *Русская Бесѣда*, Москва, 1857, II, кн. VI, стр. 38—79.

¹¹⁶ *La bataille de Kosovo*, rhapsodie serbe, tirée des chants populaires et traduite en français par Adolphe d'Avril, Paris, 1868.

epa,¹¹⁷ a tri godine docnije objavio svoje *Kosovo*,¹¹⁸ sastavljeno po uzoru na ovaj francuski sklop, trudeći se samo da manjim ispravkama i dopunama, menjajući početne i završne stihove pojedinih pesama, sačini »ljepšu cjelinu nego što se to vidi iz sklopa D'Avrilova«.

Publikovanje kosovskih narodnih pesama starijeg i novijeg zapisa od Vukovih (dubrovačke bugarštice i Petranovićeva »Propast carstva srpskog«) podstaklo je nove sastavljače kosovskih epova da u svoje sklopove unose što više raspoložive pesničke građe. Hrvatski istoričar književnosti Armin Pavić je objavio 1877. godine obiman »nacrt« za jednu veliku kosovsku epopeju¹¹⁹ sastavljenu od devet »pevanja«, sa osnovnom namerom da što potpunije predstavi razučenu kosovsku priču, sa svim spoređenim junacima i epizodama koje su bile poznate u narodnoj istorijskoj tradiciji, ali koje u dotadašnje »čiste« lazarice, prvenstveno građene oko lika kneza Lazara, nisu bile uvrštavane. Težeći zapravo potpunijoj istorijskoj rekonstrukciji kosovske bitke, Pavić je, pored Vukovih pesama o epizodnim kosovskim junacima, upotrebio kosovske bugarštice, dok je s druge strane, na osnovu proučene istorijske građe, sačinio prozne predloge kojima je trebalo popuniti sve praznine u upotrebljenoj pesničkoj građi. Tako je Pavić skrenuo dotadašnji pravac gradnje kosovskih spevova samo na Vukovim pesmama ili usredsređenih samo na Lazarevu ličnost i usmerio buduće sastavljače kosovskih epopeja da u svojim sastavima teže što potpunijem predstavljanju svih kosovskih zbivanja, korišćenjem različite pesničke građe.

U narednoj deceniji, u osamdesetim godinama, usledila su tri kosovska speva rađena po uzoru na Pavića. Prvo je 1881. godine Elodi Loton-Mijatović objavila na engleskom svoje *Kossovo*, u kojem je, kako smo već

¹¹⁷ Stojan Novaković nije pisao o D'Avrilovom kosovskom sastavu samo u predgovoru svoje knjige, *Kosovo*, 1871 (»O ovom pokušaju«, str. XI), već je tri godine ranije, odmah po objavljivanju D'Avrilovog dela *La bataille de Kossovo*, napisao pozitivan prikaz u časopisu *Vila*, 1868, br. 26, str. 612—618.

¹¹⁸ V. belešku br. 32.

¹¹⁹ V. belešku br. 35.

istakli u našoj detaljnoj analizi, ona sledila Pavića prvenstveno u izboru pesničke građe (pored Vukovih i Bogišićevih ona je prva upotrebila i Petranovićevu kosovsku pesmu), Novakovića u unutrašnjoj organizaciji svog kosovskog speva, dok je za razliku od oba ova uzora pokušala da ostvari jedno novo, originalno epsko jedinstvo, svoju »žensku kosovijadu«, u kojoj je ulogu i sudbinu žene u spletu kosovskih zbivanja postavila kao središnji, objedinjujući momenat i naznačila ga rasporedom prve (»Mara i Vukosava«) i poslednje pesme (»Kosovska djevojka posle boja«). Četiri godine docnije pojavila se na nemačkom jeziku *Bitka na Kosovu polju* (Die Schlacht am Amselfeld) Karla Grebera,¹²⁰ još jedan spev sastavljen prema Pavićevom nacrtu. Koristeći Vukove i Bogišićeve zapise, ali i veliku Petranovićevu kosovsku pesmu (po uzoru na E. L. Mijatović), i prevodeći na nemački ovu raznorodnu pesničku građu istim deseteračkim stihom, Greber je sačinio jedinstvenu epsku celinu od 2640 stihova, sastavljenu od dvadeset međusobno povezanih pesama (odeljaka). Za razliku od ovih stranih autora, koji su, po mišljenju Pavića, njegov nacrt »upotrebljavali samostalnije«, tek 1886. godine ispunila se Paviću želja da se »međ našim pjesnicima nađe neki Homeros« koji će, držeći se strogo njegovog rasporeda pesama i predloga za popunjavanje preostalih praznina, sačiniti »po ukusu narodnog pjevanja« pravi narodni kosovski spev. Željeni »Homeros« bio je hrvatski pesnik Fra Grga Martić,¹²¹ »osobito vješt podržavanju prstonarodne poezije«. Uz blisku Pavićevu saradnju, preinačujući Vukove stihove, prepevajući duge stihove bugarštice u deseteračke i dodajući im veliki broj sopstvenih, originalnih stihova, Martić je sklopio jedan nov, umetnički kosovski spev od 2480 stihova, koji je po Pavićevoj oceni predstavljao ipak »potpunu prstonarodnu epopeju od devet pjevanija«.

¹²⁰ Carl Gröber, *Die Schlacht am Amselfelde* (Kosovo 1389). Epische Dichtung mit Benützung von Bruchstücken serbischer Volkspoesie, Wien, 1885.

¹²¹ *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389*. Sastavio u cjelinu Fra Grga Martić, s pripomenkom od Armina Pavića, Zagreb, 1886.

Na početku XX veka, kada se u našoj nauci o književnosti još uvek smatralo da se postanak *Ilijade* može objasniti i našim ciklusom kosovskih pesama, ali i da grčki spev pruža konkretan uzor kako od kosovskog ciklusa valja složiti »srpsku *Ilijadu* (kosovijadu), pojavila su se još dva kosovska sastava. Sledeći Pavićevu koncepciju o širem korišćenju narodne pesničke građe, ne samo Vukove, i Tihomir Ostojić u svom *Kosovu* iz 1901.¹²² i Sreten J. Stojković u svojoj *Lazarici* iz 1903. godine¹²³ nastojali su da širim izborom pesama predstavljaju kosovske događaje i junake što opširnije i potpunije, budući da su i u *Ilijadi* veoma opširno opevani epizodni događaji i pojedinačne borbe grčkih i trojanskih junaka. S druge strane, po uzoru na Novakovića, oni su nastojali da u postupku raspoređivanja te pesničke građe sačuvaju što je moguće više samostalnost pojedinačnih kosovskih pesama i fragmenata, njihovu izvornu sadržinu i formu. Tako je, ne menjajući ništa u obliku i metru Vukovih, Petranovićevih i Bogišićevih zapisa, Ostojić u svoje *Kosovo*, od 1187 stihova, uključio 14 samostalnih odlomaka narodnih pesama, poglavito Vukovih, (dvanaest u desetercu a dva u dugom stihu bugarštice), i rasporedio ih po hronologiji događaja u pet odeljaka. Težeći još većoj opširnosti, S. Stojković je sastavio najduži kosovski ep od 6950 stihova, u kojem je pokušao da poveže Novakovićevu koncepciju »čiste« lazarice (i njegov spev počinje pesmom o »zidanju Ravanice« a završava se pesmom o »obreteniju glave« Lazareve) sa koncepcijom širokog predstavljanja svih epizodnih kosovskih događaja i junaka iz narodne tradicije (uključeni su raspoloživi pesnički fragmenti iz Vuka, Petranovića i Bogišića). U ovoj velikoj kosovskoj epopeji od dvadeset pesama, raspoređenih u četiri veća odeljaka, Stojković je nastojao da svaka pesma zadrži svoju samostalnost, sa svojim početkom i završetkom, a da sve zajedno, vezane za glavni događaj kosovske bitke, obrazuju jednu harmoničnu, logičnu celinu.

Uzimajući u obzir glavne karakteristike, sve ove naše i strane lazarice, odnosno kosovske spevove, ob-

¹²² V. belešku br. 105.

¹²³ V. belešku br. 106.

javljanje u vremenskom rasponu od šest decenija, mogli bismo razvrstati u nekoliko grupa. Prema načinu, postupku gradnje one se mogu podeliti u dve osnovne grupe, zavisno od toga da li su zasnovane na *prepevanju*, slobodnom korišćenju pesničke, narativne i istorijske građe o kosovskoj bici ili na epskom *raspoređivanju* samih narodnih pesama. U prvu grupu lazarića, u kojoj svaka nosi izraziti pečat svoga autora i individualne umetničke tvorevine, mogli bismo svrstati pokušaje »epskog opevanja« J. Novića, S. Kapera, P. Bezsonova, Fra G. Martića. U drugu grupu, čiji su autori sa više ili manje uspeha pokušavali da sklope »narodnu epopeju« logičnim raspoređivanjem postojećih narodnih pesama uz poštovanje njihovih izvornih zapisa, spadaju »epski rasporedi« Mickjevića, M. Pucića, O. Dozona, O. Meredita, D' Avrila, S. Novakovića, A. Pavića, K. Grebera, T. Ostojića, S. Stojkovića. Prema izboru kosovskih pesama, ovu drugu grupu lazarića mogli bismo opet podeliti na dve podgrupe, zavisno od toga da li su u njima korišćeni *samo Vukovi zapisi* ili su one, pored Vukovih, koristili *širu pesničku građu*, kosovske pesme starijeg i novijeg zapisa. U prvu podgrupu spadaju »epski rasporedi« izrazitih poštovalaca Vukovih pesama, Mickjevića, M. Pucića, O. Dozona, O. Meredita, D' Avrila i S. Novakovića, a u drugu podgrupu šire zasnovane kosovske epopeje A. Pavića, K. Grebera, T. Ostojića, S. Stojkovića.

Osvrnemo li se na genezu, nastanak ovih kosovskih spevova moramo konstatovati da su sve ove naše i strane lazariće povezane i međusobno uslovljene, odnosno da su nastale na osnovu međusobnog ugledanja i podražavanja. Dubrovački pesnik M. Pucić je preuzeo »nacrt« kosovskog epa poljskog pesnika A. Mickjevića, Englez O. Meredit je preveo francuski sklop O. Dozona, srpski književnik S. Novaković je svoj kosovski ep radio po ugledu na francuski sastav D' Avrila, dok je kosovski »nacrt« A. Pavića poslužio kao uzor engleskim, nemačkim, srpskim i hrvatskim kosovskim sastavima.

U kontekstu ovih odlika i odnosa, engleski kosovski spev Elodi Loton-Mijatović predstavlja epsko raspoređivanje raznorodne narodne pesničke građe, rađeno po uzoru na A. Pavića i S. Novakovića.

*

U engleskoj književnoj tradiciji kosovski ep Elodi Loton-Mijatović zauzima posebno mesto. On predstavlja najpotpuniji kosovski sastav na engleskom jeziku, odnosno prvi i poslednji pokušaj da se celokupna srpsko-hrvatska pesnička građa o kosovskom boju predstavi u jedinstvenoj epskoj celini. Pravi značaj ovog kosovskog epa mogli bismo da odredimo ako njegovu pojavu sagledamo u dijahronijskoj projekciji anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu poeziju.¹²⁴ U tom smislu važno je uočiti i političko-istorijsku i književnoistorijsku uslovljenost njegove pojave.

Na samom početku XVII veka, još u doba renesanse, kada je poznati istoričar Ričard Nols u svojoj *Opštoj istoriji Turaka*¹²⁵ prvi pomenuo naše junačke pesme i dao slikovit opis kosovske bitke, a Šekspirov savremenik Tomas Gof objavio dve drame o Turcima na Kosovu,¹²⁶ engleska javnost je pokazala posebno interesovanje za »tursko« pitanje, željna svakog znanja o toj ogromnoj, nepoznatoj sili koja je preteći nadirala prema Zapadu. Krajem XVIII veka, u doba predromantizma, prevod Fortisovih *Putovanja po Dalmaciji*,¹²⁷ u kojima je visoka ocena književne vrednosti naše narodne poezije povezana sa njenim etnografskim tumačenjem kao verni izraz nacionalnog bića, zadovoljio je tadašnju englesku kulturno-političku radoznalost za jedan »varvarski« deo Evrope koji svojom »prirodnom« poezijom iskazuje otpor turskoj sili. Fortis je tako nagovestio neke od osnovnih pravaca anglosaksonskog interesova-

¹²⁴ Upor. Svetozar Koljević, »Osnovni pravci anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu poeziju«, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 1974, str. 69—112.

¹²⁵ V. belešku br. 5.

¹²⁶ Thomas Goffe, *The Raging Turke, or Bainzet the Second*, London, 1631; *Isti, The Covragious Turke, or Amvrath the First*, London, 1632. V. Vojislav Jovanović, »Srpska istorija na engleskoj pozornici u vreme Šekspirova«, *Srpski književni glasnik*, II (1921) br. 7. str. 558—560; Vladeta Popović, »Engleska drama i srpska istorija, *Srpski književni glasnik*, V (1922), str. 32—38 i 120—130.

¹²⁷ V. belešku br. 28.

nja za naše narodno stvaralaštvo u XIX veku. U prvoj polovini XIX veka, u jeku romantizma, kada je prvi srpski ustanak predstavljen ne samo kao početak sloma turske moći na Balkanu nego i kao prvi od velikih nacionalnih oslobodilačkih pokreta i kada su pesme iz Vukovih zbirki u Bauringovom prevodu¹²⁸ i Rankeova *Srpska revolucija*¹²⁹ postale poznate i na engleskom jeziku, anglosaksonsko interesovanje za našu narodnu poeziju, pod snažnim uticajem nemačkog kulturnog kruga, obeležili su panslavistički zanos i osijansko nadahnuće. U tadašnjim, istina retkim, engleskim napisima o našoj poeziji ukazivano je na istoričnost naših epskih pesama i na njihovu drevnu jednostavnost, izvornost i prirodnost. U drugoj polovini XIX veka, u vreme sukoba Turske, Francuske i Engleske sa Rusijom (Krimski rat) i velike istočne krize sedamdesetih godina (srpsko-turski rat), porasla je i diplomatska i kulturna radoznalost za srpski narod i njegovo stvaralaštvo. Tek tada će, u vezi sa sve jačim kulturnim i političkim pristupom Rusije na Balkanu, interesovanje za našu narodnu poeziju biti neposrednije utkano u sklop političkih razmatranja istočnog pitanja i velike istočne krize. Naizgled paradoksalno, engleska zvanična turkofilski politika i rusofobsko opredeljenje s jedne strane, i briga šire javnosti za sudbinu hrišćanskih naroda pod turskom vlašću s druge strane, uslovili su da se srpska epska poezija, kao snažan izraz očuvanja nacionalnog identiteta, nađe u krupnom planu interesovanja kulturne javnosti, a u njenom središtu — kosovski ciklus narodnih pesama. Kosovska epika se razmatra kao autentični istorijski i umetnički izraz srpskog nacionalnog bića, dok istovremeno eksplicitno postavljeno pitanje »lazarice«, jedinstvenog kosovskog epa, uvodi raspravu o epskoj celovitosti i vrednosti naše epike, posebno u poređenju sa Homerovim spevovima, u širi komparativni kontekst književnoistorijskih studija. Tako će onaj pravac anglosaksonskog interesovanja, koji se iskazuje

¹²⁸ V. belešku br. 98.

¹²⁹ Leopold Ranke, *A History of Serbia and the Serbian Revolution*, (translated by Mrs. Alexander Kerr), London, 1847.

pitanjem kakvu bi svetlost naša narodna poezija mogla da baci na takozvanu »homerovsku zagonetu«, a koji je još Fortis nagovestio ukazivanjem na »jednostavnost Homerovih vremena« u našim narodnim pesmama, a Ranke uočavanjem njihove nedovršene epske celovitosti, doći do svog punog izražaja u konkretnim engleskim pokušajima objedinjavanja kosovskih narodnih pesama u jedinstvenu celinu. Meredithov kratki »kosovski ep« iz šezdesetih godina, sastavljen od nekoliko Vukovih pesama, a nastao po uzoru na francuski sklop Ogista Dozona, predstavlja prvi praktični »odgovor« na ovo pitanje, dok veliki kosovski spev Elodi Loton-Mijatović, zasnovan na celokupnoj srpskohrvatskoj pesničkoj građi, objavljen dvadeset godina docnije, dovodi ovaj pravac anglosaksonskog interesovanja do njegove kulminacije tačke. Mijatovićkin spev o legendarnom Kosovu, koji je trebalo u Engleskoj, posle Berlinskog kongresa, da zazvuči kao produženi »idejno-politički« odjek anti-turske kampanje, i još više kao specifičan »literarni« doprinos konačnom pozitivnom rešenju istočnog, ili tačnije rečenog, srpskog pitanja, bio je u književno-istorijskom smislu zapravo poslednji direktan engleski pokušaj rešavanja homerskog pitanja na osnovu naše kosovske epike.

Iako će, početkom XX veka, u novim zbirkama naše narodne poezije na engleskom jeziku kosovske pesme biti sve pažljivije prevedene, a u obimnim predgovorima i temeljno zasnovanim komparativnim i antropološkim studijama, objavljivanim do drugog svetskog rata, i dalje ostati u središtu kritičkog razmatranja, sa tada već uobičajenom visokom ocenom njihove umetničke vrednosti i lepote, u engleskom jezičkom prostoru se više neće pojaviti nijedan pokušaj sastava jedinstvene epske celine kakav je bio Mijatovićkin »pokušaj da se srpske narodne pesme o padu srpskog carstva na Kosovu objedine u jednu pesmu.« U okvirima ratnog savezništva za vreme prvog svetskog rata, anglo-američka kulturna javnost će kosovskoj epici pridavati simboličan značaj slobodarskih težnji srpskog naroda. Međutim, u samom prenošenju kosovskih pesama na en-

gleski jezik prevodioci će se prevashodno rukovoditi književnim razlozima, poštujući originalne zapise ovih pesama i uvažavajući Vukov kosovski ciklus kao »kласично jezgro« srpske junačke poezije. U najpotpunijoj antologiji naše narodne epike, *Herojskim baladama Srbije* (1913) Dž. R. Nojsa i L. Bejkna¹³⁰ biće prevedene gotovo sve kosovske pesme iz bečkog izdanja Vukove zbirke, u redosledu od pesme o »zidanju Ravanice« do pesme o »obreteniju glave« Lazareve, kao jedanaest zasebnih, celovitih pesama istog ciklusa, bez znakova njihovog međusobnog povezivanja u novu epsku celinu. U maloj zbirci pod naslovom *Kosovo* (1920) Helen Rutem¹³¹ će prevashodno nastojati da što vernije prevede »najkarakterističnije« pesme Vukovog kosovskog ciklusa, dok će pisac predgovora¹³² sve dotadašnje naše i strane pokušaje objedinjavanja u neku vrstu »srpske Ilijade«, među kojima i pokušaj E. L. Mijatović, proglasiti »nezadovoljavajućim«.

Kosovski ep Elodi Loton Mijatović, nastao u osamdesetim godinama prošlog veka, kao plod određenog političko-istorijskog i književnoistorijskog trenutka, značajan je pre svega zato što pruža najpotpuniju sliku kosovskih pesama na engleskom jeziku. On je istovremeno značajan i zbog toga što, kako to ocenjuje Svetozar Koljević, »eksplicitno postavlja pitanje »lazarice«, te utoliko i širi i značajniji problem epskog jedinstva naših pojedinih ciklusa, postaje dostupan razmatranju i na engleskom jeziku«.¹³³ Po mišljenju Koljevića, važno je uočiti da se u drugoj polovini XIX veka, upravo u vezi sa našom narodnom poezijom, koja se tada u engleskoj sredini sve više nalazi u stecištu istorijskih i političkih razmatranja, postavlja problem zanimljiv i za šira komparativna izučavanja stadija koja je određena narodna epika dostigla u svom razvoju.

¹³⁰ George Rapall Noyes and Leonard Bacon, *Heroic Ballads of Serbia*, Boston, 1913.

¹³¹ Helen Rootham, *Kosovo; Heroic Songs of the Serbs*. (Intr. by M. Baring, Preface by J. Lavrin), Oxford, 1920.

¹³² Janko Lavrin, »Historical Preface«, nav. delo, str. 12.

¹³³ Svetozar Koljević, »Osnovni pravci anglosaksonskog interesovanja za našu narodnu poeziju«, nav. delo, str. 99.

*

Za *Kosovo* Elodi Loton Mijatović se može reći da i po izboru istorijske građe u uvodnoj studiji, i po izboru i sklopu pesničke građe u epsku celinu, i po svom zračenju u našoj kulturnoj sredini, pripada na izvestan način i našoj književnoj tradiciji. Nastao po ugledu na kosovske sastave A. Pavića i S. Novakovića, engleski kosovski ep E. L. Mijatović u svom povratnom dejstvu u srpskoj kulturnoj sredini postaje uzor kosovskim spevovima T. Ostojića i S. J. Stojkovića. Čini nam se da nećemo pogrešiti ako u Mijatovićinom izboru raznorodne pesničke građe prepoznamo ne samo književno nastojanje jedne strankinje da stvori što celovitiji kosovski spev već i određenu idejno-političku nameru da srpsku varijantu (Vukove desteračke pesme) »izmiri« sa hrvatskom varijantom (kosovske bugarštice) posredstvom Petranovićevog (bosanskog) zapisa, ostvarujući na taj način jedan, uslovno rečeno, južnoslovenski kosovski ep.

Poштуjući u svojim sastavima Novakovićevu koncepciju o samostalnosti kosovskih narodnih pesama, što je činila i E. Mijatović, Ostojić i Stojković su sledili izbor građe engleskog sastavljača, i sa namerom da stvore što potpunije kosovske spevove, koristili, po uzoru na Mijatovićku, Vukove, Bogišićeve i Petranovićeve zapise kosovskih pesama. U tom smislu lako je razumeti zašto je Stojković u svom analitičkom pregledu svih dotadašnjih sređenih kosovskih sastava pozitivno ocenio pokušaj E. Mijatović kako u odnosu na njene uzore tako i njeno nastojanje da svom epu obezbedi što više odlika »narodnog epa«. (»Pokušaj gospođe Elodije koja je, kao što smo videli, u Pavićevu nacrtu učinila znatne izmene, mnogo se približuje načinu Novakovićeve obrade, te bi imao više prava da se nazove »narodnim« epom, nego li pokušaj Martićev, koji se verno pridržavao Pavićeva nacрта«.)¹³⁴

Pitanje — da li su naši i strani sastavljači prepravljajući kosovske građe ili epskim raspoređivanjem kosovskih narodnih pesama uspeli da stvore kosovski »na-

¹³⁴ Sreten J. Stojković, nav. delo, str. 113.

rodni ep« ili su to samo individualna, književno-umetnička ostvarenja — predstavlja zapravo onu dilemu koja je, ulazeći u širu, evropsku problematiku homerskog pitanja, trebalo indirektno da potpomogne rešavanju zagonetke: da li je *Ilijada* narodni ep ili je to delo jednog velikog pesnika. U obrnutoj projekciji, u našoj književnosti tradiciji druge polovine XIX veka i početkom XX veka, ovo pitanje se konkretizovalo u praktičnim pokušajima naših sastavljača da, po uzoru na starogrčku *Ilijadu*, stvore jedan kosovski narodni ep, prihvatajući onu »volfovsku« liniju »analitika« koja je zastupala tezu da stvaranju epa nužno prethodi stadijum kraćih epskih pesama koje su proizvod brojnih narodnih stvaralaca (pevača), odnosno da se u *Ilijadi* mogu prepoznati manje ili veće zasebne, epizodne pesme (*prapesme*), a da je Homer samo onaj genijalni redaktor koje je te pesme objedinio u jednu epsku celinu.

Kada je 1877. godine Armin Pavić ponudio svoj »nacrt« za jednu obimnu kosovsku epopeju, on je na kraju svoje uvodne studije napisao: »Meni se čini, da ovako sakupljene kosovske pjesme vrlo mnogo podkrepljuju teoriju, da je Homerova *Ilijada* postala u samom narodu od samih narodnih pjesama. Ako se međ našimi pjesnicima nađe koji »homeros«, te si dade truda, da u ovom mojem izratku stare hrvatske stihove i stil pjevanja premetne u današnji, pa da one vrlo neznatne praznine, koje preostaju, ispuni po ukusu narodnoga pjevanja, ja bih rekao, da bismo tijem putem o kosovskom boju dobili podpunu *prostonarodnu epopeju* (podvukla S. K. — Š.) u devet pjevanja, a ta epopeja ostala bi zaista djelo upravo samoga naroda«. ¹³⁵ Kada je Stojan Novaković 1906. godine, trideset i pet godina posle prvog izdanja svoga *Kosova*, objavio njegovo jedanaesto izdanje, on je u predgovoru, dosledno ubeđen da se kosovski narodni ep može stvoriti samo raspoređivanjem pesama Vukovog ciklusa, zaključio: »U ovom izdanju je *čista narodna* (podvukla S. K. — Š.), kritički samo preuređena epopeja kosovska, jednaka po stilu, po zamisli, po vremenu. U njoj se klasičnim zapisima Vuka Stefanovića Karadžića, jedinstvenim u ovome ra-

du, kazuje evo i suvremenici XX veka u kakvom je obliku kosovsku epopeju uneo narod svojim pamćenjem i svojim živim pevanjem u XIX veku«. ¹³⁶

I Pavić, koji je ponudio »homersko« prepevanje celokupne pesničke građe o Kosovu i Novaković, koji se zalagao samo za epsko raspoređivanje Vukovih kosovskih pesama smatrali su, svak na svoj način, da se može stvoriti kosovski »narodni ep«. Sudbina njihovih lazarica, kao i svih ostalih novograđenih ili objedinjenih kosovskih spevova pokazala je, međutim, da nastajanje narodnog epa ne zavisi samo od toga uolikoj meri se on zasniva na autentičnoj građi narodnih pesama već mnogo više od toga koliko ta epska tvorevina ima mogućnosti da »zaživi« u narodu, da postane narodna svojina, odnosno da je narod svojim pamćenjem, pevanjem i kazivanjem usvoji kao svoje dobro. U našoj književnoj tradiciji se nije pojavila niti se mogla pojaviti *Kosovijada* po uzoru na *Kalevalu*, finski narodni junački ep, kojeg je tek u XIX veku, 1835. godine sačinio Elias Lenort od starih, karelo-finskih narodnih pesama (runa), iz prostog razloga što je srpski narod već imao Vukov klasični *ciklus* kosovskih pesama, koji je dugim kruženjem po narodu postao opštenarodno dobro i dobio opšte nacionalni karakter. I uspeh Novakovićevog *Kosova* i njegovo višegodišnje preštampavanje mogu se objasniti samo činjenicom da je on više od svih novograđenih kosovskih epova poštovao Vukove zapise narodnih pesama.

Pokušamo li, za trenutak, da i Mijatovićkin kosovski ep sagledamo u svetlu homerskog pitanja, odnosno da sagledamo njegov unutrašnji sklop u »ogledalu« Homerove *Ilijade*, doći ćemo do interesantnog saznanja koje može da poništi jednu našu važnu ocenu o kompoziciji engleskog kosovskog epa, a koju smo doneli kada smo ga razmatrali kao samosvojnu umetničku epsku tvorevinu. Našu ocenu da je Mijatovića napravila izrazitu konstrukcionu grešku kada je u svoj epski sastav unela dugačku pesmu o epizodnom junaku Banović Strahinji, pet puta veću od ostalih sastavnih delova, i

¹³⁵ Armin Pavić, *nav. delo*, str. 56.

¹³⁶ Stojan Novaković, *Kosovo...*, Jedanaesto na novo ponjuno izdanje, s novim predgovorom, Beograd, 1906, str. 21.

time u konstrukciji osnovne fabule poremetila odnos između bitnog i sporednog, a u kompoziciji epa odnos između celine i delova, morali bismo sada da odbacimo, uzmemo li u obzir da se ova pesma može protumačiti kao epizoda (interpolacija) koja usporava tok radnje i tako omogućuje obavljanje priprema za glavni događaj (kosovska bitka), a kojoj bi, kako se to objašnjava u raspravi »Ilijada u ogledalu kosovskih pesama«,¹³⁷ u starogrčkom epu odgovarala »epizoda« od V do X pevanja. Ovaj detalj o kompoziciji Mijatovićkinog kosovskog epa postaje zanimljiv zato što nam sasvim jasno kazuje da je upravo u to vreme, kada je engleska spisateljica sklapala svoj spev, odgonetanje postanka *Ilijade* na osnovu naše kosovske epike bilo u žiži razmatranja homerskog pitanja.

Konstatujemo li da su sve naše i strane lazarike, svi »veštački« stvoreni kosovski epovi doživeli nezavidnu sudbinu da postanu plen zaborava, te da o njima možemo govoriti samo kao o kulturnoistorijskim činjenicama prošlosti, neminovno je ipak da utvrdimo da oni predstavljaju značajno svedočanstvo ne samo o tome kako se u određenom razdoblju, na različite načine i na različite podsticaje, rešavalo homersko pitanje već još više o tome kako je naše narodno stvaralaštvo (narodna poezija) ulazilo u dijalog sa evropskim kulturnom tradicijom kao njen potpuno ravnopravni učesnik.

*

S tim u vezi važno je još jednom ukazati na društveno-istorijski kontekst nastanka engleskog kosovskog epa Elodi Loton-Mijatović, na one njegove osobenosti na osnovu kojih on ulazi u evropsku i našu kulturnu i književnu tradiciju, ali i na one specifične osobenosti na osnovu kojih on u njoj zauzima posebno i značajno mesto.

Prvo, pojava Mijatovićkinog *Kosova* na engleskom jeziku (1881) može se objasniti kao plod određenog idejno-političkog trenutka u zapadnom svetu, kao zahtev

takozvanog »istočnog pitanja«, odnosno kao produženi »idejni« odjek antiturske kampanje, a još više kao specifičan »literarni« doprinos konačnom pozitivnom rešenju srpskog pitanja.

Drugo, pojavu Elodijinog *Kosova* valja sagledati i kao proizvod određenog evropskog književnoistorijskog trenutka. Do tada najpotpunija slika kosovskih narodnih pesama na engleskom jeziku, objedinjenih u jednu epsku celinu, bila je zanimljiva već i zbog toga što je eksplicitno postavila pitanje »lazarice«, te je tako problem epskog jedinstva naših ciklusa junačkih pesama dovela u direktnu vezu sa evropskim rešavanjem homerskog pitanja.

Treće, pojavu Mijatovićkinog kosovskog speva valja uklopiti i u našu veoma bogatu tradiciju stvaranja lazarike. Nastao kao neposredna reakcija na određeni idejno-politički i književni istorijski trenutak u hrvatsko-srpskim kulturnim vezama, on zapravo proizlazi iz polemike A. Pavića i S. Novakovića o kosovskoj epici, u kompozicionom pogledu se zasniva na njihovim kosovskim sastavima, da bi potom, vršeći povratni uticaj, poslužio kao uzor kosovskim spevovima T. Ostojića i S. Stojkovića u prvoj deceniji XX veka.

Četvrto, za razliku od svojih uzora i od svih prethodnih i potonjih novograđenih kosovskih spevova, *Kosovo* Elodi Loton-Mijatović, po svojoj osnovnoj koncepciji i rasporedu pesničke građe, predstavlja jedno novo, originalno epsko jedinstvo u kojem se, kao u nekoj »ženskoj kosovijadi«, sudbina žene u spletu tragičnih kosovskih zbivanja stavlja u prvi plan, odnosno u kojem se veliki istorijski događaj predstavlja u ogledalu običnih ljudskih sudbina. Već i ova specifična lirska i baladna osobenost kosovskog ciklusa junačkih pesama, stavljena u prvi plan u Mijatovićkinom kosovskom sastavu, koju danas posebno ističu savremeni proučavaoci kosovske epike, bila je dovoljna da nas podstakne da engleski kosovski ep izvučemo iz tame zaborava i nepoznavanja i da na njega usmerimo pogled naše istraživačke radoznalosti.

¹³⁷ V. belešku br. 108.

INDEKS IMENA

- Aleksandar, sin bugarskog
 kralja Šišmana 145
 Aleksandar Obrenović, kralj
 Srbije 14, 20, 36
 Ali-Paša 150
 Andrijaš 148
 Antonelli, Guiseppe 21
 Antula, Nikola 29, 32

 Bacon, Leonard 238
 Bademlijić, Jovan 66
 Bain, Alexander 56
 Bajazit I, turski sultan 147,
 150—152, 205
 Bajazit II, turski sultan 142
 Bajo Pivljanin 116
 Bakl, Bokl, Boklj v. Buckle,
 Henry Thomas
 Balša / Đurađ II Strahini-
 rović / 148
 Balšić Jelena, kći kneza La-
 zara 16
 Balšići 16, 115
 Ban Strahinja v. Banović
 Strahinja
 Banović Strahinja 147, 175,
 178—179, 189—191, 200, 204,
 215, 218, 222, 241
 Barac, Antun 34
 Baraković, Juraj 158
 Baring, Maurice 238
 Belimarković, Ljubomir 59
 Bezsonov, Pjotr Aleksejevič
 48, 230, 234
 Blagojević, Obren 35

 Bogdanović, Petar (Pero) 46,
 126—127
 Bogišić, Valtazar 170, 171,
 176, 190, 191, 192, 193, 197,
 201, 202, 205, 209, 216, 217,
 232—233, 239
 Bowring, John 160, 226, 236
 Branković, Đrođe, grof 139
 Branković, Đurađ, despot 16,
 144, 158, 165
 Branković, Vuk 140, 146—149,
 151, 154—155, 179—181, 184—
 187, 194, 197, 200—202, 204,
 207—209, 217—219, 223
 Bright, John 82
 Brkić, Svetozar 73, 88, 90
 Brooke, Stopford 89
 Buckle, Henry Thomas 19,
 23—24, 30, 33, 36—37, 40,
 46, 53, 55, 57, 60—65, 71
 Budisavljević, Milan 228
 Bunyan, John 19, 36, 44, 117
 Bulwer-Lytton, Edward Ro-
 bert v. Meredith, Owen
 (pseud.)
 Bušić, Stjepan 191
 Büchner, Ludwig 53, 56
 Byron, George Gordon 10, 84,
 89, 109

 Car, Marko 116
 Carine Steinburgh (pseud. za
 Elodie Lawton) 20
 Carnegie, Andrew 37
 Comte, Auguste 53, 56—57, 60,
 62

- Crnojević, Ivan 98
 Černiševski, Nikolaj Gavrilovič 53, 59
 Čubrilović, Vasa 81
 Corović, Vladimir 30, 33, 63
 Darwin, Charles Robert 46, 53, 55, 85—88, 83
 D'Avril, Adolphe 48, 171, 230—231, 234
 Denton, William 136
 Deretić, Jovan 35
 Devrnja-Zimmerman, Zora 11
 Dickens, Charles 10, 22, 44
 Disraeli, Benjamin 81, 83, 134
 Dobroljubov, Nikolaj Aleksandrovič 53
 Dozon, Auguste 48, 229, 234, 237
 Draper, John William 46, 55, 57, 60—64, 71
 Duka, 137
 Dukat, Vladoje 122
 Dušan, car 143, 145
 Đukić, Trifun 46, 128—131
 Đurić, Miloš 69
 Džonić, Uroš 13, 32, 65
 Ekmečić, Milorad 81
 Erceg Stepan v. Herceg Stepan
 Evronos-beg 150
 Ferdinand II, rimsko-nemački car 158
 Ferić, Đorđe 159
 Fortis, Alberto 159, 235, 237
 Franklin, Benjamin 19
 Frilley, Gabriel 97
 Gaskell, Elisabeth 22
 Gašparović, Zlatko 81
 Gesemann, Gerhard 128, 228
 Giljferding, Aleksandar Feodorovič 138, 171
 Gladstone, William Ewart 26, 31, 75—86, 97—100, 102, 105—107, 118, 122, 128, 132, 134
 Goethe, Johann Wolfgang 159
 Goffe, Thomas 235
 Goluban, sluga 194
 Gopčević, Spiridon 97, 105
 Gorjanski, Nikola Mlađi 145, 146
 Gregoras, Nikifor 157—158
 Gröber, Carl 48, 232, 234
 Hadžić, Antonije 69
 Haeckel, Ernst 66
 Halkokondil, Laonik 137
 Hawthorne, Nathaniel 22
 Hektorović, Petar 158
 Herceg Stjepan 204, 223
 Herder, Johann Gottfried 159
 Hodges, pukovnik, prvi engleski konzul u Srbiji 17
 Holeček, Josef 128
 Homer 25, 77, 85, 159, 225—228, 236—237, 240—241
 Hristić, Filip 80
 Ignjačević, Svetozar M. 10
 Irby, Adeline Pauline 19, 23, 24, 26, 31, 82, 97
 Ivković, Miloš 123
 Jagić, Vatroslav 34, 138, 157, 228
 Jakšić, Đura 128
 Jakub, sin Murata I 147
 Javarek, Vera 10
 Jelena Anžijska, žena kralja Uroša 16, 38
 Joksimović, Nikola 24, 25
 Jovanović, Jovan-Zmaj 73, 114, 128, 130
 Jovanović, Nikola - Amerikana 84, 118
 Jovanović, Slobodan 30, 82, 83
 Jovanović, Vladimir 46, 55, 59, 69, 71, 80

- Jovanović, Vojislav-Marambo 46, 122—124, 126, 127, 129, 235
 Jug Bogdan 147, 182—183, 186, 187, 189, 204, 207, 208, 218
 Jugovića majka 182—183, 222
 Jugovići 182, 186, 194, 200, 204, 207, 208, 218
 Jukić, Ivan Frano 182
 Julija Obrenović, kniginja 80
 Kabiljo-Šutić, Simha 34
 Kapper, Siegfried 48, 171, 229, 230, 234
 Karadžić Stefanović, Vuk 67, 160, 162, 168, 169, 170, 172, 175—179, 182—183, 185—186, 187, 188, 189—192, 193—195, 198, 200—201, 205, 209, 212, 214, 216—217, 225, 231, 233, 239—241
 Karavelov, Ljuben 53, 61
 Kastriot, Jovan 147
 Keats, John 87
 Kerr, Mrs. Alexander 236
 Kićović-Pejaković, Snežana 10, 44, 74, 81, 116
 Kilibarda, Novak 221
 Knolles, Richard 137, 235
 Knowles, James 84
 Knežević, Božidar 64
 Kobilović Miloš v. Obilić Miloš
 Koljević, Svetozar 11, 158, 189, 220—221, 235, 238
 Konstantin, poslednji vizantijski car 19
 Konstantinović, Mihailo v. Mihailović, Konstantin iz Ostrovice
 Konstantinović, Zoran 11
 Kosančić Ivan 149, 150, 154, 180, 186, 187, 196—198, 199, 200, 202, 212—213, 218
 Kosovska devojka 176, 180, 181, 182, 198—199, 210—211, 212—213, 219, 232
 Kostić, Laza 66, 71
 Kostić, Veselin 10
 Kovačević, Ljubomir 140, 155
 Krajimir, vojvoda 152, 154
 Kraljević, Marko 146, 148, 154, 162, 164, 226, 227
 Kujundžić, Milan - Aberdar 46, 55—58, 68, 71
 Kuripešić, Benedikt 17, 158
 Lavrin, Janko 238
 Lawton, Elodie v. Mijatović-Loton Elodi
 Lazar Hrebeltanović, knez srpski 140, 143, 144—146, 148, 149—153, 154, 155, 166, 170, 172, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 193—194, 195—196, 197—198, 200—203, 204, 205, 206, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 224, 231, 238
 Lazarević, Jelena 30, 134
 Lazarević, Radmilo 66
 Len-Pul Stenli v. Poole, Stanley Lane
 Levstik, Fran 128
 Lewes, George Henry 56, 57
 Lönnort, Elias 241
 Lord, Albert B. 228
 Lozanić, Sima 70
 Lubbock, John 84
 Ljubinković, Nenad 150
 Macaulay, Thomas Babington 28
 Macduff, David 21, 23
 Mackenzie, Georgine Muir 19, 23, 24, 26, 31, 82, 97
 Macpherson, James 158—159
 Majkov, Apolon Aleksandrovič 138
 Maletić, Đorđe 190
 Manning, Henry Edward 84
 Mara, žena Vuka Brankovića 181, 184, 219, 232
 Maretić, Tomislav 227
 Marković, Franjo 76
 Marković, Svetozar 46, 53, 55, 59, 60, 62, 67—70, 72

- Martić, fra Grga 48, 232, 234, 239
 Marx, Karl 59
 Matavulj, Sima 128
 Maticki, Miodrag 227, 228
 Matic, Dimitrije 56
 Mažuranić, Ivan 128
 Medenica, Radosav 228
 Meredith, Owen 48, 172—173, 229, 234, 237
 Mickiewicz, Adam 48, 226, 228—230, 234
 Mihailo Obrenović, knez Srbije 80
 Mihaljović, Konstantin iz Ostrovice 138, 148, 152
 Mihaljčić, Rade 196
 Mijatović, Cedomilij 9—48, 59, 61, 63—64, 85, 115—118, 121, 123, 124, 126, 134—135, 137, 140, 144, 158, 163—164, 168, 190
 Mijatović-Loton, Elodi 9—48, 121—122, 133—243
 Miklošić, Franc 228
 Milan Obrenović, knez i kralj Srbije 13, 14, 30, 163
 Milica, kneginja 144, 172, 174, 176, 178, 180, 181, 182, 193—194, 206—209, 212, 219, 224
 Milija (Starac Milija) 190
 Mill, John Stuart 46, 53, 60, 71
 Milojević, Miloš S. 137
 Miloš Obrenović, knez Srbije 17
 Milošević, Mihailo B. 11
 Milošević, Nada 11
 Milton, John 10, 87, 96
 Milutin, kralj 143
 Milutin, sluga 207—208
 Milutinović, Sima 128
 Moleschott, Jakob 53, 57
 Montagu, Mary Wortley 31
 Mrnjavčević, Gojko 204
 Mrnjavčević, Uglješa 204
 Mrnjavčević, Vukašin 143, 144, 146, 204
 Mrnjavčevići 204, 223
 Müller, Johannes 128, 159
 Murat I. turski sultan 146, 147, 149—152, 158, 179, 180, 184, 185, 186, 187, 196, 200—203, 205, 206, 217
 Murat II, turski sultan 165
 Murko, Matija 228
 Musa Kesedžija 164
 Musić, Stevan 176, 178, 180, 186, 187, 188, 191—193, 204, 209—212, 215, 218
 Natalija Obrenović, kraljica Srbije 20, 26, 174
 Naumov, Ničifor 10, 44
 Nedeljković, Toša 61
 Nedić, Borivoje 46, 73, 95, 98—99, 104, 130
 Nedić, Ljubomir 35, 71
 Nemanjići 144, 146, 147, 149
 Nenadović, Ljubomir P. 46, 74, 108—116, 128
 Nešić, Ante 163
 Nešri (Nešrija), Mehmed 137, 141—143, 147, 149—151
 Nicolson, Harold 89
 Nightingale, Florence 21, 31
 Niketić, Svetozar J. 60, 61
 Nikola Gara v. Gorjanski, Nikola mlađi
 Nikola I (Nikolaj I Pavlovič), ruski car 92
 Nikola I Petrović, knez i kralj Crne Gore 115, 125, 126
 Novaković, Stojan 46, 47, 48, 61, 65—67, 68—69, 71, 138, 153, 155, 157, 158, 167—171, 173—224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 239, 240—241, 243
 Nović, Joksim 48, 171, 229, 234
 Noyes, George Rapall 238
 Njegoš, Petar II Petrović 124
 Obilić, Mišo 147, 148—149, 150—152, 154, 155, 166, 170, 176, 179, 180, 181, 184—185, 186, 187, 194, 196, 187, 198—199, 200—203, 205, 206, 209, 212, 217, 218, 219, 223
 Obradović, Dositej 10
 Olesnicki, Aleksej 141, 142, 150

- Orbin (Orbini), Mavro 139, 223, 224
 Orlović Pavle 198—199, 213
 Ossian 159
 Ostojić, Tihomir 48, 227, 233, 234, 239, 243
 Pahomije, monah 137, 138, 149
 Pantić, Miroslav 158
 Pašić, Nikola 16
 Pavić, Armin 47, 48, 157, 167—171, 173—224, 231, 232, 234, 239, 240—241, 243
 Pavićević, Branko 98
 Perry, Milman 228
 Petar I Karađorđević, kralj Srbije 14, 54
 Petranović, Bogoljub 170, 171, 179, 185, 186, 187, 202, 205, 206, 216, 217, 231, 232—233, 239
 Petrarca, Francesco 96
 Petrović, Ilija M. 10
 Pisarek, Henrik 71
 Pisarev, Dmitrij Ivanovič 53, 65
 Poole, Stanley Lane 19, 24, 33, 36
 Popović, Bogdan 88
 Popović, Mihailo V. 57, 63
 Popović, Milorad — Sapčanin 111
 Popović, Miodrag 109
 Popović, Pavle 27, 28, 29, 61, 64, 70, 71, 113, 172, 180
 Popović, Stevan V. 23, 24
 Popović, Vasilj 81
 Popović, Vladeta 10, 235
 Pozza, Orsatto v. Pucić, Medo
 Prešern, France 129
 Prodanović, Jaša 28, 29
 Protić, Predrag 35—39, 41—42
 Pucić, Medo 48, 229, 234
 Puhalo, Dušan 10
 Puškin, Aleksandar Sergejevič 128
 Putilov, Boris Nikolajevič 220
 Rački, Franjo 34, 138
 Radić, vojvoda 180, 191, 209—212
 Radičević, Branko 104, 128
 Radojčić, Nikola 138, 139, 141, 148
 Radovanović, Aleksa 66
 Radovanović, Milan 65
 Rajić, Jovan 155
 Rakić, Mita 61
 Ranke, Leopold 34, 236, 237
 Ricks, Christopher 88
 Rootham, Helen 238
 Roupnel, Gaston 128
 Ruvarc, Ilarion 140, 155
 Sad-ad-udin 137, 150
 Samardžić, Radovan 35
 Sandwith, Humphry 21—22, 23
 Savković, Miloš 34
 Schleicher, August 66—67, 69
 Schmaus, Alois 228
 Scott, Walter 39, 42, 84
 Sekulić, Isidora 131
 Shakespeare, William 10, 66, 71, 87, 235
 Shelley, Percy Bysshe 89
 Sibirjanin Janko 158
 Sidnev, Philip 87
 Skenderbeg (Đurađ Kastriot) 147
 Skerlić, Jovan 29, 30, 32, 40, 46, 53, 54, 57, 58, 71, 109, 110, 139
 Smiles, Samuel 37
 Smodlaka, Luka 32—34
 Soerensen, Asmus Antoni 228
 Spencer, Edmund 87
 Spencer, Herbert 46, 53, 55, 56, 58, 68—70
 Spurgeon, Charles Haddon 37
 Srećković, Panta 61, 65, 137
 Stanojević, Branislav 24—27, 43
 Stanojević, Stanoje 30, 158
 Stein, Lorenz 14
 Stevan Nemanja 16, 143
 Stillman, dopisnik »Times«-a iz XIX v. 108, 112
 Stojković, Andrija B. 57, 71

Stojković, Sreten J. 48, 148, 169, 171, 178, 197, 201, 206, 223, 228, 233, 234, 239, 243	Tvrtko, bosanski kralj 146
Strahinjić Ban v. Banović Strahinja	Tawine, Mark 126
Strossmayer, Josip Juraj 82	Uroš, srpski car 38, 144, 146
Subotić, Dragutin 11	Urošević, Milivoje 63
Subotin, Stojan 226	
Sulejman II, turski sultan 158	Vaistina, sluga 192
Sundečić, Jovan 47, 104, 115— 122	Van Tieghem, Paul 11
Szász, Károly 227	Vasiljević, Alimpije 46, 55— 58, 61—64, 68, 71
	Vazov, Ivan 128
	Vidaković, Milovan 39
	Viktorija, engleska kraljica 77
Šafarik, Janko 137—138	Višnjić, Filip 228
Šantić, Aleksa 128	Vladeta, vojvoda 178, 207, 208
Šišman, bugarski kralj 145	Vlahović, Jovan 97
	Vogt, Karl 53, 56
Talvj (Térèse Albertine Lou- ise von Jacob) 226	Volart, Elise 226
Tennyson, Alfred 46—47, 73— 132	Vučetić, Ilija 61
Tennyson, Charles 77, 82, 83, 84, 86, 87, 106	Vukosava, žena Miloša Obi- lića 181, 184, 219, 232
Tennyson, Hallam 76, 78, 83, 94	Vuković (Hranić), Vlatko, bo- sanski vojvoda 146
Terzić, Boško D. 82	Vulović, Svetislav 23
Tkačev, Piotr Nikitovič 60	Wilkinson, John Gardner 97
Toplica Milan 149, 150, 154, 180, 186, 198—199, 200, 202, 212—213, 218	Wolf, Friedrich August 225
Travelyan, George Macaulay 81	Wundt, Wilhelm 57
Trifunović, Đorđe 196	Zanović, Stevan 16
Troickij, Matvej Mihailovič 57	Zima, Luka 228
	Žujović, Živojin 46, 59, 61, 62

SADRŽAJ

Prvi deo

ČEDOMILJ MIJATOVIĆ I ELODI LOTON MIJATOVIĆ — POSREDNICI IZMEĐU SRPSKE I ENGLJSKE KNJIZEV- NOSTI I KULTURE — — — — —	9
1. Vidovi posredničkog rada — — — — —	12
2. Posredništvo u svetlu kritike — — — — —	22
3. Mogućnosti istraživanja posredništva — — — — —	43

Drugi deo

UJEDINJENJA OMLADINA SRPSKA I ENGLJSKI POZI- TIVIZAM — — — — —	51
1. Dž. S. Mil — u srpskim prevodima i tumačenju — — — — —	55
2. H. T. Bakl i Dž. Drejper — u srpskim prevodima i tumačenju — — — — —	60
3. Darwin — u srpskim prevodima i tumačenju — — — — —	65
4. H. Spenser — u srpskim prevodima i tumačenju — — — — —	68
ENGLJSKO SHVATANJE ISTOČNOG PITANJA I TENI- SONOV SONET CRNA GORA — — — — —	73
1. Tenison, Gledston i istočno pitanje — — — — —	75
2. Tenisonovi soneti i slovenske teme — — — — —	87
3. Sonet <i>Montenegro</i> — izvori i struktura — — — — —	94
4. Sonet <i>Montenegro</i> — u našim prevodima i našoj kulturnoj istoriji — — — — —	108
KOSOVSKA EPOPEJA NA ENGLJSKOM JEZIKU — — — — —	133
1. Istorija i legenda o kosovskoj bici — — — — —	137
2. Srpska junačka poezija i kosovski otkus u evrop- skom kontekstu — — — — —	156
3. Engleski sklop kosovske epopeje — — — — —	173
4. Homersko pitanje i mesto Mijatovićkinog <i>Kosova</i> u evropskoj, engleskoj, hrvatskoj i srpskoj knji- ževnoj tradiciji — — — — —	225
INDEKS IMENA — — — — —	245

Simha Kabiljo-Šutić
POSREDNICI DVEJU KULTURA

*

Izdavač
Institut za književnost i umetnost
Beograd, Dušina 7/III

*

Vinjeta
Stojan Ćelić

*

Tehnički urednik
Ljubomir Samardžić

*

Štampano
u 750 primeraka

*

Štampa
Grafičko preduzeće »Prosveta«
Beograd, Đure Đakovića 21

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497.11:420)

KABILJO-Šutić, Simha

Posrednici dveju kultura: studije o srpsko-engleskim književnim i kulturnim vezama / Simha Kabiljo-Šutić. — Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1989. — 256 стр. ; 21 cm. — (Studije i rasprave / Institut za književnost i umetnost; knj. 24)

ISBN 86-7095-008-1

886.1/2(091):820

ПК: а. Српска књижевност / Енглеска књижевност
б. Културни односи-Србија/Енглеска

ISBN 86-7095-008-1